

Kovács I. Gábor

Kis magyar kalendáriumtörténet

TARTALOM

Bevezetés

I. Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1848-ig

1. A műfaj születése - a kalendárium a gyorsuló idő hírnöke
2. A 16-17. század magyar kalendáriumai - a műfaj kialakulása
3. Új funkciók, korlátozott korszerűsítés, szaporodó közönség (1730-1820)
4. A kalendárium eszköz a nemzet haladásához (1820-1848)

II. Kalendárium és polgárosodás. Az önkényuralom és a kiegyezés korának naptárirodalma

1. A naptárak terjedése
2. „Népirodalom” és „naptárideál”
3. A naptárak típusai

III. Bucsánszky vállalkozása 1831-1880

1. Bucsánszky mint pozsonyi könyvkötő és könyvkiadó. A tömegkiadványokhoz vezető út kezdete
2. A pesti üzlet- és nyomdaalapítás: 1847-1848. A teljes könyvtermelői vertikum felé
3. Bucsánszky vállalatának útkeresése
4. Anyagi sikerek
5. A sikerek megalapozása: az első naptárak
6. Tömegtermelés és a „népi forgalmazás” köre
7. A Bucsánszky-naptárak olvasói és a paraszti naptárszükséglet kialakulása
8. A naptárak szerkesztői és írói

IV. Az 1851-től 1880-ig megjelent Bucsánszky-féle naptárak tartalmának elemzése

1. A tartalomelemzés céljai és kategóriarendszere
2. A naptárak választéka - mintaválasztás
3. A gyakorlati funkció és a hagyományos alapokon korlátozottan fejlődő parasztság
4. A funkciók megoszlása
5. A nem történeti ismereti elemek és hatásuk az olvasókra
6. „Attila s Árpád öröke” és a „szabadságért harcoló világhírű hősök”, vagyis a história funkciói
7. Kalendárium hírközlés, avagy a látszólagos nyilvánosság kezdetei
8. Világkép és mentalitás a szépirodalmi anyagban

Összefoglalás

Bevezetés

Kutatásom alapötlete 1972-ben született, amikor részt vettem a történelmi ismeretszint vizsgálatában, melyet a MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont végzett. A parasztság ismereteinek, történetiszemléletének forrásairól töprengve kerültek szóba a kalendáriumok, mint e réteg köztudottan szívesen s gyakran forgatott hagyományos olvasmányai. Hamarosan kiderült azonban, hogy e nagy példányszámú periodikák modern szemléletű, tudományos számbavétele még nem történt meg, jóllehet több társadalomtudományi diszciplína is jogosan foglalkozhatna vizsgálatukkal.

A kalendáriumok iránti érdeklődésünk eredetileg mentalitástörténeti fogantatású volt. A kalendáriumot olyan forrástípusként fogtuk fel, amelynek segítségével az olvasók tudati viszonyaihoz nyerünk adatokat. A historikusok figyelme az utóbbi években fokozottabban fordult a tudati jelenségek vizsgálata s azon belül is a tudatosított, elméleti világnézeti szintre emelt, ideologikus rendszerektől, az eszmei szférától többé-kevésbé elkülöníthető, azt részben megalapozó, társadalmi-történeti pszichológia, a gondolkodástörténet, a mindennapi gondolkodás, a mentalitások világa felé. Elsősorban a francia *Annales* történetíróira gondolunk, akik közül Lucien Febvre már régebben, újabban pedig Jacques Le Goff, Georges Duby és Robert Mandrou nagy figyelmet szenteltek e kérdéskörnek. De hivatkozhatnánk a francia marxista Albert Soboul, a szovjet történész B. F. Porsnyev munkásságára is. Magyar vonatkozásban utalhatunk a történészeknek a hatvanas-hetvenes években a művelődéstörténetről, kultúrtörténetről rendezett vitáira s másoknak a társadalom szellemi életéről, a társadalmi tudat szerkezetéről, szerepéről, működéséről megfogalmazott újszerű gondolataira is.

A társadalmi tudat, a mentalitások jelen idejű kutatásának is komoly módszertani nehézségei vannak. Növekednek a nehézségek, ha letűnt korok embereinek gondolkodásmódját kutatjuk. Fokozott mértékben közvetett forrásokat kell használnunk. Ilyen közvetett mód, ha fel tudjuk mérni a kor mentális felszereltségét, ha felderítjük, hogy az egyes rétegeknek a mindennapi életben a gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésére. Ennek egyik megragadható mozzanata azoknak a tömegkommunikációs szövegeknek a tartalomelemzése, amelyeket az adott korban tömegesen fogyasztottak. Előzetes ismereteink alapján ilyennek tudtuk a kapitalizmus kori Magyarországon a kalendáriumokat a parasztság és a kispolgárság körében. Nagyon óvatosan kell azonban minden ilyen esetben eljárni, amikor bizonyos rétegek kulturális mintáit, mentalitását, attitűdjeit közvetve olyan tartalmak alapján közelítjük meg, amelyek nem tőlük származnak, hanem részükre állították elő. Csak ténylegesen széles körben elterjedt, nagy példányszámú kiadványokkal érdemes foglalkozni, s megalapozott elképzelésünknek kell lenni, hogy a népesség melyik részének szóltak, kik olvasták. Azoknak a rétegeknek az olvasmányáival célszerű ilyen módon foglalkozni, amelyeknek az információs rendszerében az illető kiadványnak bizonyos szempontból domináns szerepe volt, s amely rétegeknek a mentalitására vonatkozóan kevés egyéb forrásunk van.

Alapos vizsgálódás után megállapítottuk, hogy Bucsánszky Alajos könyvkiadó és nyomdász, ill. jogutódai 1848-tól 1944-ig igen nagy, sokszor félmilliót megközelítő példányszámban adtak ki naptárakat. Ez majdnem végig a magyarországi naptártermés fele és egyharmada között mozgott. Ezeket a naptárakat jobbra a parasztságnak szánták, s többségében valóban ők voltak az olvasói. Elég hosszú ideig ezeknek a naptáraknak központi szerepe volt a parasztság életében. Úgy ítéltük meg, hogy az a helyes módszer, ha e hosszú ideig élő, nagy

kalendáriumtömeget termelő kiadó sikeres naptárait vizsgáljuk meg. Arra gondoltunk tehát, hogy a legnagyobb populáris naptárakat termelő vállalat naptáraiból mintát veszünk, tartalom-elemzést végzünk, s ennek eredményeit mint a feltételezett olvasóközönség gondolkodásmódjára vonatkozó közvetett forrást értelmezzük.

Hamarosan rá kellett azonban jönnünk, hogy mindezt csak akkor végezhetjük el megalapozottan és eredményesen, ha a társadalom kommunikációs rendszerének szélesebb összefüggéseiben gondolkodunk. Ha a kalendárium intézményét, létrehozását, írását, olvasását, használatát el tudjuk helyezni a társadalmi kommunikációs rendszer történeti fejlődésében. Ha pontosan meghatározzuk a kalendáriumtípusokat az egyes időszakokban. Ha felderítjük a kalendáriumok létrehozásának körülményeit, a kiadók, szerkesztők céljait, az egyes típusok olvasóinak körét, azok elvárásait. Ha meg tudjuk állapítani, hogy a kalendáriumok milyen funkciókat elégítettek ki, hogyan született meg a szükséglet és az igény a kalendárium használatára, milyen viszonyban volt ez a művelődés általános alakulásával, mindenekelőtt az olvasási kultúra terjedésével. Hogyan használták a kalendáriumokat, s használatuk miként helyezkedett el vásárlóik mindennapjaiban? Vizsgálatunk így egyre inkább a kalendárium mint kommunikációs csatorna működésének a sokoldalú kutatásává szélesült. Ez elég szükségszerűen vonta maga után, hogy a működés jobb megértése végett vissza kellett nyúlnunk a kalendárium intézményének geneziséhez, s fő vonalaiban be kellett mutatnunk a magyar kalendáriumirodalom 1848 előtti korszakait is. Elemezni kellett a kalendárium történetileg változó szerepét a társadalom kommunikációs rendszerében. Ez a történeti leírás és elemzés foglalja el dolgozatunk első felét.

Azután foglalkozunk a Bucsánszky-féle kiadó 1849 és 1880 között kiadott naptáraival. Itt is igyekszünk elhelyezni a kalendárium intézményét a társadalmi kommunikáció változó viszonyai között, s külön figyelmet fordítunk a kalendárium szerepére a társadalmi nyilvánosság kommunikációs rendszerének mozgásaiban. Természetesen súlyt helyezünk a kalendáriumok tartalmának - mint világképet, tudást, ízlést stb. befolyásoló tényezőnek - a vizsgálatára. Kísérletet teszünk szisztematikus tartomelemzésre. Ennek eredményeit a paraszti tudattörténet szempontjából is lehet értelmezni. Igyekszünk ezekre a lehetőségekre rámutatni. Egészében véve azonban dolgozatunknak az eredeti mentalitástörténeti szempontok mellett más céljai is lettek. A kalendárium intézményének mint egy sajátos kommunikációs csatornának az egész megvalósulási módját, magyarországi létezmódját kutatjuk, mintegy adalékot is szolgáltatva a társadalmi tudat kialakulási és működési mechanizmusához. Megpróbáljuk azt is felderíteni, hogy milyen szerepet játszott a kalendárium a magyarországi tömegkultúra kialakulásában. Vizsgálódásunkat történeti-művelődésszociológiai kísérletnek fogjuk fel, amelynek során több diszciplína eredményeit és módszertani eszköztárát igyekszünk felhasználni. Az előzmények hiánya, a vizsgált történeti időszak hosszúsága, a probléma nagyon sokféle elágazása és a források szétszórtsága miatt rengeteg tényfeltáró, adatösszeszedő és tényértelmező filológiai aprómunkára kényszerültünk. A hitelesség kedvéért ezt bizonyos mértékig a dolgozatban is be kell mutatnunk. Még akkor is, ha ez néha felesleges aprólékosságnak tűnhet. (A vizsgálat során feldolgozott kalendáriumokról s egyéb tömeges forrásokról az I. és a II. sz. melléklet, a Bucsánszky-cég naptáiról a VI. sz. melléklet ad tájékoztatást.)

I. Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1848-ig

1. A műfaj születése - a kalendárium a gyorsuló idő hírnöke

Az időjelző funkciót jogosan tarthatjuk a kalendárium első és alapvető funkciójának. Ez a tény műfajunk egész történetét meghatározza. Az időszámítás problémáival azonban nem kívánunk most a kezdetektől és kimerítően foglalkozni, csak arra emlékeztetünk, hogy az idő érzékelése, szemléletmódja történetileg-szociológiailag meghatározott. Az időszámításra fordított figyelem, az idő számontartásának egész mechanizmusa szorosan összefügg a társadalom fejlődésével. Azok a naptárak, amelyeket már műfajunk első példányainak tarthatunk, a 15-16. század fordulóján jelentek meg. Elegendő tehát, ha a megelőző korszak, a középkor időszemléletét, az idő számontartásának technikáit tekintjük át.

Még az előző korszakból hagyományozódott át a természet ciklikus ritmusának érzékelésén, az évszakok váltakozásán alapuló, ún. agráridő és a nemzetségi vagy genealógiai idő, amely az évnél nagyobb szakaszokat a nemzedékek egymást váltása szerint tartotta számon. Mindkettőt az idő ciklikus és lokális felfogása jellemezte. „Az idő nem képezett önálló, valóságos, konkrét tárgyi tartalmától függetlenül tudatosult kategóriát... Az idő csak annak függvényében létezett, ami az időben végbement és természeti antropomorf fogalmakban tudatosult.”

A keresztény kultúra újdonsága a történelmi idő volt, amely a mitológiai és a földi idő kategóriáját egyesítette. Fő támpontjai az emberi nem létének kezdete, csúcspontja a megváltás, beteljesedése az utolsó ítélet. Eszerint a történelem zárt egységet alkot, amely a kezdetektől az isteni terv szerint halad a végkifejlet felé. Ezzel megteremtődött a lineáris időfelfogás, az idő visszafordíthatatlan, történelmi egymásutániságként való felfogásának és egy absztrakt időrendi skálának a lehetősége.

Természetesen ennek voltak előzményei. Már korábban is történtek kísérletek arra, hogy egy kitüntetett időponttól, kezdőponttól mint kronológiai centrumtól kiindulva nagyobb időtávlatokat fogjanak át, s egységes kronológiai sémát, ún. érárt dolgozzanak ki. A mindennapok emberének azonban ezekkel az érákkal nem sok dolga volt. Ezt csak a tudósok, jobbára a történetírók használták. A keresztény kultúrában is sokáig csak mint lehetőség volt benne az egységes lineáris időrendi skála. Dionysius csak i. sz. 525-ben javasolta, hogy Krisztus születésétől kiindulva számolják az éveket előre, illetve hátrafelé. Hosszú idő telt el addig, míg a XI. században egész Európában (kivéve a keleti kereszténység régióját) bevezették a Krisztus születése szerinti évszámítást. Mindez azonban még mindig csak a tudós kultúrában vált általánossá. A mindennapi életben a középkor agrártársadalma az időt továbbra is mint természeti és nemzetségi időt érzékelte.

A természeti év artikulálása, tagolása még az ókori civilizációk vívmánya volt. A keresztény világ kis módosításokkal a Julius Caesar tudósai által i. e. 46-ban kidolgozott naptárrendszert, a Julianus-naptárt folytatta. A középkorban az egyház felügyelt az év tagolásának számontartására. A Krisztus életének eseményein alapuló liturgiai időt a természeti ciklushoz igazították, s az egész évet sűrűn kicövekeltek egyházi ünnepekkel. A naptár készítéséről maga a pápa gondoskodott, s a korszak naptárjai is mind misekönyvekben és klerikusok képzését szolgáló könyvekben maradtak fenn. Így pl. a Halotti Beszédet tartalmazó 12. sz. végi Pray-kódexünkben is van ilyen naptár. Az első magyar nyelvű naptár pedig az 1466-os Müncheneri

vagy Jászay-kódexben található. E naptárak azonban mind öröknaptárak voltak vagy legalábbis több évre szóltak. Naptárkerékkel voltak ellátva a változó ünnepek kiszámítására. Sokszor „*Cisio Janus*”-t is tartalmaztak. (A csízió eredetileg azt jelentette, hogy az egymást követő ünnepeknek, a szentek napjainak lerövidített nevét a könnyebb rögzítés céljából huszonnégy sorból álló versecskébe szedték. Az elnevezés onnan ered, hogy a latin nyelvű vers kezdete: „*Cisio Janus ...*”)

A köznép egészétől sem lehet ugyan megtagadni bizonyos naptári ismereteket, de a jeles napok számontartása, a megtartásukról való gondoskodás alapvetően az egyházi szervezet feladata volt. A naptárban való önálló eligazodás, a változó ünnepek kiszámítása pedig kifejezetten magas tudománynak számított. A mohácsi csatában elesett Szalkai László esztergomi érsek fennmaradt sárospataki iskolai jegyzetei szerint ebben az igen jó színvonalú városi plébániai iskolában a nagydiákok tagozatán a tananyag fontos elemét alkották a naptári ismeretek. A „*Cisio Janus*” ismerete is az értelmes, okos ember ismérve volt. Ezért mondja a magyar szólás az értelmes, furfangos emberre még századok múlva is, hogy „érti a csíziót”. A 15. században egyébként a plébániai iskolák a kezdők tagozatán tanították a „*Cisio Janus*”-t s a naptárverseket a leendő klerikusoknak.

Amikor Gurevics leírja, hogy a tempós agráridővel való szakításban, az időnek az egyházi ellenőrzés alóli felszabadulásában milyen szerepe volt a városoknak, a polgári igényeknek, akkor egy technikai eszköz, a mechanikus óra elterjedésének jelentőségét hangsúlyozza. Véleményünk szerint ennek a folyamatnak hasonlóan fontos eleme az évenként megjelenő, nyomtatott, az olvasni tudó laikusok széles köre számára hozzáférhető kalendárium. Abban, hogy a lineáris idő lassan dominánssá vált, hogy az idő kezdett kiegyenesedni, folytonossá válni, általános időrendi skálát adva, s hogy az időészlelés konkrétan tárgyi jellegével szemben az idő szabadon helyettesíthető, szakaszokra tagolható, összemérhető lett, a mechanikus órához hasonló szerepet játszott az egymást követő évekre szóló kalendárium elterjedése. (Mindamellet az idő ciklikus szemlélete nem tűnt el egyik napról a másikra, sőt napjainkig is érvényesül az idő érzékelésében. Egyébként maga a kalendárium is e kétféle időszemlélet szoros összefonódását reprezentálta. Hiszen az évente megjelenő naptár mellett, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy Krisztus születésétől számítva hányadik esztendő következik, egyszersmind eszközt adott az éves ciklusok jobb tagolásához is, megkönnyítve az évosztás liturgiáját.)

Természetesen nem a kalendárium hozta az új időszemléletet, s maga is csak válasz volt egy mélyebbről induló szükségletre. A szükséglet megjelenése összefügg a korakapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával s általában a polgárság igényeivel. Ezzel magyarázható, hogy az első kalendáriumok észak-olasz és dél-német területeken terjedtek. A „kalmárok idejét”, az idő megnövekedett értékét nemcsak az jellemezte, hogy a napot a mechanikus órával mérhető szakaszokra tagolták. A gazdasági ügyleteknél megnövekedett az időpontok jelentősége, s ehhez hozzáférhető, könnyen kezelhető egységes naptárakra is szükség volt. Nagyon jellemző, hogy a naptárakhoz hamarosan mindenütt vásárjegyzéket csatoltak, a hajós kereskedők Angliájában pedig apály-dagályt jelző naptárt. A születő igény polgári jellegének nem mond ellent, inkább csak ugyanannak a folyamatnak a másik oldalát mutatja, hogy a polgárság felemelkedésével együtt erősödő központi hatalomnak, a modernizálódó államszervezetnek is egységes, könnyen kezelhető naptárakra volt szüksége.

Az időjelző funkció segítségével nemcsak a kalendárium megszületésének időpontját tudjuk megmagyarázni. Jóllehet a naptár később újabb anyagokkal egészült ki, mégis fokozatos terjedésének során mindvégig ennek a funkciónak a segítségével jutott el a fogyasztók újabb csoportjaihoz. Azokhoz, akiknek szükségük lett ilyen időjelző eszközre. Tehát nem csupán az

írni-olvasni tudás terjedése miatt esik a kalendárium magyarországi fénykora a 19-20. század fordulójára, hanem azért, mert ekkor valóságos és tömeges szükségletet elégített ki. Ez a szükséglet pedig azért vált tömegessé, mert ekkor kezdte átgyúrni a kapitalizmus a magyar parasztságot. Egy alapos nemzetközi összehasonlítás megmutathatná, hogy miként függ össze a társadalomfejlődéssel a kalendáriumok nyugat- és kelet-európai virágzása közötti fáziskülönbség. Természetesen megmutatná a társadalmi kommunikációs rendszerekben elfoglalt hely különbözőségét is, aminek műfaji, szerkezeti stb. következményei is voltak.

Egyébként a kalendárium későbbi hanyatlásában is szerepe lesz az időjelző alapfunkciónak. Oly módon, hogy az időritmus általánossá vált további felgyorsulása miatt a rátapadt egyéb tartalmak már gátjaivá lettek az alapfunkció gyors szolgálatának. Így lett a kalendáriumból lecsupaszodva fali-, asztali-, tárca- és zsebnaptár.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy *a kalendárium műfajának születésében döntő feltételnek tartjuk a naptár egy évre szóló és nyomtatott voltát.*

2. A 16-17. század magyar kalendáriumai - a műfaj kialakulása

a) Világkép, szerkezet és műfaji jellemzők

A maihoz hasonló naptárlapokat nyomtatásban legelőször a Mátyás udvarában is megfordult jeles csillagász, *Regiomontanus* adott ki 1474-ben, Nürnbergben. Ez a latin és német nyelven egyaránt kiadott naptár még öröknaptár. Az első egy évre szólót 1513-ban adták ki. Ezután a német területeken a reformáció hatására is nagyobb lendületet vett a nemzeti nyelvű (*vulgare*) naptárak kiadása.

Az első nyugati kalendáriumokat kis fáziskéséssel követték az elsősorban német mintákat követő magyar kiadványok. Az első nyomtatott magyar nyelvű naptárt 1545 és 1550 között Székely István adta ki Krakkóban. A humanista műveltségű reformátor a műve előszavában ezt írta: „Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ő nyelvén Calendariomot szerezne, kiből esztendőnek innepeit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre a Calendariomot fordítanám, kiből megtudhatná a gyermekek nem csak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőbe az hushagyat, mely nap lenne meg az ujság, hány órán támadna fel minden napon az nap, mikor kezdetnék el az tavasz, nyár, ősz, tél, kibe ennek felette becsináltam az magyar Cisiot, hogy könyv nélkül is az innepeket megvethetnék, kivel vélem, hogy valamit használnék az magyarul olvasó gyerekeknek, kit jó néven ha veendnek, többre és nagyobbra ennek utánna igyeközünk.”

Ez tehát még öröknaptár volt csízióval, valószínűleg iskolai használatra. A legrégebbi egy évre szóló naptárt, amelynek csak az emléke maradt fenn, Bécsben adták ki az 1558. évre. Az első ránk maradt magyar naptárt szintén Bécsben nyomták az 1572. évre. Az első itthon, Kolozsváron nyomtatott, 1569-re szóló naptárról egy múlt századi írás tanúskodik. Az első Magyarországon, magyar nyelven nyomott, egy évre szóló megmaradt kalendárium az 1573-as évre készült Kolozsváron. A 16. századból összesen kb. hatvan darab magyar kalendáriumot ismerünk.

A kalendárium egy vagy két oldalán egy-egy *hónap napjai* függőleges oszlopban következtek egymás után arab számokkal ellátva. Mellettük a hét napjainak betűjelei, majd a szentek, vallási ünnepek megnevezései, végül a csillagok állásának, a Nap és a Hold járásának jelei következtek.

A 16. századi naptárakhoz az időszámítási részen túl kivétel nélkül olyan anyagokat csatoltak, amelyek valamilyen módon kapcsolatban voltak az idővel, s egy kivételével gyakorlati igényeket elégítettek ki. Már a Regiomontanus-féle naptárakat is kiegészítették *egészségügyi tudnivalókkal*. Ez még középkori örökség volt. A misekönyvek, iskolai könyvek naptárai mellett is találunk egészségügyi utasításokat, érvágásra vonatkozó szabályokat, amelyek a természeti év ciklusaival vannak kapcsolatban. Szalkai 1489/90-es sárospataki iskolai jegyzeteiben is együtt szerepel az első füzetben a naptárszámítás, a csillagászat és az egészségügyi tudnivalók.

Tudós szerzők az eddig ismert kb. ötven egészségügyi szabályzatról kimutatták, hogy azok az i. sz. 700 körüli évek nagy angolszász tudósának, *Beda Venerabilis*nek *Computus*ára mennek vissza mint ősforrásra. Beda pedig ókori szerzőre, *Plinius*sra támaszkodott. A középkori egészségügyi szabályoknál többnyire nincs kifejtve, de az ókori eredetnél a tanácsok tudományos alapját az emberi test állapotának nem egyszerűen csak a természeti év ciklusaitól, hanem a csillagos ég változásaitól való függése adja. A ptolemaioszi világkép alapján álló hellenisztikus tudománynak ez a földi és égi dolgok közötti összefüggésről, a „kozmosz szimpátiáról” szóló elgondolása épült tovább a reneszánsz természetfilozófiában. Ez az asztrológiai világkép, illetve ennek vulgarizáló elágazásai adják a kalendárium sok új anyagának elvi alapját is.

E világkép szerint mind az ember, mind a természet, mind az égitestek ugyanabból a négy elemből épülnek fel. A különböző elemek tulajdonságaival felruházott égitestek titokzatos módon összefüggnek a földi, emberi jelenségekkel. A csillagok mozgása meghatározza a történeteket, befolyásolja az élőlények állapotát, s így a planéták kalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövő, meghatározható, hogy mit mikor tanácsos tenni. A Hold fázisaitól, s melyik csillagjegyben járnak a bolygók és a Hold, függ az, hogy mikor kedvező az idő érvágásra, köpölyözésre, purgációra. De ettől függ az is, hogy mikor jó haját nyírni, plántálni, vadászni, halászni, tyúkot ültetni, mikor jó télire való s mikor épülethez való fát vágni. A csillagok mozgása alapján kiszámítható, hogy milyenek lesznek az egyes évszakok, hogyan változik az időjárás, milyen lesz a föld gyümölcse, mit várhatunk a csúszómászóktól, egerektől, mindenféle kártevőktől, s lesz-e döghalál. Sőt, ennél bonyolultabb dolgokat is megtudhatunk békességről, hadakjárásáról az államok belviszonyairól, s egymáshoz való indulatokról.

Természetesen mindezek a *jövendölések* nem egyszerre jelennek meg, s nincsenek is meg valamennyi kalendáriumban, de mind ugyanannak a világképnek a sarjadásai. Míg a középkori naptárak egészségügyi előírásai minden évben érvényesek voltak, addig a jóslások nagy részét évente kellett kalkulálni, mert az égi jelenések, hogy melyik csillagkép mikor melyik másikkal hányadik grádicsára hág, nem ismétlődtek változatlanul még ugyanazon planéta égi regnálása alatt sem. Ezek kiszámítása igen nagy tudomány volt. Mai tudásunk alapján történetietlen lenne mindezt egyszerűen babonának minősíteni. Ízig-vérig a korabeli tudós kultúra találmánya volt ez, ha a kalendáriumokban vulgarizálódott is valamelyest. Ezt adta a 16. századi tudomány mintegy felvilágosításképpen, hogy az olvasókat a tanácsokkal a boldogság útjára vezesse. Ezek a kalendáriumok mindig híres egyetemek híres tudósaira, matematikusra, asztronómusra hivatkoztak, s a 16-17. században nem is alaptalanul. A magyar naptárakba a krakkói és a bécsi egyetem tudósai dolgoztak. A lőcsei naptár számára pedig előbb Frölich Dávid késmárki asztronómus végezte el a számításokat, majd pedig majdnem egy évszázadig a Neubart család tagjai.

Az a mentalitás és világkép, amelyet ezek a kalendáriumok sugalltak, mint láttuk, ókori elemekből s a középkorra jellemző technikával épült fel, de bizonyos újkori polgárias

igényeket is szolgált. Alapos társadalomtörténeti okai vannak, hogy az ókori előzményekből ebben az átmeneti korban fejlődött ki s terjedt el - a kalendáriumok révén is - viszonylag szélesebb körben az asztrológiai világszemlélet. A kor embere, az iparos és kereskedő polgár, az árutermelő nagybirtokos stb. szeretne volna kiszámítani cselekedetei következményeit, kalkulációi helyességét. Születőben volt, illetve kezdett elterjedni az igény a dolgok racionális kiszámíthatóságára.

A kor ingatag viszonyai, a kereskedelem bizonytalanságai, az információterjedés lassúsága, a tudományok állása, az ismeretek szintje stb. azonban még nem nagyon tették lehetővé a racionális számítást, a világ és a társadalom működésének, összefüggéseinek racionális feltárását. Ezért érezhette a kor embere fokozottabban, hogy a sors kiszámíthatatlan erőinek kezében van. A kiszámíthatóság igénye s ennek lehetetlensége közötti ellentmondás miatt hagyatkozott a kor polgára pl. a kálvini predesztináció-tanra is. De ezért próbált az asztrológia tudományába is kapaszkodni. Az asztrológiai előrebecslések, előrejelzések, a racionális kiszámíthatóság látszatát keltették. A kalendáriumok asztrológiai alapú jóslásai, tanácsai az átmeneti kor, a 16-17. század viszonylag szélesebb közönsége számára tették hozzáférhetővé ezt a kvázi-racionalitást. Horoszkópkészítés, csillagjóslás korábban is volt, de csak az uralkodók s más hatalmasok engedhették meg maguknak ezt a fényűzést. Most viszont a kalendáriumok révén ennek bizonyos elemei vulgarizálódva szétáradhattak.

A 17. század utolsó harmadáig még a tudomány világában is éltek e világkép elemei. Magyar vonatkozásban elegendő Apáczai *Magyar encyclopaediája* VI. fejezetére vagy a kertészkedő tudós püspök, Lippai János gazdasági kalendáriumára gondolnunk. A probléma akkor jelentkezik, amikor a newtoni világkép megszületése, lassú terjedése után a magasabb kulturális szinteken a 18. század közepén már tarthatatlan az asztrológiai magyarázat, s a kalendáriumok még ekkor is ezt mondják, és közönségük jó része is ragaszkodik ehhez. Csak Mária Terézia rendeletére hagyják majd el a naptárból az érvágási szabályokat s egyéb asztrológiai előírásokat.

A jövendölések közül a kalendáriumi *időjóslás* tudta befutni a legnagyobb pályát, mert már a kezdeteknél sem csak az asztrológiára támaszkodott, hanem a több évszázados megfigyelésre, felhalmozódott tapasztalatra. Ezért az asztrológiai alapok megdőlése után a hangsúlyt könnyen lehetett áthelyezni a tapasztalásra. A meteorológiai előrejelzés egyébként a 16. században rögtön az egészségügyi szabályok után jelent meg. Néha a hónapok, sőt a hetek mellett, néha külön cím alatt találjuk. Igen gyakran a hónapok alá nyomtatott *naptárversekben*, kalendáriumi rigmusokban olvashatjuk az elvégzendő gazdasági munkákra vonatkozó tanácsokkal s néha egészségügyi, táplálkozási szabályokkal együtt. Az ilyen típusú időjárési előrejelzések s összekapcsolódásuk a gazdasági munkákkal régi római hagyományra, egészen Catóig vezethetők vissza. A rigmusok ősforrása pedig a római Philocalus 354-ben írt költeménye. Néha az ilyen versbe foglalt tudnivalók nem a hónaptáblákra kerültek, hanem külön cím alatt szerepeltek, mint *parasztkalendárium*. Ennek egy változatát Apáczai is közli 1655-ben megjelent *Magyar encyclopaediájában* „házi, paraszti és örökkévaló kalendárium” cím alatt.

Hamar megjelentek a *hónapábrázolások*, amelyek a hónaptáblák fejlődésén, az egyes időszakok, hónapok természeti, gazdasági, vallási szimbólumait ábrázolták. A hónapok ilyen ábrázolása is antik előzményekből származik, s középkori minták is ismertek. (A legismertebbek közül valók Jean de Berry burgund herceg óraskönyvének gyönyörű illusztrációi.) A korai magyar kalendáriumok hónap- és évszakábrázolásainak, a bolygók és az állatövi jelek rajzának közvetlen mintái a német kalendáriumok s más asztronómiai népkönyvek fametszetei voltak. Ezek az illusztrációk, kivált a hónapábrázolások végigkísérik a kalendárium-műfaj egész történetét.

Milyen új anyagok jelentek meg még a kalendáriumokban? Utaltunk már rá, hogy polgári jellegű igényeket elégített ki a sokadalmak, *vásárok jegyzékének* csatolása. Ha megnézzük, hogy hol nyomtak magyar kalendáriumot a 16-17. században (külföldön a legtöbbet Bécsben), akkor azt látjuk, hogy azok egyrészt a nyugat dunántúli árutermelő s élénk kereskedelmi tevékenységet is űző nagybirtokosok védnöksége alatt működő nyomdákban jelentek meg (Keresztúr és Csepreg, de a bécsi kiadásokat is részben ezek a nagybirtokosok támogatták), másrészt Bártfán, Lőcsén, Kassán, Debrecenben, Kolozsváron, Nagyszombatban, tehát olyan városokban, amelyekben virágzott a kereskedelem. Debrecen gazdasága, kereskedelmi élete virágzik, sőt a korakapitalista világpiaccal is kapcsolatba kerül. A szepességi városok és Kassa több ország s kereskedelmi utak találkozásánál, a bor világkereskedelmi útvonala mentén s a bortermelő mezővárosok háttérére is támaszkodva a fénykorukat élik. Ezek a kereskedő városok adják ki a legtartósabban megjelenő naptársorozatok a 17. században. A pontos, részletes és megbízható vásárnapár e városok - s más városok - kereskedő és iparos polgárságának, a mezővárosok paraszt polgárságának és az árutermelő nemességnek az igényeit elégítette ki. A század leghíresebb s legelterjedtebb naptára a lőcsei volt (Brewer nyomda). Közkeveltségét éppen megbízható és kimerítő vásárjegyzékének köszönhette. Nemcsak a felső-magyarországi, hanem az erdélyi s néha a szomszédos országok fontosabb vásárait is hozta. Német változata révén elterjedt volt Magyar- és Erdélyországon kívül Sziléziában és Lengyelországban is. (Ezért mondják a nevezetes dolgokra, hogy „hét országra szól, mint a lőcsei kalendárium”). Ez is világosan mutatja a kalendárium terjedésének összefüggését a társadalmi, gazdasági folyamatokkal. A kalendáriumok ott jöttek létre, ott terjedtek, ahol a munkamegosztás és a csere fejlődése túllépett az önellátó tradicionális gazdálkodáson, a helyi piacok köré szerveződő kereskedelmen.

A lőcsei s más kalendáriumok is közölték a *postajáratokat* is. A társadalom kommunikációs rendszerének újkori alakulásában fontos tényező a posta intézményének kialakulása és fejlődése. A kalendárium úgy is részese lett a kommunikációs rendszer változásának, hogy igyekezett kielégíteni az információáramlás és -közlés ezen új formájához kapcsolódó információszükségletet. Ez egyben a kalendárium terjedésének újabb serkentőjévé vált. Egyébként a legmegbízhatóbban, legpontosabban a postajáratokat is a lőcsei kalendárium közölte. Ez a másik ok, amiért ezt kedvelték a legjobban a kereskedők s más, ügyeiket intéző útonjárók.

Itt utalunk vissza arra, hogy miként függött össze a kalendáriumnak egy korábban említett információja a fejlődő árucserével, közlekedéssel, általában az érintkezés élénkülésével. A Nap és Hold keltének, nyugtának, a Hold változásának rendszeres közlésére gondolunk. Ezekre az adatokra legelsősorban az útonjáró embereknek volt szükségük. A korabeli útviszonyok mellett a hosszabb utak, szállítások tervezésekor, beosztásában, de a rövidebb utak megtételekor is nagy fontossága volt annak, hogy mikortól meddig lehet a Nap vagy a Hold világára számítani. Ezért is nő az érintkezés élénkülésével párhuzamosan a kalendárium szerepe. A napok között való könnyebb eligazodás mellett ezért is volt fokozottabban szüksége rá az útonjáró embernek.

A Nap keltének-nyugtának közlése még egy további szempontból is fontos. Erre nézve azonban sajnos csak reformkori adatunk van. Waltherr László - Kölcsény barátja, a Károlyiak levéltárosa - írta 1840-ben: „Nem kevés hasznát veszik ezeknek a mezei gazdák és a falusi lakosok, de leginkább a lelkipásztorok, kik déli vonalak hiányában a Nap költéről, nyugtáról a névnaptárhoz kapcsoltatni szokott jegyzetek után szokták igazítani óráikat.” Az 1850-es években ugyanerről hosszan értekezik Brassai Sámuel is.

Feltételezhetjük, hogy a Nap-járás kalendáriumi közlésének korábban is volt ilyen szerepe. Miért van ennek jelentősége? Tudjuk, hogy az időszámítás egységes rendszerét, a zónaidőket csak 1884-ben alakították ki, s még az ennél kisebb területek időszámításának egységesítése s a középnapidő bevezetése is elég kései fejlemény. (A teljes rendezést egyébként a vasút kényszerítette ki.) Hiába találták fel a mechanikus órát és használták a városháza tornyán s a kisebb-nagyobb települések templomainak tornyain, majd jórészt ezekhez igazodva a lakásokban is, az órák a helyi időt mutatták, igazodva a Nap helyi járásához. „Minden városnak saját ideje volt.” Az idő pontos meghatározását azonban csak kevés helyen végezték, ahol erre volt szellemi és technikai lehetőség. Így viszont az idő, az órák dolgában igen nagy anarchia uralkodott. Ezen segíthetett a kalendárium közléseihez való igazodás. Az ennek alapján beállított óra is a helyi időt mutatta ugyan, mégis az anarchiához képest ez az idő egységesülése felé mutatott. Az így elért egyezés és pontosság megfelelt a korabeli közlekedési gyorsaságnak, kommunikációs viszonyoknak s általában az időbeli pontosság iránti igény fokának. A kalendáriumnak ez a funkciója a rádió pontos időjelzésével rokonnak tekinthető. Egy-egy elterjedtebb kalendárium, mint a lőcsei, nagy területeken határozta meg az idő kezelését.

A kalendáriumok eddig bemutatott teljes anyaga a mindennapi élet gyakorlati szükségleteit elégítette ki. A magyar kalendáriumoknak volt még egy elmaradhatatlan tartozéka, a *krónika*. Ez a tartalom első olyan összetevője, amely nem szolgált közvetlen gyakorlati igényeket. Legelőször az 1592-ben Debrecenben kiadott csízióban jelent meg „Ez világ teremtésétől fogván való rövid chronika, avagy Némely meglett dolgoknak kijegyzése” címen.

A kalendáriumbéli krónika nem speciálisan magyar elem. Az viszont már valószínűleg magyar sajátosság, hogy az 1601-1711 között megjelent s ismert, mintegy 300 naptár nagy részéből nem hiányzik. Az első a debreceniek 1613-as kalendáriumában maradt fenn. A krónika Ádám-tól Éváig, a magyarok Szkítiából való kijövetelén át a mindenkori jelenig a teljes időskálát bemutatta. E krónikáknak szüksézáú krónikás jellegük ellenére igen fontos szerepük lehetett a nemzet, a nemesi nemzet történeti tudatának alakulásában. Sőt, talán éppen e nemzettudat szükségletei, sajátosságai magyarázzák, hogy a magyar kalendáriumoknak olyannyira jellemző tartozéka lett a Szkítiától végig vezetett krónika. Hogy közelebbről milyen volt a kalendáriumbéli krónikának a szerepe, azt csak a teljes anyag alapos elemzése mutathatná meg. Meg kellene gondolni azt is, hogy vajon mi a jelentősége annak, hogy épp a debreceni városi közösség, a református egyház és a kollégium által fenntartott nyomda volt a kezdeményezője ennek a voltaképpen ideológiai töltetű kalendáriumi matériának, s épp a 17. századi függetlenségi harcok kezdetén.

A krónikákról fontos még megemlíteni, hogy legtöbbször a megjelenés előtti évekig elvezették, s a jelenhez közeledve egyre jobban részletezték az eseményeket. Ezt tulajdonképpen aktuális híradásként is értelmezhetjük. A 17. század végén pedig már a krónikától elkülönülten is jelentek meg aktuális hírek a kalendáriumokban, s ezek az 1730-as évekig fokozatosan szaporodtak, és rendszeresebbé váltak.

Mi a jelentősége annak, hogy ezek az „újdonságokra” vonatkozó, nem szocializálható ismeretek megjelentek a kalendáriumokban? „Minél dinamikusabb egy társadalom fejlődése, mennél bonyolultabbak és szerteágazóbbak a környező világgal való kapcsolatai, annál inkább megnő az új ismeretek jelentősége.” A nem szocializálható ismeretek, az „újdonságok” jelentőségének növekedése, olyan aktualitássá válása, amely tömeges információszükségletet elégít ki, hosszú s történetileg is előremozgó folyamat. *Angelusz* az aktualitás, a tömeges információszükséglet keletkezésének, alakulásának tényezőjeként négy feltételt elemez: az újszerűséget, az ember és környezet viszonyának változását, a váratlanságot és az érintettséget. E feltétele-

ket úgy is vizsgálhatnánk, hogy az újkori történelem folyamán hogyan változtak. Valószínűleg így is azt kapnánk, hogy mindegyik tényező szerepe történetileg növekvő, előremozgó.

Az információsükséglet, az aktualitás formálódása tehát szorosan összefügg, együtt halad a társadalom újkori változásaival. Angelusz azonban hangsúlyozza azt is, hogy ez a formálódás, „... a folyamatok alakulása a modern társadalmakban nem független a kommunikációs rendszer jellegétől, működésétől. A kommunikációs eszközök - különösen a sajtó - jelentős szerepet töltenek be az információsükségletek kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, tömegesítésében, és befolyásolják az aktualitás formálódásának, kialakulásának mechanizmusait is.” Ehhez azt fűzzük hozzá, hogy a kommunikációs rendszer, a kommunikációs eszközök úgy befolyásolják az aktualitás, az információsükséglet és az informáltságszükséglet formálódását, hogy mindezek történeti kialakulásfolyamatában is szerepük van. A rendszeresen megjelenő első újságok előtti korszakból a levelezést, a rölapokat, a levélújságokat, a hírverseket szokták emlegetni mint a sajtót előkészítő kezdetlegesebb kommunikációs formákat. Véleményünk szerint a sajtó előzményei között s így az információ- és informáltságszükséglet s az aktualitás történeti kialakításának folyamatában az említettekhez hasonlóan számításba kell venni a kalendáriumok szerepét is.

Itt nemcsak a krónikáknak a mindenkori jelenhez közelítő adataira s a szaporodó önálló híradásokra gondolunk, hanem az ország állapotjárót, más országokról, a békességről és a hadakozásról szóló prognosztizálásaira is. Nem megtörtént eseményekről szóltak ezek, mégis a valóság keretei között mozogva arról adtak hírt. A jóslások az adott világ, a korabeli ország és Európa országainak valóságos körülményeiből, viszonylataiból építkeztek, s olyan fogalmakat használtak, amelyek ezekre a valóságos viszonyokra vonatkoztak.

Azért is fontos a kalendárium híryanagának szerepe, mert a publicitás és aktualitás mellett - szemben pl. a levélújságokkal - a kalendárium rendelkezik a periodicitás ismérvével is. A kalendárium tulajdonképpen a legelső periodika. Kétségtelen, hogy elég ritkán, csak évente jelent meg, de hát az objektív folyamatok is lassú ritmusúak voltak: Az évenkénti tájékoztatás mellett pedig tovább tartott a hírek aktualitása is. „Az információ lassúsága az aktualitást erősíti, minél ritkábbak a hírközlések, annál tovább tart a hír aktualitása” - idézi Angelusz De Voldert s példáját a grönlandi újságról, amelynek megjelenése a havonta közlekedő postai gőzös érkezéséhez igazodott. Történetileg, az objektív folyamatok gyorsulása mellett éppen a kalendáriumi hírközlésnek ez a lassú ritmusú, de mégiscsak meglévő periodicitása is hozzájárult az információsükséglet mobilizálásához és az informáltságszükséglet kialakulásához.

A 17. század folyamán még két újabb közleménytípussal bővül a kalendáriumok tartalma. Elszórtan ekkor jelennek meg az *irodalmi jellegű közlések*, trufák, példák, moralizáló történetek, anekdoták. A debreceni kalendáriumban már 1619-ben szerepelnek „Békességre intő példák”. A lőcsei kalendáriumban pedig 1678-tól tűnnek fel az anekdoták. Ezekben eleinte erősebb a moralizálás, a barokkos tanító célzat. Gyakorlati példák révén a helyes, erényes életre akarnak oktatni. Lassan azonban, főleg a lőcsei naptár történeteiben erősödik a szórakoztató cél. A kalendáriumnak ez a nagy jövőjű, szórakoztató funkciójú közleménytípusa a 18. század folyamán bontakozik ki majd igazán.

Megjelentek az *ismeretterjesztő jellegű írások* is. Szentiványi Márton, a szorgalmas jezsuita atya 1675-től 1705-ig szerkesztette a nagyszombati latin nyelvű kalendáriumot, amelyben nagy mennyiségű tudós értekezést közölt különböző témákról. A puritán indíttatású jeles nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós ismeretterjesztő törekvései a kolozsvári magyar nyelvű naptárban kaptak teret. A korábbi egészségügyi, állategészségügyi, gazdálkodási tanácsokat, a parasztkalendáriumot nem tekinthetjük a szó modern értelmében ismeretterjesztésnek. Ezek valójában nem új ismereteket közöltek. Bár egy részüknek kezdetben az olvasók bizonyos

köre számára volt némi újdonság jellege is, mégis fő jellemzőjükké inkább a megszokottság, szabályozottság, változatlanság lett. Ezek az anyagok újra és újra csak a hagyományos tudást erősítették meg. Az a fajta ismeretterjesztés, amelyre inkább az újdonságok jellemzőek - nagyrészt szembefordulva a hagyományos tudással -, csak a felvilágosodás idején kap majd elméleti megalapozást.

Már a 16. századi naptárak is tartalmaztak néhány üres lapot a feljegyzések számára, s a lapszélre is lehetett vetni fontos emlékeztetőket. A mintát a Bécsben kiadott *Krakauer Schreibkalender* adta. (Bár teljesen ilyen típusú naptárak nálunk csak német nyelven jelentek meg.) Az emberek elég nagy számban élhettek azzal a lehetőséggel, hogy időhöz kötött feljegyzéseket tegyenek, az időpontokat elhelyezve az abszolút időskálán. Ez is hozzájárult az időtudat változásához, a lineáris időszemlélet terjedéséhez. Ennek a használati funkciónak egyébként óriási szerepe volt később abban, hogy a parasztok széles körben forgatták a kalendáriumot.

A 16-17. században tehát alapvetően kialakult és megszilárdult a magyar kalendárium műfaja. Rendszerezzük az eddig, a történeti megjelenés rendjében felsorolt kalendáriumi tartalmakat! A kalendárium alapvetően két részből állt. Első felében voltak a hónapok táblái, fejlécükön a hónapábrázolásokkal. Ez a szorosabban vett naptárrész a napok és a hozzátartozó ünnepek, szentek jegyzékével, a Hold változásaival, járásával, a Nap járásával, a napok különböző tevékenységekre való alkalmasságának jeleivel, időjárási előrejelzésekkel, heti ígével, esetleg kalendáriumi rigmusokkal, parasztkalendáriummal.

A naptárrésztől sokszor külön címlappal is elkülönült a második rész: *Prognosticon, Judicum, Practica, Prognosticon Astrologicum, Judicum Astrologicum* vagy magyarul *Ítélet*. Végül leggyakrabban *Toldaléknak* címezték. Ez volt a jövődőlési, oktató vagy olvasó rész. Ez tartalmazta a tulajdonképpeni *Prognosticon* a legkülönbélebb jóslásokkal, előrejelzésekkel, az időjárástól a terméskilátásokon át a háborúig. Tartalmazta a következő évre érvényes követendő egészségügyi szabályokat, táplálkozási, gazdasági tanácsokat. Itt szerepelt a magyar és a világkrónika. A 17. század végén a toldalék már néha kispróza anyagot is hozott - példát, tanítást, anekdotát - s ennél is ritkábban ismeretterjesztő közléseket s a krónikától különállóan aktuális híryanagot is. Mindig tartalmazta végül a vásárok jegyzékét s nagyon sokszor a postajáratokat. Az 1730-as évekig ez a szerkezet és ezek a gyakoriságok jellemezték a magyar kalendáriumokat. Ennek alapján - természetesen a későbbi fejleményeket is ismerve - már leírhatjuk a kalendárium műfaját.

A kalendárium egy évre szóló nyomtatott naptár. A szorosabb értelemben vett naptárrészben a napok rendjén kívül megtalálhatók a naponkénti csillagászati változások is. A kalendárium a naptár-részen kívül tartalmi a mindennapi gyakorlati életvitelhez szükséges egyéb információkat, tanácsokat s változó arányban valamiféle szórakoztató és általános jellegű ismeretterjesztő, illetve általános jellegű aktuális tájékoztató olvasmányanyagot. Ha csak a magyar kalendáriumirodalmat tekintjük, akkor ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az egyéb információk között mindig szerepelnie kell a vásárnapciónak. Általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a kalendárium olyan történetileg változó, átmeneti kommunikációs eszköz a hagyományos kommunikációs formák és a modern sajtó között, amely hagyományos, szocializálható ismereteket, tudást, világképet stb. tartalmaz és közvetít, de újdonságokat, újdonságismereteket is. A kettő aránya változó. Egyrészt van egy többé-kevésbé folytonos, történetileg előrehaladó mozgás az újdonságok javára. Másrészt az arányok függnak attól is, hogy a kalendárium szerepe hogyan módosul a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ezen belül döntő az, hogy a kalendárium olvasóközönségét elsősorban milyen társadalmi-kulturális rétegek adják.

b) Kiadók, példányszámok, terjesztés, árak és olvasók

Visszatérve a kiadástörténethez, az első magyar nyelvű naptárak kiadásánál hangsúlyozni kell a reformáció szellemi áramlatának nagy szerepét. Ezen kívül az is serkentette a kalendáriumok kiadását, hogy XIII. Gergely pápa 1582-ben naptárreformot vezetett be, amely nem kis ellenállás után a 16. század végére Magyarországon is általánossá lett. Az új, Gergely-naptárra való áttérés megnövelte az igényeket a kalendárium iránt. Az egyházaknak általában fontos szerepük volt a kalendáriumkiadás kezdeményezésében, támogatásában, de a 17. században emellett megnövekedett a magánvállalkozások jelentősége. Nem elhanyagolható a municípiumok, az egyes városi közösségek nyomdáinak szerepe sem. Végeredményben megszűnt az egyház monopóliuma az idő kezelésében.

A 16-17. századi *példányszámokról* nem rendelkezünk egyetlen pontos adattal sem, de azt tudjuk, hogy a kalendárium már ekkor a legnagyobb, néha több ezres példányszámú kiadványok közé tartozott, s kiadása a nyomdászoknak a legbiztosabb bevételi forrást jelentette. Tótfalusi Kis Miklós *Mentségében* 1698-ban ezt írja: „Tiszteletes Csepregi uram is, azt hallom, hántorgatta: Ennyi és ennyi ezer kalendáriumot nyomtatnak, csak abból mennyi haszon... Felelet: 1. Ugyan ez egy mi hasznot hajt Erdélyben.”

A Csepregi uram vádjára adott válasz második pontjából értesülhetünk a *terjesztés* módzatairól is. „Vajki sokat kell abban nékem elajándékoznom!... Magunktól pedig kötve nem sok kél el, kötetlen adjuk tovább a compactoroknak.” Egy részét tehát a nyomdászok elajándékozták főúri pártfogóknak, egyháziaknak, állami tisztségviselőknek. Erre a 17. századból is van adatunk, de még a 19. században is divatban volt. A naptárakat maguk a nyomdászok is árulták, de a legnagyobb részt a könyvkötők hozták forgalomba, akik nyilván a vásári ponyvára is kivitték.

Összegyűjtöttük a kalendáriumok árára vonatkozó, elérhető adatokat. Ezek szerint az *árak* a 16. század közepétől a 17. század végéig 7 és 80 dénár között váltakoztak. Az adatokat igen nehéz értékelni, mert az árak függtek a formátumtól és a kötés mikéntjétől is. Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy a kalendáriumok már a 16-17. században is az olcsó könyvek közé tartoztak. Tehát a viszonylag kisebb pénzüek is megvásárolhatták. A kötések sokfélesége, olykor pazar kiállítása viszont mutatja, hogy az olvasók köre nem volt egységes.

Az olvasók körére vonatkozóan - csak jelzésképpen - felsorolunk néhány adatot. A kalendáriumolvasók között ott találjuk 1557-ben Nádasdy Tamást, 1597-ben Thurzó György nádort, 1639-ben a győri püspököt, a 17. század második felében Bethlen Elek fejedelmi tanácsost. A magyar királyi udvari kamara elszámolásaiban minden évben több kalendárium vásárlása szerepel. Fennmaradt a Komárom megyei Pázmándy Gergely kisnemes „naplószerű feljegyzésekkel is érdekesített” 25 darab lőcsei és komáromi kalendáriuma, az 1683 és 1719 közötti évekből. Még Rákóczi művelt hadvezére, Károlyi Sándor is a „*Maga életének emlékezeti*” című önéletírásához az anyagot a kalendáriumaiába bejegyzett adatokból gyűjtötte. A szabadságharc bukása után Rákóczi volt kancellárjának, Ráday Pálnak a felesége, Kajali Klára, akire a birtok igazgatásának terhei hárultak, minden ügyletét kalendáriumokba jegyezte be. E példák számát tovább lehetne szaporítani olyan adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy kisebb és nagyobb nemességünk e korban igen gyakran kalendáriumokba jegyezte - sokszor naplószerűen - életének, környezetének nevezetes vagy kevésbé nevezetes dolgait. Vásárolták a naptárakat a kereskedők és a különböző tisztségviselők is. A legmagasabb rangúaktól a kisebb nemesekig, az értelmiségig, a városi iparos és kereskedő polgárságig, a mezővárosok elitjéig terjedt a vásárlók köre, de a társadalmi hierarchia csúcsán lévők ekkor, a 18. század elejéig a kalendáriumvásárlók nagy hányadát adták. Hangsúlyozni szeretnénk még azt, hogy a vásárlók teljes köre lényegében ugyanolyan szemléletű és ugyanolyan tartalmú kalendáriumot olvasott.

3. Új funkciók, korlátozott korszerűsítés, szaporodó közönség (1730-1820)

A 18. század első évtizedeiben a magyar kalendáriumok világképe, tartalma, közönsége lényegesen nem változik. A lassú módosulások csak az 1730-as évek tájékán alakítanak ki olyan kalendáriumszerkezetet, amelynek a hangsúlyai már érzékelhetően mások. A korábban egyértelműen túlnyomó asztrológiai alapú jóslások, tanácsok részarányának kárára megnő egyrészt a szépirodalom, a kispróza részesedése - amely egyre inkább szórakoztató célzatú -, másrészt az aktuális híryanag terjedelme is.

A szórakoztató célú kisprózai anyag lassú növekedése összefüggött a művelődés általánosabb változásával, azzal, hogy a kalendáriumvásárló közönség körében megkezdődött a barokk világkép fellazulása, s a világiasabb rokokó ízlés és életérzés felé történő elmozdulás. Ezzel járt, hogy a kiadók versenye erre az új, növekvő kalendáriumi materiára is áttért, hiszen a vásárlókat a szórakoztató irodalmi anyag révén is meg lehetett nyerni.

a) A központi hatalom beavatkozása s a felvilágosodás kalendáriumideálja

Mielőtt azonban a tartalmi változásokat részletesen taglalnánk, szólnunk kell a kiadás körülményeinek s a kalendáriummal kapcsolatos vélekedéseknek alakulásáról, mert ezek is befolyással voltak a tartalom módosulására. A 18. században egyre inkább magánvállalkozássá kezdett válni a kalendáriumkiadás. Ugyanakkor az abszolutizmusra törekvő államhatalom is azon igyekezett, hogy növelje befolyását ezen a téren is. Legelőször azt próbálta meghatározni, hogy egyáltalán ki adhatson ki naptárakat. Arra törekedett, hogy a király által adományozott privilégiummá tegye a kalendáriumkiadást. (Ez egyébként Franciaországban és Angliában már a 17. század kezdetétől királyi szabadalom tárgya volt.)

Magyarországon az első kalendáriumkiadási szabadalmat még 1705 novemberében adták a Debrecenből Komáromba települt Töltésy István nyomdásznak. A régebbi kiadók közül egyedül a rebellisnek minősülő Debrecen város nyomdáját tiltották el 1713-ban a kalendárium kiadásától. A többiek - például Lőcse, Nagyszombat, Kassa - továbbra is adtak ki kalendáriumot. Sőt, az újabb kalendáriumkiadók sem rendelkeztek valamennyien szabadalommal. Szabadalmat kapott viszont a később nagy pályát befutó győri kalendárium kiadója, *Streibig József Antal*. A Sopronból Győrbe költöző nyomdásznak 1731-ben megadott privilégium újdonsága az volt, hogy tiszti címtáras kalendárium kiadására szolt.

Az első címtárak még csak a legfontosabb állami és egyházi tisztségviselők neveit közölték. A címtár fokozatosan bővült odáig, hogy a 19. században már a tisztviselői kategória képviselőin kívül a segédszemélyzetet s a megyei és városi tisztségviselők nevét is közölte. Rendszeresen Spaiser 1737-től, Streibig 1740-től adott ki tiszti címtáras kalendáriumot. Mellettük még a nagyszombati nyomdának indult ilyen sorozata 1740-ben latin nyelven. A tiszti címtárakra a professzionizálódó államgépezetnek és a megerősödő, modernizáló rendiségnek egyaránt szüksége volt. Francia és német példa nyomán *Grassalkovich Antal* kamarai elnök szorgalmazta kiadásukat. Egyelőre azonban csak a kalendáriumokhoz kapcsolva tudták évente megjelentetni.

Említettük, hogy a 16-17. században a különböző rangú olvasók ugyan igen eltérő kötésben vették kézhez a szükséges kalendáriumot, a naptárak belső tartalmában azonban nem volt lényeges eltérés. (Kivéve talán a latin nyelvű nagyszombatit.) A külső különbség a 18. században is megmaradt. Bekövetkezett viszont a belső tartalom bizonyos differenciálódása

is. A címtáras naptárak - legalább részben - eleve a kalendáriumvásárlók igényesebb, egy árnyalattal műveltebb, érdeklődőbb részének készültek. Ezért több bennük valamicskével a tudományosabb alapozottságú ismeretterjesztés és az aktuális híryanag. (Egy részük latin nyelvű is. Maga a címtár pedig sokáig latin nyelvű a magyar nyelvű naptárakban is.)

A kalendáriumprivilegiumok egyike olyan kalendárium kiadására szólt, amelyik a magyar és a külföldi uralkodók családfáját, címeit közölte. Olyan kalendárium is akadt, amelyik a magyarországi grófok, bárók, püspökök stb. születésnapjait tartalmazta. Ekkor, a 18. században vált a magyar kalendáriumok majdnem elmaradhatatlan tartozékává a mindenkor magyar uralkodó címeinek s családjának leírása. Ez a kultikus színezetű bemutatás, a hatalom reprezentációja kifejezetten a feudális jellegű reprezentatív nyilvánosság része volt.

Az eddig bemutatott központi állami beavatkozásnál, támogatásnál, igénybevételnél lényegesebbek azok az intézkedések, amelyekkel az abszolutista, majd a felvilágosult abszolutista hatalom a kalendáriumok tartalmát is befolyásolni szándékozott. A Helytartótanács 1775-ben összeíratta a magyarországi nyomdáknak kiadott kalendáriumokat példányszám szerint. A kimutatás szerint ekkor közel 70 ezer kalendáriumot nyomtak Magyarországon. Az államhatalom, amelynek a színtemeléshez engedelmes, hasznos, egészséges és hatékonyan dolgozó állampolgárookra volt szüksége, nem lehetett közömbös az iránt, hogy évente sok tízezer példányban milyen tartalommal kerülnek az olvasók kezébe a népszerű könyvecskék.

A 16-17 századi kalendáriumban a jóvendölések és tanácsok legnagyobb része az asztrológiai szemlélet alapján a csillagzatok forgását vizsgáló kalkulusokból következett. A helyzet a 18. században sem változott lényegesen. Például még az 1755-ös címtáras, tehát emeltebb szintű pozsonyi naptár is ezeken az alapokon állt. Ugyanúgy jelezte a napok mellett, hogy mikor jó eret vágni, köpölyözni, purgálni, plántálni, haját vágni, körmöt vágni, télire való, épületre való fát vágni, vadászni, halászni stb. Ismertette a csillagjegyek és a planéták természetét. Ugyanúgy jóstolt s osztott tanácsokat az „égi figurák” különböző „aspektusai” szerint az esztendő négy részéről, a békességről és a hadakozásról, egészségről és betegségről, a földnek termékenységéről, a gyulladásról, a bányákról és végül Magyarországról. Részletes regulákat közölt az érvágásról, „mellyek a leghíresebb asztrológusok által obszerváltattak”. Ehhez mellékelte az ember ábráját, amelyen a különböző testrészek az egyes csillagjegyekkel vannak összekötötetésben (érvágó figura - *Aderlassmännchen*).

Mindezt még mindig értelmiségiek, tudós férfiak, asztrológusok, matematikusok írták évről évre. Francia történészek munkáiból is tudjuk, hogy a mentalitások világa milyen lassan változik, s hogy a babonás-empirikus világkép milyen lassan adta át a helyét, s a magas kultúra csúcsairól induló felvilágosodás világképe milyen lassan szivárgott le, áradt szét a népi kultúrában. A newtoni mechanika, a newtoni világkép lassú áttörése nálunk a tudósok világában a 18. század közepén bontakozott ki. A felvilágosodás gondolati elemeinek, a racionális, kritikai módszereknek a lassú terjedésével a magas kultúrákban élők fokozatosan szélesedő köre ismerte fel az asztrológiai világkép tarthatatlanságát. Az első tiltó lépés a kalendáriumi asztrológiával kapcsolatban felülről, az abszolutista kormányzattól indult. Mária Terézia 1756 januári rendelkezésével, hatalmi szóval érvényesítette a kor követelményeit.

A győri kalendárium a „Kegyes Olvasóhoz” címzett 1758-as előszavában így ír az intézkedésről: „Mária Theresia kegyes akaratóból ... parancsokat adatott ki, hogy jóvendőben érvágás, köpölyözés, orvosságvétele, ártalmas napok, haj- és körömmetszések felől semmire írássék a kalendáriumokban. Annak okára tudtára adom a Kegyes Olvasónak, hogy én a kegyes parantsolat alá vetvén magamat, mindezeket elhagytam.” Ez a rendelkezés tehát csak az egészségre káros, téves előítéleteket tápláló egészségügyi, higiéniai szabályokat tiltotta ki a

kalendáriumokból. Ezek szinte azonnal teljesen el is tűntek. Ez azonban nem jelentette az asztrológia teljes eltűnését a kalendáriumokból. Annak ellenére sem, hogy az 1777-ben kiadott norma újra sürgette mindennemű jóslások, babonás előítéletek elhagyását.

Ezt eleinte úgy kerülték meg, hogy a naptárlapokon a napok mellett közölték, hogy mikor milyen csillagjegyben jár a Hold. Tehát ha valakinek volt hozzá kellő tudománya, akkor kisilabizálhatta, hogy melyik nap mit szabad tenni. Még a budai királyi akadémiai nyomdában készült 1780-as *Régi és új kalendárium* is élt ezzel a csalafintasággal. A „Reá-intés” című előszóban ezt olvashatjuk: „A felvett szokást elhagyván semminemű uralkodó Planétát fel nem jegyzünk ... haszontalan cikkelyek eltávoztassanak és helyettek a kegyes olvasóinknak több idő hagyassék a következő tudósabb és hasznosabb Matériáknak elolvasására... Mindazonáltal ha valaki jövődőfélékhez hogy annyira ragaszkodik olvassa el előljáró Kalendáriumnak levelét, látni fogja Venusnak (ki ezen jelen való esztendőre Fő régensnek állíttatik) és egyéb Planétáknak naponként feljegyzett állapotját.” Amikor majd a reformkori naptárak kezdik elhagyni ezeket a jeleket is, akkor egy tudós bíráló megrója őket, mert úgymond e szabályok figyelembevételét „nevezetes könyvek is ajánlják”. Az idő haladtával az állandó kritika hatására végül is az 1840-es évekre végképpen kikoptak a naptárakból az asztrológiai alapú jóslások és tanácsok. (Maradt az időjóslás és a négy évszak általános jellemzése, de csillagokra való hivatkozások nélkül.)

A felvilágosult abszolutizmus már nemcsak a tiltás eszközével élt. A német felvilágosodás gondolkodói felfedezték a kalendáriumot mint a népfelvilágosítás eszközét, amelyet közhasznú ismeretek terjesztésére lehet felhasználni. A pedagógiai beállítottságú, közhaszonra törekedő felvilágosodás eszmerendszeréből elég szükségszerűen következett ez a felismerés. Ehhez járult az a ma már naivnak tűnő, erős meggyőződés, amely hitt a ráció, a világos ismeretek, a nyomtatott betű pusztá erejében. Ez ragadtatta a német *Pektor Fischert* olyan magabiztos kijelentésre, amit a modern tömegmanipuláció szakemberei is megirigyelhetnek. 1783-ban a berlini akadémiának írva kijelentette: „a népből a kalendárium segítségével azt csinálók, amit akarok. Ostobává vagy okossá, babonássá vagy felvilágosulttá, merésszé vagy gyávává, patriótává vagy hazafiatlanná kelt válnia vagy maradnia? Csak adjanak hatalmat a kalendárium felett.”

A népi olvasmányok német kutatója, *Rudolf Schenda* jó néhány olyan megfogalmazást gyűjtött össze az 1770 és 1800 közötti időszakból, amelyek különböző változatokban mind azt a javaslatot ismétlik, hogy a „kalendáriumot hasznosan és célszerűen úgy kell berendezni, hogy az a közhasznú ismereteket vigye a nép közé”. Poroszországban II. Frigyes felvilágosult abszolutizmusa idején a Berlini Tudományos Akadémia hozzá is fogott egy ilyen program megvalósításához. Azt tapasztalták, hogy a jóslatoktól teljesen megszabadított, „kipurgált” kalendáriumot nem vásárolták, s így 1780-ban vissza kellett rakni az irracionális elemek egy részét. *Heinrich Zschokke* kalendáriumszerkesztő is azt írja le, hogy csak lassú javítgatásokkal, módosításokkal tudott célt érni. A *Schweizerboter-Kalender* eleinte megtartotta a parasztszabályokat, az érvágó figurát, az időjóslásokat, a csillagászati előjeleket stb., s csak apránként, pajkos tréfák között kérdőjelezte meg ezeket. A többi kalendáriumszerkesztő pedig becsületérzésből vagy kenyérféltésből versenyt buzgólkodott, hogy mint korábban a babonából, most pedig a felvilágosodásból csináljon mesterséget.

Mint Schenda írja, a kalendárium csillagjósdából szórakoztató tanteremmé alakult. Így jött létre az a helyzet, amelyről egy német literátor 1852-ben azt állapította meg, hogy „míg a régi naptárak azt mutatták, ami a nép akkor valójában volt, addig a legtöbb mai kalendárium azt mutatja, amit a művelt világ szeretne csinálni a népből”. Persze jól tudjuk, hogy ez sem ment olyan könnyen, az eredmény nem mutatkozott meg olyan gyorsan. A mentalitások lassú

változásával, a felvilágosodás gondolati elemeinek lassú terjedésével kapcsolatban idéztük a francia Mandrou-t és Morazé-t, de német szerző, Reinhard Wittmann tanulmányára is hivatkozhatunk. Mindenesetre a német aufkléristák komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a kalendáriumot felvilágosító, közhasznú célra alkalmassá tegyék. A 19. század elejétől a törekvések már a magyarországi német naptárakra is hatással voltak.

Magyarországon azonban a 18. században még nem alakultak ki a kalendáriummal kapcsolatban szélesebb körben megvitatott, aufklérista reformtervek. Egyedül a felvilágosult abszolutizmus garnitúrája köréből indult el kezdeményezés. Mária Terézia közművelődési reformja kapcsán, 1774-ben Hell Miksa, a nagy polihisztorok fajtájából való, derék jezsuita készített tervezetet a kalendárium reformjára. Véleménye szerint a „közművelődés emelése szempontjából rendkívüli jelentősége van a kalendáriumnak”. Hangsúlyozta, hogy a kalendáriumokban mindaddig nagyon sok babonás, érdektelen dolog fog maradni, amíg kiadása a pusztán üzleti haszonra néző kiadók kezén marad. Javasolta, hogy a felállítandó bécsi akadémia vegye kézbe monopóliumként a kalendáriumok kiadását.

A terv ellen Magyarországról nemzeti szempontból is tiltakoztak, de fő bevételi forrásuk elvételét az ausztriai nyomdászok szintén ellenezték. Végül csak annyi valósult meg, hogy 1775-ben összeírás készült a Magyarországon megjelenő naptárakról, s 1777-ben normát adtak ki a kalendáriumokról, amelyben általában tiltották a népies, babonás közleményeket, s előírták, hogy a tudományos cikkeket egyetemi tanárokkal kell íratni, s az egyetemi tanácsnak, illetve a Helytartótanácsnak be kell mutatni. Egyszerűsítés volna a Hell tervezete körüli vitát csak mint Bécs kalendárium-monopóliumra való törekvésének szerencsés elhárítását értékelni. Hiszen többről volt itt szó. A felvilágosult abszolutizmus olyan tipikus akciója lett volna ez, amely a hatalom érdekeit szem előtt tartva, valóban szolgálni akarta a felvilágosodás terjesztését, a népjólét emelését is.

A kalendárium ilyen, magasabb célokra történő felhasználásának gondolata nálunk sem volt minden előzmény nélküli. A puritánok közművelődési elképzeléseiben s Tótfalusinál is megtaláljuk ennek csíráit. Új minőséget jelent azonban a határozottan programszerű megfogalmazás s az, hogy a tervek szervesen illeszkednek egy átfogó eszmerendszerbe. A kalendárium történetében itt nagy fordulóponthoz lehetősége van. Ezt a kiadványtípust eredetileg egyértelműen gyakorlati szükségletek hívták életre, s mind ez ideig a közönség szükségletei, igényei, érdeklődése határozták meg a kalendárium tartalmát. A kiadók nem akartak egyebet, mint a közönség elvárásait az üzleti siker érdekében minél jobban kielégíteni. Mostantól azonban új kiadói cél jelenik meg: a kalendáriumot - mai szóval - művelődéspolitikai célra is fel akarják használni. A kalendárium további sorsát most már jelentősen befolyásolja majd az, hogy miként alakul a tisztán üzleti szempontok és a tudatosabb művelődéspolitikai törekvések viszonya. Mind a kettőnek a siker érdekében a közönség szükségleteire, érdekeire, igényeire és érdeklődésére kell építeni. E három pólus erőterében formálódik majd a kalendárium.

A valóságban a kalendárium korszerűsítési kísérletének egyelőre nem sok eredménye lett. A ferenci abszolutizmus idejében pedig a kormányzatszervek már csak mint a cenzúra körébe tartozó problémával foglalkoztak a kalendáriummal. Fő gondjuk a „bomlasztó, az elégedetlenséget növelő és forradalomra vezethető elvek távoltartása volt”.

A felvilágosult abszolutizmus tehát nem jutott messzire a kalendárium felhasználásának, megreformálásának útján. Igazából persze nem is fordított túl sok figyelmet erre az ügyre. Művelődéspolitikájának tulajdonképpen alapvetőbb és előbbrevaló feladata volt a tanügyi reform, az új iskolapolitika és a valláspolitikai kidolgozása és keresztülvitele. Megelégedett azzal, hogy az iskolai könyvek segítségével alapvetően beszabályozhatja az egyes rétegek által elsajátítható ismeretanyagot. A felvilágosodás másik két változata, a felvilágosult rendiség és

a jozefinisták a kalendáriummal kapcsolatban még a kérdések felvetéséig sem jutottak el. Ennek magyarázata részben a társadalom kevésbé fejlett voltában van. Az árutermelő fő- és köznemesség bázisán formálódó felvilágosult rendiségnek a nemesi osztály felsőbb régióiban is lettek volna még felvilágosító tennivalói. Egész közművelődési programja (tengelyében a nemzeti nyelvi, irodalmi programmal) magasabb szférában mozgott annál, ahogyan ekkor a kalendárium a művelődés struktúrájában elhelyezkedett.

A jozefinista értelmiség figyelmét is inkább a jobb, közhasznúbb iskola megteremtése kötötte le, s éppen csak felbukkan náluk az a gondolat, hogy a falusi népből szélesebb körű olvasóközönséget is kellene szervezni. (A sorrend nyilvánvalóan helyes, hiszen első az írni-olvasni tudás terjesztése.) Csak Kováts Ferenc pápai mérnök pendíti meg a *Mindenek Gyűjtemény*ben 1789-ben, hogy a falusi nép között az ismereteket „jó magokat kedveltető és hasznos könyvek” révén lehetne gyarapítani. Még a falusi népet komolyan nevelni, felvilágosítani akaró, igen sokféle eszközre gondoló Tessedik figyelme sem terjedt ki a kalendáriumra. Berzeviczy Gergely is inkább általánosságban ír arról, hogy a nemzet egésze között kívánatos terjeszteni a felvilágosult tudományt és műveltséget. Az 1795-ös pusztító vereség után bűvópatakká váló felvilágosodás szellemében írók a kalendáriummal kapcsolatban nem gondoltak arra, hogy a felvilágosítás eszközeként, a közhasznú ismeretek terjesztőjeként kellene használni. A kezdődő nyelvújításnak köszönheti viszont a kalendárium új magyar nevét. *Barczafalvi Szabó Dávid* 1787-ben alkotta meg a „naptár” szót. (Nagyon lassan ment át a közhasználatba. Az 1840-ben induló *Mezei Naptár* az első, amely már nem kalendáriumnak nevezte magát.)

A felvilágosult értelmiségiek, ha a kalendáriumról írtak, akkor elsősorban csak azt kárhoztatták, hogy a nemesség műveletlen tömegei jóformán csak ezt az alacsony szellemi színvonalú, ritkán megjelenő kiadványtípust olvassák. Nem volt erejük, lehetőségük hozzá, vagy a célhoz vezető módszer, rugalmasság hiányzott, vagy fel sem ismerték, hogy saját céljaikra is használhatnák. Egyedül a Kazinczy köréhez tartozó fiatal *Kis János* kísérelte meg megnevesíteni a kalendáriumot, de 1799-ben Pozsonyban kiadott naptárának irodalmi anyaga (például Schiller-, Pope- és Samuel Johnson-fordítások) túlságosan színvonalas volt, s olyan messzire esett a hagyományos kalendáriumolvasók ízlésétől, hogy nem is lehetett sikere.

Majd Fazekas Mihály, a debreceni felvilágosodás neveltje, az erősen gyakorlati irányú parasztpolgár az első, aki 1819-ben induló debreceni kalendáriumát komolyan népfelvilágosító célra szánta. Bizonyára nem véletlen, hogy az a Fazekas használja fel először sikeresen népfelvilágosításra ezt a szélesen elterjedt s a magasabb művelődés világában ekkor már erősen lenézett kiadványfajtát, aki a felvilágosodás antifeudális szárnyához tartozott, de emellett a fentebb stílusú, klasszicizáló Kazinczy-körrel, az induló nemesi romantikával szemben a népiesség irányzatához is kapcsolódott. A sikerhez azonban szükség volt a felvilágosodás hazai kezdetétől eltelt évek társadalmi változásaira is.

b) A tartalom átrendeződése

Az aufklérizmus elvei tehát, mint láttuk, csak elég sokára hatottak közvetlenül a magyar kalendárium tartalmára. Térjünk vissza a 18. századi kalendárium változásainak részletesebb taglalásához, amelyet azért szakítottunk meg, hogy a tartalmat befolyásoló, új kiadói körülményeket és az új eszmeáramlatokat bemutassuk. A kiadói körülmények változásának egyenes következménye volt két új kalendáriumi matéria megjelenése: tisztí címtár és az uralkodóház genealógiája.

Az új eszmék jegyében végrehajtott központi beavatkozás, az egészségre káros tanácsok, jövendölések eltávolítása, illetve a további tiltások közvetve is befolyásolták a kalendárium szerkezeti átalakulását. A már korábban megindult fokozatos tartalmi módosulásokat ugyanis felgyorsította, hogy az eltávolítással a kalendáriumi toldalék terjedelméhez képest igen jelentős oldalszám (5-10 oldal) szabadult fel. Így növekedhetett meg igazán a kispikái anyag s kisebb részben az aktuális hírek terjedelme. Helyet kaphatott a gyakorlati tanácsok több típusa is.

A *híryanag* jelentőségéről már a 17. századi kalendárium bemutatásánál szoltunk. Úgy véltük, hogy a kalendárium híreinek szerepe volt az információszükséglet kialakításában. Előreutaltunk a 18. század magyar kalendáriumára, mint amelynek különösen fontos szerepe volt ebben a tekintetben. Valóban, a 18. században egyre rendszeresebbé váltak a hírek a kalendáriumokban. A *Lőcsei kalendárium* 1718 és 1729 között meglehetősen gyakorisággal közölt híreket. Az 1730-as évektől Pozsonyban megjelenő Spaiser-féle *Magyarországi statusok titulusaival bővített új kalendárium* pedig már minden évben rendszeresen hozott egy csokor hazai és külföldi hírt. Az 1755-ös évfolyamban például ilyen cím alatt: „Rövid summája némely jeles újságoknak, melyek az elmúlt és jelen való esztendőben megtörténtek”. A hazai események közül hírt adott arról, hogy Mária Terézia milyen pénzügyi rendelkezéseket hozott, s Pozsonyban részt vett egy ünnepségen. A hódmezővásárhelyi parasztmozgalomról azt tudatja a naptár, hogy a „Tisza körül az elmúlt esztendőben zenebonát indító Törő, Pető és Bujdosó személyek törvény tétel által halálra szentenciáltattak ... A többi azokkal egyet értők rész szerént tömlőre hányattattak, rész szerént a királyi regementhez elosztattak”. A kalendárium ezután sorra szemlézi a fontosabb európai országokat, sőt a többi világrészt is. Van itt hír egy különös portugáliai végrendeletéről s a moszkvai hóházakról, de szó van a francia parlament összehívásáról, a janzenistákról, a nemzetközi viszonyokról, pl. arról, hogy Törökország békére törekszik. Sőt a gyarmatosítók ellentéteiről is szó esik: Anglia hadihajókat küldött, „hogy a franciák előmenetelének a külső tartományokban jó idején szárnyát szegje”. Némileg értelmezik is a híreket, de lényegében inkább a korai sajtóhoz hasonlóan a referáló stílus a jellemző. A közölt hírek nagy részét a bécsi s más külföldi lapokból szemezgették. Ezekben az években Magyarországon magyar nyelvű újság még egyáltalán nem volt (csak 1780-ban indul majd a *Magyar Hírmondó*), s a Pressburger Zeitung 1764-es megindulásáig német nyelvű újság is csak néhány évig jelent meg nagy megszakításokkal.

1780-ig tehát a magyar nyelvű újság nélküli Magyarországon egyedül a kalendáriumok közöltek rendszeresen, magyar nyelven aktuális híreket. Nem is akármilyen példányszámban, hiszen, mint már említettük, az 1775-ös összeírás szerint évente 70 ezer körüli példányszámban jelentek meg kalendáriumok, s ezeknek kb. egyharmada közölt rendszeresen híreket. Ez a magas, sőt növekvő példányszám figyelemre méltóvá teszi a kalendárium aktuális anyagát az első magyar nyelvű hetilapok megjelenése után is. Hiszen a magyar lapok egészen az 1820-as évekig nem haladták meg lényegesen az ezer körüli példányszámot. Ezzel is magyarázható, hogy a kalendáriumi hírközlés jelentősége kb. 1800-ig, sőt némileg azon túl, 1820 tájáig is megmaradt. Például a budai Landererek kalendáriumában az 1810-es években Ruttkay Gábor folytatásokban közölte a „Francia háború történetét”. Meglehetősen széles olvasókörnek tehát ebben az időszakban a kalendáriumi hírközlés vitte el rendszeresen az aktualitásokat. Bár a híryanag jórészt külföldi és hazai újságokból származott, az olvasók szempontjából ez az évenkénti tájékozódás az újságolvasás előzménye, előkészítő fázisa. Ezért nem értünk egyet a *Magyar sajtó történetének* I. kötetében megfogalmazott állásponttal, amely mindenestől kirekeszti a kalendáriumot a sajtó történetéből többek között az időszakosság nagyon tág határai s az aktualitás csekély volta miatt. Az aktualitásról már korábban megállapítottuk, hogy viszonylagos fogalom, s bizonyos körülmények között, az adott társadalmi kommunikációs rendszerben az évenkénti hírközlésnek is lehet aktualitása az olvasók bizonyos köre

számára. 1730-tól 1820-ig ilyennek látjuk a kalendárium hírközlését. A szatmári béke után az írni-olvasni tudásig eljutó kismemesség tömegeinek, a kisértelmiség jó részének és a mezővárosi parasztpolgári elitnek az elzárt vidéki életben - a nagyobb integrációkhoz igen laza szálakon kötődve - aktualitást jelentett a kalendárium évenkénti híryanaga. Az érintkezés élénkülésével, az újságok szaporodásával párhuzamosan a reformkor kezdetére megszűnt a kalendáriumi hírközlésnek ez a kitüntetett jelentősége, sőt a közlés rendszeressége is.

Lesz azonban a kalendárium-műfaj történetében még egy hasonló szakasz, amikor a hírek közlése az itt elmondotthoz hasonlóan újságolvasást előkészítő szerepet fog játszani. A 19. század utolsó negyedében a kalendáriumok híryanaga ugyanúgy közrejátszik majd a parasztságnál az információszükséglet kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, az aktualitás formálódásában, mint a 18. századi kalendárium hírei a kismemesség vonatkozásában.

Valamiképpen analóg a kalendárium itt bemutatott szerepével az, ahogyan a különböző okokból fejletlen vagy lazán integrált, esetleg szétszóró közösségek, embercsoportok, kisebb közösségek életében később is felértékelődik, fontossá válik a kalendárium. A nemzetté formálódás korai szakaszában, a 19. század első két évtizedében a budai Egyetemi Nyomdában megjelenő román nyelvű kalendáriumokban tette közzé az ún. „erdélyi triász” (*Samuil Micu-Cleiu, Georghe Sincai és Petru Major*) a román nemzeti identitást megalapozó munkákat, a dákoromán elmélet első megfogalmazásait. A gyengén integrált, többnyire paraszti sorban élő bunyevácok pedig kulturális ébredésük kezdetén az újságot megelőzve először bunyevác kalendáriumot hoztak létre 1884-ben. A kulturális integráció alacsony fokán élő vendeknél még a 20. század elején is az új nemzeti nyelvi programot kalendáriumban hirdették meg. A világ különböző tájain szétszóródott, diaszpórában élő, egymáshoz lazán kötődő magyarság körében máig prolongálódott a naptár, az évkönyv szerepe. Gondoljunk csak az elég nagyszámú amerikai magyar naptárra.

Visszatérve a 18. századi kalendáriumhoz, azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban elég *határozottan kiformálódott ennek a kiadványfajtának egy új funkciója, a tájékoztató funkció*, amely a kalendárium további történetében váltakozva hol visszaszorul majd, hol erősödik, attól függően, hogy a kalendárium hogyan helyezkedik el a társadalom kommunikációs rendszerében.

A 18. század közepétől a híreknél is jobban nő a kalendáriumokban a kispróza anyaga. Ezt többnyire külön cím alatt gyűjtötték össze. Kis mustra a címekből: Az olvasó kedviért némelly furtsa történetek; Elegy-belegy mulattató históriácskák; Időt töltő szép világi tréfa beszédek; Tréfás történetek - elmés mondások; Elegyes dolgok és történetek; Elmét vidító elegy-belegy dolgok; Idő-töltésre való furtsa hőmik; Unalmas órákon való időtöltés. A század végétől: Anekdóták, Anekdótás szekrény stb. E változatos címek alatt az elbeszéléstípusok tarka egyvelegét találjuk, s kevert műfajokat is. A megelőző időszakok minden prózai elbeszélő műfaja előfordul itt: „elmélkedés, maxima, példa, trufa, sokféle mese, anekdoták, adomák, novellisztikus elbeszélések, sőt folytatásos elbeszélések is. A tarkaságon belül azonban jól megfigyelhető a változás tendenciája. Kezdetben a barokkos moralizálás, a tanító célzat az elsődleges, s az ennek megfelelő műfajok vannak többségben: az elmélkedés, az oktató mesék (ezópusi mesék), az életbölcsekre tanító, nagyrészt a több évszázados, sőt évezredes irodalmi hagyományból származó anekdoták.

A tanító célzat később sem tűnik el teljesen. Sőt, a felvilágosodás évtizedeiben más világnézeti alapról újra mutatkozik ilyen törekvés. A hangsúly azonban már egyre inkább a szórakoztatáson, mulattatáson van. Megjelennek a tündérmesék, a gyönyörködtető irodalmi mesék. Kibontakozik a mulattatást szolgáló, unaloműzésre, időtöltésre szánt anekdota is. A magyar anekdota történetének első monografikus feldolgozója, *György Lajos* úgy látta, hogy

Kónyi János és András Sámuel anekdotagyűjteményének megjelenése (1782-84, illetve 1789-90) után kezdődik csak a moralizáló antik és középkori vándorelemek kiszorulása, az anekdota magyarosodása, s ekkor öntik el a kalendáriumokat az anekdoták. Nekünk az a benyomásunk, hogy már ezt megelőzőleg szaporodnak a közszájon forgó, megtörtént, tréfás, furcsa eseteket feldolgozó anekdoták. A kalendáriumokban fokozatosan halmozódnak fel az unaloműző, eredeti magyar anekdoták. A kalendáriumbeli anekdoták, történetek célja bevallottan a szórakoztatás lesz. Az 1759-es győri kalendárium szerkesztője a *Toldalék* bevezetőjében így szólítja meg olvasóit: „Régi bevett szokásom szerint ismét valami mulatságos kalendáriumi materiával akartam tenéked mostan is udvarolni.” 1761-ben pedig azt írja a szerkesztő, hogy „mivel a kalendárium nem imádkozó, hanem napokat, időket mulató könyvetske, én is tenéked ebben idődet mulató dolgokat írok”.

A szórakoztatás ekkor válik szinte egyenrangúvá a kalendárium eredeti használati, közvetlen gyakorlati célokat szolgáló funkcióival. Mint ahogy a kialakuló magyar kalendárium szerkezete, tartalma a 16-17. században egyetemes európai mintákat követett, de közvetlenül a német kalendáriumformák voltak rá hatással, úgy a szórakoztató funkció kiformálódása sem független a német kalendáriumfejlődéstől, a grimmelshauseni hatástól. Mégis, a 18. század második felében a magyar naptárak szaporodó anekdotái bizonyos fokig önálló alakulást jelentenek, sajátos színeket mutatnak, eltérnek a német *Kalendergeschichte-Dorfgeschichte* fejlődési vonalától. A 18. század középső harmadától az 1820-as évekig ez a sajátos szórakoztató kispróza anyag lett a kalendáriumi toldalék legfontosabb, jellegadó része. Hírek, gyakorlati tanácsok, ismeretterjesztő cikkek ki-kimaradnak egy-egy naptárból, de anekdoták, rövid történetek nélkül a kalendárium elképzelhetetlen ebben az időszakban.

Hogyan helyezhető el ez az irodalmi anyag a történeti fejlődésben a korabeli magyar társadalom művelődési térképén? Említettük, hogy korábban az írásbeli kultúrával élők teljes köre - beleértve a legműveltebbeket is - mondhatta magáénak a tartalmában is egységes kalendáriumot. A tartalom kismértékben differenciálódott a címtáras kiadványok megjelenésével. Ennél lényegesebb volt azonban, hogy a kalendáriumolvasó közönség - amelyen belül ugyan eddig is voltak eltérések, kisebb szintkülönbségek - most erőteljesen megoszlik, s karakterisztikus szintkülönbség, szétválás fejlődik ki. Kosáry Domokos hatalmas művelődéstörténeti monográfiájában a társadalmi modellből kiindulva az alapvetően nemesi ideológiájú írásbeli kultúrán belül két szintet különböztet meg. Fokozatosan elkülönül a magasabb szint, amely szűkebb bázisú (a főnemességre és a középnemesség felső részére terjed ki), s az 1740-es évektől a barokk világkép felbomlásával a rokokó világiasság, majd 1765 után a felvilágosodás felé hajlik, kialakítva a felvilágosodott rendiséget és a jozefinizmust. A polgári művelődés magasabb színvonalú jelenségeit is ide sorolja Kosáry, amivel nem tudunk egyetérteni, s inkább hajlunk az irodalomtörténeti kézikönyv álláspontjának elfogadására, ahol is a polgári törekvéseket külön réteggént kezelik. Ezeknek a felső szinteknek az életéből kihullik a kalendárium mint művelődési tényező. (Még ha vesznek is kalendáriumot a naptárrész miatt.)

Az alacsonyabb alsó vagy második szintre a régi nemesi későbarokk provinciális szemléletmód továbbélése jellemző széles köznemesi bázison. E második szintnek a hatóköre az írásbeli kultúra fejlődésével jelentősen bővült, s kiterjedt a népes köznemesi, kisértelmiségi, mezővárosi parasztpolgári, kézműves s némileg a módosabb falusi paraszti rétegekre is. Ez a szint magára vett bizonyos „népies” vagy annak tűnő falusias vonásokat is. Úgy véljük, hogy Kosáry szuggesztív argumentációja ellenére ezt a szintet mégsem lehet szőröstül-bőröstül masszív, mozdulatlan rendies barokkos alakulatlannak tekinteni, hiszen a kétségtelen rendies-barokkos gyökerek ellenére erre a szintre is egyfajta modernizáció s meglehetősen tagoltság a jellemző.

Kosárytól eltérően ítélik meg a második szint jelenségeit az irodalomtörténészek is, de abban egyetértenek vele, hogy a kalendárium irodalmi anyaga ehhez a műveltségi szinthez köthető, e szint ízlésének felel meg. Nemcsak a próza, hanem a kalendáriumi rigmusok, köszöntők s az időnként közölt „világi dalok” is. Sőt, a magyar kalendárium egész intézménye ebben az időszakban, az 1730-as évektől az 1820-as évekig ebben a társadalmi-művelődési közegben helyezhető el a ponyvairodalom, a kollégiumi diákköltészet, a románirodalom és a nemesi hagyományörző írók műveinek társaságában.

Alapvetően ugyanis ehhez a szinthez köthető a hatalmasan felduzzadó, gazdag irodalmi hagyományt hömpölyögtető, de új színeket is hozó ponyvairodalom egész létezőmódjával, íróival, forgalmazásával, témáival, forma- és ízlésvilágával, olvasóival együtt. Ide tartozik - kéziratos, ponyvai és szóbeliségben terjedő formájában egyaránt - az a kollégiumi diákköltészet, amely a hagyományból is merített, rokokó jegyeket is mutatott, s a falusi-mezővárosi, kismemesi-kisértelmiségi rétegekben szétáradva ünnepi, névnapi köszöntők, halotti búcsúztatók, lakodalmi versek, szóval az alkalmi költészet gyakorlatában is tovább élt, s hatott a parasztságra is. Sőt, idetartozik a 18. század végén, 19. század elején virágzó, nagyrészt idegenből fordított, magyarított románirodalom is a lélek- és társadalomrajz nélküli izgalmas meseszövevél, kalandokkal, képtelen fordulatokkal dolgozó technikájával, évi 4-5 román megjelenésével, sőt románsorozatokkal, a románok lelkes műkedvelő szerzőivel (táblabírák, papok, tanárok, strázsamesterek, intézők, orvosok, ügyvédek, földmérők), nagy példányszámokkal, zajos könyvsikerekkel, óriási népszerűséggel. Ehhez a szinthez sorolható az a jelenségkör is, amit az irodalomtörténészek a 18. század végi, 19. század eleji nemesi, patriarchális népiesség címszava alatt tárgyalnak.

A bemutatott társadalmi-művelődési szintek többféle színét, jelenségét azért futottuk végig, mert jó két emberöltő múlva, már a polgári korszak elején, a legerőteljesebben, sok százezres példányban terjedő tömegkultúrás jegyeket is mutató kalendáriumtípus ehhez a művelődési hagyományhoz, ennek egészéhez hajlik majd vissza. Sőt, úgy tűnik, hogy a magyarországi tömegkultúra gyökerei is valahol itt, az írásbeli kultúra első nagy megoszlásából eredtek.

Az írásbeli kultúra reformációkori első nekilendülése után, észrevehetőbben a szatmári egyezséget követő konszolidálódott, békés évtizedekben terjedt ki ismét az írni és olvasni tudás. Mária Terézia rendelete alapján a Helytartótanács 1770-71-ben készített összeírást a népiskolákról. Az összeírás egy részének feldolgozása alapján Kosáry Domokos azt állapította meg, hogy országos átlagban a 6-10 éves korosztályok majdnem egynegyede valamennyi ideig megfordult valaminő akófokú iskolában. Sok forrás tanúsítja, hogy a kismemesség tömegei a század középső harmadára jutnak el az írásbeliségig, s ekkor emelkednek be az olvasóközönség körébe. Már *Dankanits Ádám*, jeles erdélyi művelődéstörténészünk megfigyelte, hogy Erdélyben is a 18. században elsősorban olyan helységeken tudunk iskoláról, ahol kismemesi vagy szabad paraszti rétegek laktak. A kismemesség olvasókká emelésében a kiterjedő középfokú oktatásnak is szerepe volt, hiszen nagyon sokan közülük - ha nem is jutottak befejezett tanulmányokig - a középfokú oktatás alacsonyabb-magasabb osztályait végigjárták. Mária Terézia és II. József oktatási reformtörekvéseinek hatására lendületesen növekedett mind az állami, mind az egyházi iskolahálózat, s emelkedett az oktatás színvonala is. A kismemességgel együtt haladó kiváltságos csoportok, a mezővárosi parasztpolgári és kézműves réteg mellett az alfabetizáció hatásai elérték a jobbágyparasztság legfelső szintjét is. Bár pontos százalékarányokat nem tudunk mondani, bizonyos, hogy a 18. század második felére, de főleg a század végére az írni-olvasni tudók száma jelentősen megnőtt, s a műveltek szűk körén túlmutató olvasóközönség jöhetett létre.

Ezt bizonyítja, tükrözi - s ezt elő is segítette - a nyomdászat és a könyvkiadás fejlődése. 1760-ban már 16 nyomda volt Magyarországon, s 1790-re ez a szám megháromszorozódott. 1712 és 1720 között 459 darab az összes könyvtermés, 1731 és 1740 között 1272 darab, az 1791-ig kezdődő évtizedben pedig 4187 darab. Ezen belül a század utolsó negyedére lényegesen nőtt a magyar nyelvű kiadványok száma. Jelentősen nőttek a példányszámok is. Végeredményben a kommunikációs eszközváltás kezdeteiről, lassú kibontakozásáról beszélhetünk 1730 és 1820 között. Az új kommunikációs formák terjedése új társadalmi-gazdasági folyamatok talaján bontakozott ki. Az ország 18. századi fejlődéséről, gazdasági emelkedéséről van szó. Ennek része volt a nemesség, közte a köznemesség gazdasági megerősödése, önbizalmának, politikai biztonságérzetének növekedése. A török kiűzése s a satmári kompromisszum után konszolidálódó országban nyugalomba jutott, gazdaságilag emelkedett a nemesség, a századvége élénkült az árutermelő tevékenysége, sőt egy részük különféle vállalkozásokba fogott. Ezzel együtt járt a kulturális emelkedés is. Még a nyomdák is azokon a vidékeken sűrűsödtek, amely vidékek a gazdasági fejlődésben, árutermelésben, vállalkozásokban élen jártak. Elsősorban az ország északnyugati, nyugati részén s a Duna mentén (Nagyszombattól, Pozsonytól Pestig), illetve azon az északkeleti részen (Kassa), ahol a bor termelése, kereskedelme változatlanul fontos szerepet játszott. Benda Kálmán kimutatta, hogy az iskolahálózat is ott sűrűsödött, a paraszti alfabetizmus ott emelkedett a nyugati határszélen és a Duna mentén, ahol elevenebb volt az árutermelés. Ahogyan az ország gazdasági súlypontja eltolódott az ország közepe felé s az Alföldre, úgy tevődött át a nyomdászat súlypontja Nagyszombatról, Pozsonyról Pestre és Budára. S úgy jelentek meg a 19. század elején a régi debreceni nyomda mellett az újabb nyomdák az Alföldön, illetve az Alföld peremén: Szeged, Temesvár, Nagyvárad, Eger, Miskolc.

A gazdaságilag élen járó vidékeken voltak a fejlődő magas kultúra, a felvilágosodás bázisai, de ugyanakkor e vidékek gazdasági, művelődési fejlődése nem hagyta érintetlenül az alacsonyabb műveltségű, régi életformájában, mentalitásában, ízlésében megmaradó vagy abból lassabban kimozduló köz- és kisnemességet s a hozzá kapcsolódó kisértelmiségi, mezővárosi parasztpolgári, kézműves, sőt módosabb jobbágyparaszti rétegeket sem. Gazdasági erőben, öntudatban is megerősödve éltek az új kommunikációs eszközökkel, s ez hatással volt az elmaradottabb vidékek konzervatívabb kisnemességére is. Az új kommunikációs formán belül a nagyobb rész éppen e második szint produktuma és olvasmánya volt. A kiadványok nagyobbik része valaminő ponyvairodalmi műfajhoz tartozott - közte a kollégiumi diákköltészet hajtásaival -, vagy kalendárium, utóbb pedig valamilyen román volt. Elsősorban a ponyva, a kalendárium, a román s a hagyományörzők könyveinek példányszáma nőtt.

Azzal a sajátos jelenséggel állunk szemben, hogy az új, modernebb kommunikációs forma, az írásbeliség, a nyomtatott könyv hagyományosabb ízlést, konzervatív nézeteket, ellentmondásos ideológiákat, tartalmakat is napvilágra hozott, sőt segített terjeszteni, megerősíteni. Az új eszközök használatának terjedése gyorsabb volt, mint a mentalitások tartalmi változása. A gazdasági növekedés, a civilizációs fejlődés - éppen e folyamatok kevésbé átütő volta miatt s bizonyos társadalmi, politikai, hatalmi stb. feltételek közrejátszása folytán - átmenetileg megerősítette a tradicionálisabb módon élő, termelő, gondolkodó rétegeket is. Sőt, azt mondhatjuk, hogy ez a tradicionális köz- és kisnemesi életforma, a rendies későbarokkos, rokokós gyökerű életszemlélet bizonyos értebben kiképzett, megállapodott formáját érte el a XVIII. század második felében. Ennek a szélesen elterjedt életmódnak, életformának, kultúrának a talaján, ennek mintegy ideologikus megformálását s bizonyos fokú modernizálását végezték el műveikben a második szintnek a századvégre kibontakozó, ún. „hagyományörző”, „patriarchális, népies írói” a hagyományos vidéki kisnemesi életforma, a kedélyes udvarházak nyájasságának a dicsőítésével, a nemesi magyar szokások, öltözködés stb. szép-

ségének hangsúlyozásával, a rendi szabadságok, a rendies magyar öntudat glorifikálásával, patriarchális népszemléletükkel.

Ennek a klasszikusan kiformált kismemesi létezőmódnak és kultúrának lett szerves tartozéka a kalendárium intézménye. Mint ahogy azonban a második szint egész mindennapos működését sem jellemezte az az ideologikus tudatosság, amiről az imént szoltunk, úgy a kalendáriumról sem mondhatjuk ezt. A kalendárium megfelelt ugyan a hordozó, létrehozó és használó kismemesi jellegű rétegek tradicionális, vidékies életmódjának, differenciálatlan, populáris ízlésének, mindennek azonban inkább öntudatlan kifejezője, kiszolgálója, megfelelője volt. Ennek a biztonságos, sőt emelkedő, de mégiscsak tradicionális életformának felelt meg az éves megjelenésű kommunikációs eszköz, a kalendárium, s annak szinte minden részlete: a megmaradt jóslások, a kalendáriumi rigmusok, az évenkénti periodicitású hírközlés, az anekdoták, adomák, bölcsességek, csattanós történetek, amelyek ide s vissza áramlottak a kismemesi porták, a diákélet, a szétszórtan élő kisértelmiség, a disznótorok és esküvők, névnapok és főispáni beiktatások, a lassú folyású vidéki társasélet kedélyes és vaskos humorú világából. Ennek az emelkedő, de tradicionális alapjait őrző életmódnak felelt meg néhány most kiformálódó újabb tartalmi elem is.

Az újabb tartalmi elemeknek két csoportja volt. Az egyik a gyakorlati tanácsok jól körülhatárolható köre. Természetesen régebben is voltak a kalendáriumban egészségügyi, az életmódra és a mezőgazdasági termelésre vonatkozó s néha állatgyógyászati tanácsok. Ezek azonban lényegében mind részben asztrológiai alapú, részben nagyon tradicionális, évezredek tudást továbbadó tanácsok voltak. Most azonban ennél frissebb, de mégis tradicionális tudás jelent meg a kalendáriumokban. A házi, ház körüli munkák köréből nagyon sok olyan gyakorlati tudnivalót, tudást, fogást, technikát közöltek, ami az utolsó 100-200 év közmemesi, kismemesi szintű életmódjában, mindennapi életvitelében, kiérlelt életkultúrájában mint közkeletű tudás, technika felhalmozódott. Csak a példa kedvéért említjük meg, hogy a tanácsok a hús eltartási módjától, a köményes pálinka készítésétől, kenyérsütési fogásoktól és az ecet kezelésétől a csizma vízhatlanításán, a rágsálók távoltartási módján, a viaszgyertya öntésén és molyirtáson át a serfőzésig, a gyümölcsök eltevési módjáig és különféle receptekig terjedt. A tanácsoknak ez a csoportja nem hozható összefüggésbe a korábban tárgyalt felvilágosító törekvésekkel, attól független spontán alakulás.

Ugyanez nem állítható ilyen kategorikusan az egészségügyi és mezőgazdasági tanácsokról. A gazdálkodási tanácsok is sok, a megelőző 100-200 évben felgyűlt új tapasztalatot, megfigyelést, a hagyományosba beépíthető új technikát közvetítettek például a méhészkedésről, gyümölcstermesztésről -, de emellett a századvégre megjelentek a modern racionális agrárkultúra bizonyos elemeit s az új kultúrákat propagáló cikkek is. Az ipari növények, kender, len, dohány, a pillangós takarmányok, répafélék, a burgonya és kukorica termesztéséről, a trágyázásról, az istállózó takarmányozó állattartásról, a marhavészről szóló újszerű cikkek nyilván összefüggésben voltak a felvilágosult abszolutizmus agrárirodalmával s a felvilágosult rendiség kibontakozó mezőgazdálkodási törekvéseivel. Az említett cikkek azonban 40-50 év alatt (1770-1820) olyan elszórtan jelentek meg, s olyan töredékesen tárgyalták témájukat, a gazdálkodás alapvető rendjét nem is érintve, hogy nem álltak össze hatékony felvilágosító programmá. Az új elvek legfeljebb csak az árutermelő fő- és köznemesség majorsági gazdálkodásában hatottak, a második szinten még nem nagyon.

Az egészségügyi tanácsok között is zömmel a tradicionális kismemesi kultúrában használatos házikúrák, gyógyító főzetek stb. leírását találjuk, de megjelennek a felvilágosodás szaporodó egészségügyi irodalmának járványvédelmi, higiéniai stb. gondolatai is.

Ha összességében nézzük a kalendáriumok tanácsadását, akkor az új elemek megjelenése ellenére az egészet inkább egyfajta „új tradicionalizmus” jellemzi. Az új elemek nem jelentek meg olyan erővel, hogy képesek lettek volna a tradicionalizmus szerkezetét, alapjait megbontani. Az asztrológikus-mágikus világképhez képest viszont történelmileg előrelépés ez a fajta tradicionalizmus is. Az ilyenfajta tradicionális gyakorlati tanácsadás klasszikus korszaka a kalendáriumban az 1730 és 1820 közötti időszak. (Hangsúlyosabban inkább a korszak második fele.)

Az újabb tartalmak második csoportja a pénzviszonyok bővülésével, a pénzforgalom élénkülésével függött össze. A vásárnapok és postajáratok közlése mellett ekkor váltak állandóan közölt információvá a pénznemek átváltását, a kamatokat és a cselédbérek mutató táblák. Például az 1784-es váci naptár alcímében is hangsúlyozza, hogy az olvasók hasznáért közli a „mostani aranyok, petákok, máriások, interestek és szolgálati bérek tabelláit”. Az 1805-ös budai kalendárium is felhívja a figyelmet a „Folyó pénzek külső érdemét és a szokott uzorát” mutató táblákra. A kalendárium terjedésének az érintkezés általános élénkülésével való összefüggésére mutat, hogy a kalendáriumok címében ekkor tűnik fel az „uti” jelző. Először az 1749-ben induló győri kalendáriumot címezik „házi és uti kalendáriumnak”, majd például a kassait és a váci is. A 18. század második felében ez volt az egyik legdivatosabb kalendáriumcím.

c) „Kalendáriumok ezen szép könyvtárom” - az olvasók

Ha az olvasók szempontjából summázzuk a tartalmi változásokat, akkor ismételten csak a változások sajátos kétarcúságát kell hangsúlyoznunk. Egyfelől kétségtelenül érzékelhető a fejlődés sok jele. Így elsősorban az asztrológikus jóslások csökkenése, bizonyos típusainak eltűnése, a tájékoztató és a szórakoztató anyag gyarapodásával a tájékoztató és a szórakoztató funkció határozott kialakulása, a mindennapi gyakorlati tanácsok körének átformálódása, a pénzforgalom növekedésével, a bér munka terjedésével kapcsolatos újabb információk megjelenése.

A változások azonban a korlátozott fejlődés bélyegét viselték. Az asztrológiai elemek nem tűntek el teljesen. A tájékoztatás megmaradt a referálás szintjén, mennyisége is kevés, s egyébként is csak évenkénti periodicitású volt. A szórakoztató irodalmi anyag ízes magyar nyelven íródott, de nem emelkedett magas színvonalra. Az alacsonyabb művelődési szint ízlésének felelt meg, s a felvilágosodás eszméinek csak roppant halvány nyomai fedezhetőek fel benne. A mindennapi gyakorlati tanácsokra is inkább valamiféle kiteljesedő tradicionalizmus a jellemző, s nem a racionális felvilágosítás. Végül csaknem teljesen hiányzott a felvilágosító célzatú ismeretterjesztés.

A tartalom kétarcúsága mögött a kalendáriumot hordozó, használó rétegek kétarcúsága s az egész gazdasági-társadalmi fejlődés korlátozottsága húzódik meg. A szatmári béke utáni konszolidáció, gyarapodás, a 18. század második felére kibontakozó gazdasági konjunktúra, a napóleoni háborús konjunktúra, a gyapjúkonjunktúra, az árutermelés élénkülése, majd a tömeges árutermelés kifejlődése magával hozta a nemesség jelentős rétegeinek megerősödését, felemelkedését. Elősegítette a mezővárosi parasztpolgárság megerősödését s áttételesen a mezővárosi kézművesrétegek gyarapodását is. Sőt megérintette a jobbágyparasztság kedvező körzetekben élő felső rétegeit is. Azt mondhatjuk, hogy korszakunk végére az egész magyar társadalom mozgásba jött. Új szükségletek születtek, új igények alakultak ki, s az életmód külsőségeiben, az életvitelben megjelentek polgári vonások is. Egészében azonban időszakunk nagyobb részében a fejlődés dinamikája csekély volt, a gazdasági-társadalmi

mozgás nem volt eléggé lendületes. A gazdaság és a társadalom még a feudalizmus béklyóiban szenvedett, alapjában véve a termelési mód továbbra is a feudális járadékra és a robotra épült.

Az abszolutizmus bénító súlya alatt az ideológiai és a politikai mozgások sem tudatosíthatták széles körben az ellentmondást. Így a kulturális, művelődési és kommunikációs fejlődés sem lehetett igazán dinamikus. Nem volt nagyszámú értelmiség, nem jöhettek létre a szellemi élet új központjai, életerős, meghatározó intézményei s a modernebb kommunikációs formák. Nem történt igazán radikális kommunikációs eszközváltás, a sajtó csatornáit csak éppen hogy kezdték kialakulni. Ennek a helyzetnek egyik, sőt vezető kommunikációs eszköze a szélesben elterjedt, évenkénti periodicitású kalendárium. Tipikus olvasói olyan rétegekből kerülnek ki, amelyek emelkednek, megerősödnek, életmódjuk új elemekkel gazdagodik, beemelődnek az írásbeli kultúrába, az olvasóközönség soraiba, de nagy többségük a tradicionális termelési módból, technikából, a hagyományos életmódból nem lép ki, s inkább a tradicionális alapokon következik be valaminő kiteljesedtségük. Ennek az olvasói állapotnak adekvát kommunikációs eszköze a kalendárium az újságok széles elterjedése előtti időszakban. A kalendárium annyira sajátja ennek a tradicionális életformának az évosztás liturgiájával, egész tartalmával, ízlésvilágával, a megvásárlás szertartásával, a használat és az olvasás módjával, a bejegyzések menetrendjével, az olvasottak idézgetésével, gyakori felemlítésével, hogy szinte az életforma rituális velejárójának, mintegy liturgikus könyvnek kell tartanunk.

A kalendárium nagyarányú terjedése (1775-1822-ig több mint megháromszorozódott az évi példányszám, lásd II. számú melléklet), rendszeres használata ennél a társadalmi-művelődési blokknál kétségtelenül előrelépés volt, s jelentős művelődési fejlődésként is felfogható. A századforduló tájától azonban már egyre többen inkább azt veszik észre és teszik szóvá, hogy akik a kalendáriumig eljutottak, egyben meg is rekedtek ott, főleg az elmaradottabb vidékeken. A kalendárium lassú periodicitásának, tartalmának, színvonalának ismeretében érthető, hogy akik a felvilágosodás, a művelődési emelkedés szószólói voltak, inkább ezt a megrekedést hangsúlyozták és bírálták. Szerették volna, ha a kalendárium olvasói eljutnak a komolyabb, színvonalasabb olvasmányokig s a rendszeresebb újságolvasásig.

Kulcsár Adorján összegyűjtött jó néhányat azokból a megnyilatkozásokból, amelyek 1800 táján a csak kalendáriumot olvasó maradi nemest, kisértelmiségit mutatják be. Az 1792-ben született *Újfalvy Sándor*, erdélyi reformkori politikus - aki emlékiratában életteljes képét festett a 19. sz. eleji tradicionális köz- és kisnemesi életformáról - leírja, hogy atyja birtokos nemes és megyei tiszt volt, de házukban a kalendáriumon kívül más könyv nem volt. Egy idős táblabíró atyafi, a hagyományokhoz erősen ragaszkodó *Keczeli István* (1815 körül 80 éves volt) könyvtára Bibliából, Hármaskönyvből és kalendáriumokból állott. Gvadányi nótáriusa az 1796-ban megjelent „Egy falusi nótáriusnak testamentoma” c. műben így végrendelkezett:

„Hagyom a falusi Nótáriusoknak,

.....

Régtől fogva gyűjtött Bibliothecamat...

Kalendáriumok ezen szép könyvtárom

Szépen összekötve vagyon ötvenhárom.

Ennyi esztendőig viseltem Tisztségem...”

A fiatal Kármán József művelődési programjában, a *Nemzet csinosodásában* 1794-ben szenvedéllyel mutat rá irodalmi és tudományos hátramaradásunk egyik okára, a „mezei életre”, amelyben „a telekjeiken vegetáló címmel és cím nélkül való földművelők” sokaságánál „az egész könyvtár egy házi és uti kalendáriumból állott”. A *Tudományos Gyűjteményben* 1821-ből olvashatunk a parlagi nemeshez címzett szemrehányó sorokat: „Nem érdemli

meg a magyar föld birtokát az, aki soha magyar könyvet venni nem szokott, kinél egyedül kalendáriumok állonganak, a dohányos asztalon ... ellenben tele a fogas czifra ostorokkal, réz, ezüst fokosokkal. Nem így tartatik fenn a Nemzeti Dísz, nem így a Hazai Fény”. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* cikkírója 1809-ben ingerülten állapítja meg: „Nevezetesen tünemény a magyar literatúrában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg és szerencsésen el is kelnek... De éppen ezen tapasztalás méltán azon kérdésre adhat alkalmatosságot: hogyan lehet, hogy az a nemzet melly Magyarországon és Erdélyben öt milliomra számlálhatja magát, mégis mindenestől a két magyar ujságokból meg nem veszen 2000 exemplárt, más fontos könyvekből pedig alig veszen meg 500-at???”

Példáink, idézeteink megmutatják a kalendárium funkcionálásának negatív oldalát is. Azt, hogy a köz- és kismemesi stb. rétegek tömegei, beemelődve az olvasóközönség soraiba, nem jutottak túl a kalendáriumokon. (S tegyük hozzá, hogy a kor ponyvairodalmi termékein.) Így látja ezt a felvilágosodás- és reformkori olvasóközönségről szép monográfiát író *Fülöp Géza* is: „A többség a XIX. sz. első felében is legfeljebb a XVIII. századból tovább élő ponyvairodalom és kalendáriumok olvasója.” Ezt az olvasói típust, amely még az 1840-es években is élt, Petőfi tömören így jellemezte: „Mint számár a gazt, zabálja a kalendáriumot.”

Felmerül azonban, hogy a kalendárium esetleg eljutott a legalsó, a paraszti szintre is. Gyakran találkozunk olyan megfogalmazásokkal, amelyek már igen korai időkben a kalendáriumot mint „népi”, paraszti olvasmányt emlegetik, ezért ezzel az itt egyébként szükségesnél kicsit részletesebben foglalkozunk. A „nép” nehezen kezelhető fogalmát most tegyük zárójelbe, s nézzük, hogy a parasztság alatt kiket érthetünk. A paraszti sorban vagy ahhoz közeli szinten élő kismemesség körében csaknem időszakunk elejétől akadtak kalendáriumolvasók. Ezek száma idővel szaporodott. A mezővárosi parasztpolgárság elitjénél szintén számolhatunk kalendáriumhasználattal. (Ezekben a városokban jobb iskolák, sőt nagyjából a protestáns iskolák partikuláinak jóvoltából kisgimnáziumok is voltak.) Több olyan fennmaradt kalendáriumot ismerünk, amelyet parasztpolgárok használtak. Sőt, egy kortárs szerzőtől is van bizonyítékunk. *Kis Bálint* szentesi református lelkész, amikor 1829-ben leírta a szentesi polgárparaszti századeleji életmódját, többek között ezt jegyezte fel: „Függött a falon a gerenda alatt egy kis tükröcske, rendszerint abban a tokban, melyben a zsidótól megvevődött, ez alatt függött a kefe, csörgemetsző, olló és kalendárium.”

Ami a jobbágyparasztságot illeti, legelőször is azt kell tekintetbe venni, hogy milyen fokú volt írni-olvasni tudása. Benda Kálmán megvizsgálta több megyében, hogy a Mária Terézia-féle 1768-as felmérésnél a falusi előljáróság milyen arányban tudta aláírni a nevét. Becslése szerint „országos átlagban a községi előljárók (tehát a paraszti elit) legfeljebb 12-15%-a tudott írni.” Ebben sok mezővárosi előljárósága is benne van. Másrészt viszont igaz az, hogy az írni tudást sokszor megelőzte a betűzés, a silabizáló olvasás tudománya. Ezen kívül a falusi előljárók az idősebb nemzedékhez tartoztak, s a fiatalabbak közül bizonyára többen ismerték a betűket. Az első s kivált a második *Ratio Educationis* után sok tekintetben javult a népoktatás hatékonysága. Valószínű viszont az is, hogy az írni-olvasni tudás terjedése az olvasnivalók piacán mindig csak később, 15-20 év múlva érezteti hatását. A kalendárium használatához, kezeléséhez is több tudás, készség kívántatik, mint az egyszerű betűzéshez. Az olvasás technikáját lassan elsajátítók s még lassabban készséggé fejlesztők hamarabb vesznek egy életre szóló, mindig újra olvasandó Bibliát, imádságos- és énekeskönyvet, ájtatos irodalmat, sőt még időnként a vásáron egy-két krajcáros ponyvát, históriát, hírverset is, mintsem hogy évenként rendszeresen megvegyenek egy évente nagyrészt el is avuló kiadványt.

Több nagyon részletes - egyébként polgárparaszti, szabad paraszti - hagyatéki leltárt ismerünk, amelyben van szó „ócska Bibliáról”, „öreg Soltárról”, „Szikszai Pietét könyörgéseiről”,

„Szentek hegedűjéről”, „Chatekizmusról”, de nincs adat kalendáriumról. Kis János evangélikus szuperintendens emlékezése is feltevésünk mellett szól. Ő az ország egyik legfejlettebb vidékén, a Kisalföldön született 1770-ben, jómódú telkes jobbágyok fiaként. Szülei olvasó emberek voltak. Emlékezésében tételesen is felsorolja azokat a könyveket, melyek egy kis alacsony polcot ékesítettek, s melyeket szülei által kivált ünnepi napokon használtatni látott. Kalendáriumokról azonban nem szól. A századforduló után gyerekeskedő jobbágyszármazású értelmiségiek sem írnak a kalendáriumról. Pl. a telkes jobbágy gyermekeként 1799-ben született Táncsics sem, aki pedig 1820-ig élt falujában, s a *Pályám emlékezetében* aprólékos gonddal rajzolta meg gyermek- és ifjúkora szellemi környezetét. Említi Árgyélus király, Stielfried és Brunczwik történetét s egy ájtatos könyvet, de kalendáriumról nem tesz említést. Pedig azt sem lehet mondani, hogy nem tartotta fontosnak a kalendáriumot, hiszen idősebb korában sokat foglalkozott a parasztnépet oktató, emelő naptár gondjával. A hallgatás nem lehet véletlen, hiszen amikor a 19. század végén valóban általánossá válik a parasztság körében a kalendárium, az akkor felnövő Veres Péter, Szabó Pál, Tamási Áron, Sinka István stb. nem felejtik ki gyermekkoruk leírásából.

Még egy, tételünket bizonyító adalék: Táncsics az 1820-as években Izsákon tanítóskodott, s erről azt írja, hogy előtte a gyerekeknek nem volt olvasókönyvük, „hanem ki-ki hozott magával olyat, amilyen éppen a háznál a mestergerendán volt, többnyire különféle kisebb, nagyobb imakönyv...”. A 20. század elején Móra szintén az Izsáki gyerekekről írta, hogy nem volt tankönyvük, de ekkor már kalendáriumot vittek otthonról.

Ha az 1775-ös példányszámokat egybevetjük a kalendáriumfogyasztóként elismert rétegek számával, akkor is valószínű, hogy ilyen példányszámból nem is nagyon juthatott jobbágy-paraszti kezekbe. A könyvtárakban, múzeumokban, magángyűjteményekben fennmaradt kalendáriumok használói között található református pap, tanító, kajári plébános, debreceni parasztpolgár, miskolci csizmadia, szabó, sátorlajújhelyi asztalos, tibai és tapolcafői kisnemes, selyemteleki nemesi birtokos, veszprémi polgár stb., de jobbágyparaszti használat nyomát az 1800-as évekig semmiképpen nem sikerült kimutatni. Joggal ellene lehet vetni, hogy a jobbágyok által használt kalendáriumoknak volt a legcsekélyebb esélyük, hogy fennmaradva bekerüljenek közgyűjteményeinkbe, tehát ez a hiány még önmagában nem zárja ki a jobbágyparaszti olvasást. Figyelembe véve azonban egyéb érveinket is, nem valószínű, hogy az 1830-as évek előtt számottevőbb jobbágyparaszti kalendáriumhasználattal kellene számolni. Bár a századfordulótól már elképzelhető a parasztság fokozatos ismerkedése a kalendáriummal.

A kalendáriumok anyaga természetesen már korábban is hatással lehetett a népi kultúrára, a folklorra. Hiszen a kalendáriumot használók egy része átmeneti helyzetben volt az írásbeli kultúra és a szóbeli kultúra folklór változata között. Gondolunk itt a szabad parasztságra, a mezővárosiakra s a paraszti sorban élő kisnemesség egy részére. Köztes, sőt közvetítő helyzetben volt a kalendárium használók egy másik csoportja is. Így a nép között élő, vele intenzívebben érintkező kisnemesség, kisértelmiség (papok, tanítók, kántorok, nótáriusok stb.). A kalendáriumok s vele együtt a ponyvák olvasói az írásbeli kultúra bizonyos elemeit továbbadták a népi, paraszti szintnek, a harmadik szintnek. Akár közvetlenül felolvasás útján is. (A közvetítés az ellenkező irányban is működött.) Sőt, mint erről már volt szó, a kalendáriummal bizonyos rokonságban lévő ponyvairodalom korábban is eljutott a paraszti nép kezébe.

A kalendáriumot használók körének taglalásakor meg kell még említenünk, hogy a szabad királyi városok és polgár városok polgárságát is számba vehetjük a rendszeres vásárlók között. E városok polgársága viszont jelentős részben német volt, vagy legalábbis ebben a korszakban

még erősen kötődött a német kultúrához. Ezzel magyarázható, hogy az 1822-es év csaknem 300 ezer magyarországi kalendáriumából a statisztikai kimutatás szerint 117 ezret német nyelven adtak ki. A nem magyar nyelvű naptárakkal most nem tudunk foglalkozni, így csak annyit jegyzünk meg, hogy a német naptárak negyedréte alakúak voltak, szemben a kisebb alakú, többnyire nyolcadréte, lőcsei formájú magyar nyelvű naptárakkal. A német naptárak egyébként is polgárabb jellegűek voltak. Többségükben a *Schreibkalenderek* típusába tartoztak, sok üresen hagyott írólappal.

A német nyelvű parasztság körében a legnépszerűbb a győri német naptár volt. Erről a kalendáriumról azt írta ifj. Trattner János Tamás 1817-ben: „Mivelhogy legelső is volt, annyira megkedvelte a köznép, hogy még mai napig is a német parasztság csak győri kalendáriumot vesz.” Az 1822-es statisztika szerint ebből a naptárból évente 70 ezret nyomtak. A fennmaradt példányok bejegyzései szerint ezt azért nem mind a német parasztság vásárolta meg. Bár egyébként a kiváltságos szabad telepesek kategóriájából kikerült német nemzetiségű parasztság sok okból valóban előbbre járt a kalendáriummal való ismerkedésben, mint magyar sorstársai.

d) Kiadók, szerkesztők, példányszámok és terjesztés

Ha a kalendáriumok kiadóiról, szerkesztőiről, a példányszámokról és a terjesztésről ejtünk szót, akkor is azt látjuk, hogy korszakunkban a kalendárium intézménye kétarcú jelenség.

A 17. század nevezetesebb, folyamatosan megjelenő kalendáriumai közül csak a nagyszombati (ill. jogutódja) és a kolozsvári érte meg időszakunkat. Öt másik, a bártfai, a bécsi, a debreceni, a kassai és a lőcsei vagy még a 17. században, vagy a 18. század első harmadában megszűnt. A megszűnő sorozatok helyett több indult, így a sorozatok száma jelentősen meg is nőtt. A 17. század legfeljebb 5-6 párhuzamosan megjelenő kalendáriumával szemben 1775-ben 11 nyomdában legkevesebb 21-féle kalendáriumot adtak ki. A jelentősebb nyomdák szinte mind törekedtek arra, hogy kalendáriumot hozhassanak piacra. Gárdonyi több 18. századi nyomdász olyan megnyilatkozását idézi, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az összes nyomdatermékek közül még mindig a kalendáriumok örvendtek a legnagyobb kelendőségnek, s a könyvnyomtatók életfenntartásának ez volt a legerősebb támasza.

A kiadók maguk a nyomdák voltak. Egy kivételével magánvállalkozásként működtek. A kalendáriumkiadás privilégiummá válásának tendenciája (amit egyébként az 1777-es norma lényegében megszüntetett) ellenére időszakunkban tovább erősödött a naptárkiadás magánvállalkozás jellege. E kiadónál tudatos „művelődéspolitikai” elgondolásokról, felvilágosító célok közvetítéséről - az elv megszületése ellenére - nem beszélhetünk.

A szerkesztőkről sajnos nagyon keveset tudunk. A naptárrészt továbbra is s ezután is mindig tudós csillagászok szerkesztették. A vásárnapárt többnyire közhivatalnokok állították össze, s adták el esetleg több kiadónak is. A naptárak toldalékának legnagyobb része még korszakunkban sem eredeti, hanem innen-onnan, már megjelent munkákból, kalendáriumból stb. összehozott, utánnyomott, fordított, a szerzők neve nélkül felhasznált matéria. Ezt a kompilálást alkalmasint sokszor maguk a nyomdászok végezték, akik többnyire tanult, valamennyire iskolázott emberek voltak. Esetleg lehetett egyszer-egyszer alkalmilag felkért más értelmiségi segítőjük is, de biztosan csak egyetlen nevet ismerünk. A budai Landererek kalendáriumába a nyomda művezetője, Ruttkay Gábor szerkesztette a mulatságos történeteket, s a francia háborúk történetét bemutató híradásokat 1800-tól 1823-ig. Ugyanő pár évig a váci napárt is szerkesztette. „Az érdekes olvasóhoz” szóló felhívást így írta alá 1823-ban: „Ruttkay Gábor a Typographiának Kompanistája.”

Esetenként írtak is a nyomdászok a kalendáriumba verset, beköszöntőt, anekdotát, mint azt a tudós váci nyomdásról, Gottliebról Holl Béla kimutatta. Pogány Péter azt feltételezi, hogy a váci naptárban több Gvadányi vers is jelent meg névtelenül. Szilágyi Ferenc sejtése szerint a győri és a komáromi naptárba az ott lakó ismertebb literátorok is dolgoztak. Győrben például a lapszerkesztő Ráth Mátyás, Torkos József evangélikus lelkész, Szerencsi Nagy István kálvinista prédikátor stb., Komáromban pedig a Voltaire-t fordító Péczeli József prédikátor. A felsoroltak között vannak ugyan, akik hajlottak a felvilágosodás felé, de a felvilágosodás hatása kevésbé mutatható ki a kalendáriumok anyagában. Talán még leginkább az egészségügyi és mezőgazdasági tanácsokban érhető tetten. *Landerer Anna* 1806. évi kalendáriumában fedeztük fel a Dugonics-tanítvány és népmesegyűjtő Gaál György diákkori, füzetes sorozatban is sikert aratott írásait: Furkás Tamás sógor urához írogatott leveleit, melyekben csípős humorral, ízes nyelvezettel számol be a pesti életéről, szokásokról.

Összességében mindenképpen azt lehet feltételezni, hogy a kalendáriumok szerkesztői, írói többnyire kevésbé ismert tollforgatók voltak, s jobbára a második szintnek nevezett kulturális blokkhoz tartoztak szemléletben, színvonalban és stílusban egyaránt. Lehetett köztük egy-egy ismertebb literátor is, de többségében alkalmi írogatók voltak, mint a kollégiumi diákköltészet, a ponyvairódalom és a románok szerzőinek java része. Céltudatos felvilágosító programot részükről sem feltételezhetünk. A szerkesztés esetlegességei mindenképpen a kalendárium elmaradottságát mutatják.

A kalendáriumkiadók területi elhelyezkedése viszont arra utal, hogy a naptár terjedése összefügg a gazdasági-társadalmi emelkedéssel, a tömeges árutermelés kialakulásával, a pénzforgalom élénkülésével, a bér munka terjedésével. Szinte valamennyi kalendáriumot az ország fejlettebb vidékein, forgalmi központjaiban adták ki. A sort a fejlett északnyugati részen kezdhethetjük: Pozsony több kalendáriumával, Nagyszombattal, s folytathatjuk végig a Duna mentén a híres győri, komáromi, váci kalendáriummal, a kicsit később induló esztergomival, végül Pest és Buda több naptárával fejezhetjük be. Az északkeleti kereskedelmi útvonal mentén Kassán jelent meg több kalendárium. Az ország gazdasági súlypontjának áthelyeződésével párhuzamosan részben már a 18. sz. végén, részben a 19. sz. elején az ország középső és délebbi részein, az Alföldön és az Alföld peremén indulnak naptársorozatok. Tovább szaporodik a pesti naptárak száma, jelentősége, s Pécsen, Szegeden. Temesváron, Nagyváradon, Debrecenben és Miskolcon is adnak ki naptárakat. (Erdélyben Kolozsvár és Nagyszében a kalendáriumkiadás központja.)

Így igen gyorsan nőtt az évente kiadott naptárak példányszáma. Időszakunk az első, amelyre vonatkozóan *országos összpeldányszámokra s az egyes kalendáriumok példányszámaira is vannak adataink*. (Az adatok teljes közlését lásd III. sz. mellékletünk 1., 2., 3. és 4. pontja alatt.) Már említettük, hogy 1775-ben a Helytartótanács összeíratta a Magyarország területén kiadott kalendáriumokat a példányszámokkal együtt. Az összeírást Gárdonyi Albert dolgozta fel. A nyomdák 62.700 kalendárium kinyomtatásáról küldtek jelentést. Ez a 6 nyomda 16 különböző formátumú kalendáriumuk között oszlott meg. Kiadónként tehát tízezer példány az átlag, kalendáriumfajtánként pedig majdnem négyezer. Három kiadó nem jelölt meg példányszámot. Ezek naptáraival együtt Gárdonyi 70 ezerre becsüli a teljes évi termést. Azóta tudunk még két további kalendáriumról. Figyelembe véve az így összesen öt, példányszám nélküli kiadót, tekintettel az átlagos példányszámokra, *80 ezerre becsüljük* egy esztendő kalendáriumainak összpeldányszámát, sőt hajlunk arra, hogy talán még ennél is több lehetett.

A következő adatsor 1809-ből való. Trócsányi Zoltán hívta fel először a figyelmet a *Hazai és Külföldi Tudósítások* közlésére. Ez nyolc kiadót említ s összesen 170 ezer kalendáriumot. Gyakran szokták idézni, s mindig úgy, mintha ez a Magyarországon kiadott összes kalen-

dáriumot jelentené. Még senki sem figyelt fel rá, hogy a cikk csupa olyan kiadót sorol fel, amelyek magyar nyelvű naptárt is adtak ki, s egy olyan kiadót sem említ, amelyek csak nem magyar nyelvű kalendáriumot jelentettek meg. A folytatásból bizonyos, hogy itt *csak a magyar nyelvű naptárakról van szó*. A kalendáriumok példányszámát ugyanis a magyar nyelvű népesség - kicsit túlbecsült - lélekszámával veti egybe, arra vonatkoztatja. Vajon megbízható-e ez a publicisztikai becslés? Ha az egyes kiadók 1809-ben közölt példányszámait az 1822. évi megbízhatóbb adatokkal vetjük össze, akkor kitűnik, hogy 1809-ben jó néhány kiadónál valószínűleg felfelé kerekített, túlzó számot tételeztek fel. Ha az egy naptárfajtára eső átlagpéldányszámokat hasonlítjuk össze, akkor is ellentmondásokra bukkanunk. Úgy véljük, hogy az 1809. évi magyar nyelvű naptárakra vonatkozó *adatok túlzóak*, s mind a részadatokat, mind a végeredményt le kell szállítani.

Következő forrásunk 1817-ből származik. A magyar irodalom hathatós pártfogója, ifj. Trattner János Tamás tudós pesti nyomdász az általa kiadott *Tudományos Gyűjtemény*ben bemutatta a magyarországi nyomdákat, s ennek részeként leírta azt is, melyek adtak ki kalendáriumot, milyen nyelven és milyen formátumban. 13 nyomdánál összesen 22-féle naptár jelent meg. Ebből 10 magyar, 7 német, 2 szlovák és egy-egy román, ill. horvát nyelven. A példányszámokról nincsenek adatok.

A múlt század végén Kovács László a Magyar Nemzeti Múzeumban talált egy, a magyarországi nyomdákat bemutató kéziratot, amely valószínűleg szintén ifj. Trattner János Tamástól származik. Nincs keltezve, de csak 1822-ben vethették papírra, mert már szerepel benne az esztergomi Bäumel nyomda, amit 1821-ben alapítottak, a váci nyomda tulajdonosaként pedig Gottliebét említi, aki viszont 1823 tavaszán meghalt.

1822-ben 19 nyomdában összesen 29-féle kalendárium jelent meg Magyarországon. (Erdély és Horvátország nélkül.) Ebből 13 volt magyar, 11 német, 2 szlovák, 1 román, 1 szerb, 1 horvát nyelvű. Évi összpéldányszámként *301 ezer van megadva, amiből 167 ezer magyar, 117 ezer német, 10 ezer szlovák, 5500 délszláv, 1500 román volt*. Az egy naptárfajtára eső átlagos példányszám 10 ezer körül mozgott. Ezeket az adatokat, ismerve ifj. Trattner lelkiismeretességét, többé-kevésbé hitelesnek fogadhatjuk el. Végeredményben úgy látjuk, hogy 1822 táján kb. *250-300 ezer kalendárium jelent meg Magyarországon*.

Nagy gondot jelentett ennek az óriási kalendáriumtömegnek az időben való eljuttatása a fogyasztókhoz. A terjesztést részben ugyanazok a módszerek jellemzik, amelyekről már az előző század kapcsán írtunk. Tehát kisebb részben maga a nyomdász, nagyobb részben a nyomdák bizományosai, a könyvkötők forgalmazták a kalendáriumokat. A 18. században megjelentek s lassan szaporodtak a könyvkötők konkurensei, a könyvkereskedők is, de a teljes könyvforgalmazásban s kivált a kalendárium árusításában még elég csekély részük lehetett. A 18. században hallunk házaló képszatócsokról is (*hausierende Bilderkramer*), s velük kapcsolatban is felmerülhet, hogy mindenféle vegyes cikkek mellett esetleg kalendáriumokkal is házalnak. Erre azonban nincs bizonyíték.

A nyomdászok és a könyvkötők egyformán, főleg az országos és heti vásárokon árulták portékájukat, s ez még fokozottabban érvényes a kalendáriumok terjesztésére. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* már idézett 1809-es cikkében erről ezt olvashatjuk: „... Magyarországon el kel több 150.000 kalendáriumnál. Ennek bizonyága a pesti augusztusi vásár, melyet a könyvnyomtatók és kötők méltán kalendárium vásárnak nevezhetnek.” Több forrásunk van az ezernyolcszázötvenes évekből is, amelyek azt bizonyítják, hogy a legtöbb kalendárium akkor is az augusztusi pesti vásáron talált gazdára. A reformkor és az önkényuralom korának naptárkritikái sokszor bíralták a naptárak „tul korai pengetését”, megjelentetését. Úgy látszik azonban, hogy ez régebbi keletű jelenség volt, s oka a kiadók versenyén kívül a kor nehézkes

közlekedésében, a forgalom lassúságában rejlett. A kalendáriumokat kb. augusztusra ki kellett nyomni, hogy aztán szerteszállíthassák, s a bizományos könyvkötők révén az ország távolabbi vidékeire is időben eljuttathassák. Az árusítás ezért a kiadói központokban, így Pesten kezdődött, s lassan haladt a távolabbi részek felé. Az egy évszázadon át rendszeresen komáromi vagy győri kalendáriumot vásárló tapolcafői kishemesi család tagja, tapolcafői nemes Bán Imre a 19. sz. elején rendszerint szeptemberben vagy októberben vette meg, s látta el kézjeggyel a kalendáriumot. A szatmári végekre még később ért el a kalendárium. Gvadányi peleskei nótáriusának a felesége az év végén vásárolta meg:

„Lutza vásárra menvén feleségem,
Minden esztendőben ujjat vett ő Tarpán,
Mellyel kedveskedett új esztendő napján.”

Tudjuk, hogy Gvadányi a részletekben mindig realizisztikusan pontos, s ezrede hosszabb ideig feküdt is Szatmárban, tehát ismerte az ottani viszonyokat. Elhihetjük tehát neki, hogy a kalendáriumos vásár ott december elejére esett, szemben az augusztusi pestivel.

Összefoglalóan: a magyar kalendárium történetének 1730 és 1820 közötti szakaszáról azt mondhatjuk, hogy a naptárakban nőtt az újdonságok részaránya a hagyományos, szocializálható ismeretek rovására, de a tradicionális tartalmi elemek továbbra is túlsúlyban maradtak. A régi kalendáriumok asztrológikus világképének koherens rendszere felbomlott, de egyes elemei tovább éltek, s a mágikus világkép helyét nem foglalta el egyértelműen a racionális világszemlélet. Megszületett a felvilágosító, racionális ismereteket tudatosan terjesztő kalendárium gondolata, de ebből alig valami valósult meg. Jelentős társadalmi-kulturális rétegek emelkedtek ki a tiszta szóbeliségből, de az igazán korszerű kommunikációs formákig nem jutottak el, csak az éves periodicitású kalendáriumig, ponyváig és kéziratok költészetig. Ez a kettősség, a fejlődés, ill. annak korlátozott volta jellemzi korszakunkban a kalendárium egész létezés módját, akár létrehozásának mikéntjét, akár tartalmát, világképét, terjedését, terjesztését vagy funkcionálását és használatát tekintjük. Ez a kalendárium felelt meg a használók fejlettségének, életritmusának, szükségleteinek és igényeinek, a társadalmi kommunikációs rendszer szerkezetének. Ezzel magyarázható, hogy a leírt módon formálódott ki a kalendárium két új funkciója, a hírközlés és a szórakoztatás.

4. A kalendárium eszköz a nemzet haladásához (1820-1848)

a) „A debreceni első kalendárium..., melyből az időjövendölés kimaradt”

Az ismeretterjesztő, népfelvilágosító kalendárium eszméjének megszületése még előző korszakunk hozadéka volt. Az eszmét azonban csak a reformkor küszöbén valósította meg a debreceni felvilágosodás neveltje, Fazekas Mihály, amikor 1819-ben elindította a *Debreceni Magyar Kalendáriumot* a debreceni városi nyomda kiadásában. Mint Fazekas monográfusa, *Julow Viktor* írja: „Mennyire kínálkozó gondolat, hogy ezt (ti. a kalendáriumot K.I.G.) használják fel az írók, hagyományos tartalmát megújítva, a színvonalasabb irodalom megszerettetésére, a tudomány népszerűsítésére, felvilágosult eszmék hirdetésére.” Ahhoz azonban, hogy ezt felismerje és sikeresen meg is oldja, az is kellett, hogy Fazekas sok felvilágosult társánál reálisabban, gyakorlatias módon számolt az elmaradottabb magyar kommunikációs viszonyokkal, s ezekhez alkalmazkodva keresett előrevivő megoldást. Nem csupán bírálta és elvetette az alacsony színvonalú naptárirodalmat, hanem megpróbálta megújítani felhasználni. A megszokott formát igyekezett megtölteni új tartalommal.

Felvilágosult programját Fazekas az első évfolyamban így fogalmazta meg: „Kalendáriumunkat pedig, az üres levegőből merített jövőmondások helyett, gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú toldalékokkal kívánjuk kedvessé és érdemessé tenni.” A „tanító és közhasznú” célkitűzés itt olvasható először magyar kalendáriumban. Ettől kezdve viszont többé-kevésbé komolyan vett intencióként feltűnik a naptárak címében is. Trattner 1815-ben indított naptárának címébe 1820-tól iktatja be a „közhazsnú és mulattató” jelzőket. Megalkotva ezzel a felvilágosodásra visszautaló legsikeresebb reformkori jelszó egyik változatát, amelyet kalendáriumok sora hirdetett, s amelynek valóra váltását a közgondolkodás egyre inkább elvárta a „korszerű” kalendáriumtól. A jelszó másik változata: „oktató és mulattató”.

Fazekas nemcsak cégérnek használta, hanem komolyan is gondolta az ismeretek terjesztését és a népfelvilágosítást. Jó megoldást választott, amikor végképpen elhagyta ugyan a hagyományos csillagjóslást, de a kalendárium műfajához, tradícióihoz simulva csillagászati ismeretterjesztő cikkeket írt a bolygókról, évszakokról, Napról, Holdról, fogyatkozásokról. Fokozatosan megtalálta a tudománynépszerűsítés megfelelő módszerét és stílusát is.

A debreceni naptár szórakoztató irodalmi anyaga részben hagyományos kalendáriumi matéria: anekdoták, novellácskák, „elegy-belegy históriák”. Többnyire erkölcsi mondandójuk van a felvilágosodás moráljának didaktikus terjesztésére. Egyébként ugyanebben az időben a hagyományos naptárak kisprózájában is megfigyelhető ennek az irányzatnak a halvány megjelenése. Sőt talán a kalendáriumi anekdoták tekintélyeket kikezdő tendenciái is hozzájárulhattak a felvilágosodás gondolati elemeinek lassú térhódításához, könnyebb befogadásához.

A debreceni kalendárium irodalmi anyagának másik része színvonalas irodalom. Magának Fazekasnak élete alkonyán írott versei, melyek terjedelmileg kicsiny lírai életművének legértettebb alkotásai. Teljesen új volt a magyar kalendárium történetében, hogy egy nevesebb író rendszeresen kalendáriumokban közölte műveit. A hagyomány erejét mutatja viszont, hogy a közlés Fazekas esetében is név nélkül történt. (Mint szerkesztő sem volt feltüntetve.) A versek legerősebb szólamát a felvilágosodás eszméi adják. A múlt: a „setétben ült babonás világ”, a „tehetetlen gyermeki kor”, ahol a tél babonái, hazug lélek, boszorkány, levegői sárkány, táltos, tündér uralkodtak, félistenei a szerencse- és jövőmondók voltak. Ezzel szemben eljött a „világosság kiderült kora”, „zsendül a józan okosság”, s „szent hevétől a szabad értelemnek” tűnnek a babonák, „munka és gondosság” által, szorgalommal elérhető a független jólét (a polgárosodás útja).

Mennyire volt sikeres, eredményes Fazekas tízéves kalendáriumszerkesztői tevékenysége? A sikernek kétségtelenül egyik mutatója a példányszám alakulása. Az első évfolyamból hatezer példányt nyomtak, de nem kelt el mind, s ezért az évi példányszám visszaesett négyezerre. Majd lassan emelkedni kezdett: 1822-től ötezer, 1827-28-ban pedig újra hatezer. Szögezzük le rögtön, hogy színvonalas szépirodalommal, ismeretterjesztő cikkekkkel, a felvilágosodás propagandájával ilyen nagy publicitást ezelőtt még senkinek sem sikerült magyar földön elérni. Ismerve azonban a kalendáriumok példányszámait (kettő kivételével mind magasabb), az szorul magyarázatra, hogy a debreceni miért nem ért el nagyobb elterjedtséget, s az első év után miért esett a példányszám? A debreceni nyomda monográfusa úgy látja, „csak a terjesztésben való élhétetlenség lehet az oka, hogy míg a győri Streibig-féle kalendáriumból évi húszezer példányt is eladtak, a jobban szerkesztett debreceni kalendáriumból mindössze ötezer kelt el”. Nem rekesztve ki annak a lehetőségét sem, hogy a terjesztésben is lehettek ügyetlenségek, úgy látjuk, hogy a hagyományos naptárakkal szemben éppen az újszerű szerkesztés, kivált az időjárás-előrejelzések teljes elhagyása jelentett hátrányt.

Egy debreceni kollégiumi professzor iskolázott kunszentmiklósi levelezőtársa 1823-ban ezt írta: „... mivel a Debreceni Kalendáriumból kihagyattak a babonákkal teljes haszontalan jövendölések, amejért is az azokban gyönyörködő közrendtől meg vettetik, nem vétetik, ha történetből valamelyik meg vészi is, menten eltserélli másikért ojanért amejbe a Napok mellett időkről való jövendölés is van... ez hát nem a közönséges nép hanem a Tudósabb, okosabb gondolkozású Nép Kalendáriuma fog lenni.” Írtunk már róla, hogy talán a mentalitások világa változott a leglassabban, s a felvilágosodás racionális világképe csak apránként terjedt. Így a kalendáriumokból is csak vontatottan koptak ki a jóslások. Az időjárési előrejelzések pedig szinte soha nem tűntek el teljesen, csak formát váltottak. A hagyományos kalendáriumformához realista módon alkalmazkodó népfelvilágosító Fazekas ebben a kérdésben radikális volt és következetes. Végül is nagy eredményként nyugtázhatta, hogy ez a jövőbe látás hatalmától megfosztott kalendárium évente négy-hat ezer példányban kelt el. A töméntelen példányszámban megjelenő kalendáriumokhoz képest ugyan kicsiny ez a szám, mégis nagy dolog volt, hogy a debreceni kollégium és partikulái vonzásában megrögződött debreceni késő-felvilágosodás hatása alatt felnőtt egy olyan jelentős olvasóközönség a debreceni kispolgárság, a részben paraszti származású mezővárosi és falusi kisértelmiség s az iskolázottabb mezővárosi parasztpolgárság köréből, amely rentábilissá tette ezt a felvilágosító vállalkozást. A korábbi „második szint” határterületén keletkezett ez az aufklérizmus bizonyos elemeit továbbvivő, feltörekvő, a kispolgárosodás sajátos útjait kereső társadalmi-kulturális réteg. A soraikból kikerülő olvasóközönség száma még növekedett is. Ezért írhatta Fazekas „A Debreceni Magyar Kalendárium tisztelt kedvellőihez” című írásában mégiscsak a siker csendes örömeivel: „a nemes magyar nemzetet érdeklő dicsekedéssel s tartozó háladatossággal megvalljuk, hogy... azólta mindég... hogy ezen Kalendárium a két magyar haza előtt megjelent... reménységünket felyülhaladó kedvességgel is fogadtatott.”

Fazekas tettének mindamellett még nagyon sokáig nem akadtak követői. A csak üzleti haszonra dolgozó kiadóknál fel sem merült ennek a gondolata. A sárospataki református főiskola egyébként nemes célkitűzésű kalendáriumánál pedig kompromisszumos megoldást kerestek. A naptár tartalmának körvonalazására 1827-ben kiküldött bizottság az időjárési előrejelzésről megállapította, hogy a tudósok letettek ugyan róla, hogy ez valaha is tökéletes legyen, mégis Mannheimban tudós társaság alakult ennek tanulmányozására. Majd így folytatták: „mindazáltal minthogy a köznép erősen ragaszkodik a kalendáriumi jövendölésekhez, ezeket a kalendáriumunkból sem kellene kihagyni, sőt különösen meg kellene említeni, hogy az időjárásról szóló jövendölések a mannheimi Tudós Társaság munkájából vétettek.” Ez a ravasz megoldás - számolva az egyébként máig meglévő igényekkel - ezt követően elég gyakorivá vált. Akik nem hagyták el a meteorológiai előrejelzést, a tapasztalatra való utalás mellett, hallgatva az idők szavára, a leggyakrabban valamilyen tudósi tekintélyre hivatkoztak (pl. *Herschel*).

A debreceni kalendárium első követői a pápai kollégium nyomdájában 1839-től kiadott *Pápai Közhasznú Kalendárium* és a Magyar Gazdasági Egyesület által 1840-től nagy sikerrel kiadott *Mezei Naptár* voltak. Mindkettőnek a szerkesztője a pápai kollégium egyik legfényesebb csillaga, az első magyar hegelianus, a nagy tudományú fiatal professzor, Tarczy Lajos volt. A *Mezei Naptár*t méltató Waltherr László még azt írhatta 1840-ben: „a debreceni és a pápai kalendáriumokon kívül minden egyéb kalendáriumaink a chinai ostobaság kaptájára vannak... készítve.”

Az időjóslásnak egyébként még 1855-ben is akadt védelmezője a tollforgatók közül (igaz taktikai okokból), mondván: „az ember a jövendő titkai iránt átalján igen kandi ... hagyjuk a népnek ezt az ártatlan szükségletét, kivált mikor a cél, hogy azt olvasásra szoktassuk”. Az *Erdélyi Gazda* című lap szerkesztője pedig 1871-ben írta: „Tudunk mi olyan naptár

szerkesztőt, kinek arról az évről nyakán maradt a kalendárium, amelyikben az időjóslatot kihagyta belőle, s más évben ő is visszatért azokhoz, kiknek jelszavuk: mundus vult decipi” (ergo decipiatur).

b) „Oktatva mulattató” és „közhasznú” naptárak

Fazekas újíto naptára mellett nagy számban jelentek meg továbbra is a hagyományos kalendáriumok. Ezek formája és tartalma apró elmozdulásokkal ugyan, de nagyjából az előző korszaknál bemutatott keretek között mozgott. Ugyanakkor már a korábbi időszak vége felé megkezdődött egy új kalendáriumtípus kialakulása is. Megszaporodtak az olyan magyar naptárak, amelyek a hagyományos nyolcadrét löcsei formánál nagyobb alakúak voltak, s a német Schreib-Kalenderekre hasonlítottak. Elsőként említhetjük a magyar irodalom nagy pártfogójának, ifj. Trattner Jánosnak 1815-ben induló *Újdonnanúj gazdaságbeli hazai kalendáriumát*. Ennek címe 1820-tól: *Legújabb statisztikai, gazdaságbeli, közhasznú és mulattató magyar hazai kalendárium*. (Borítékcíme 1826-tól: *Trattner Mátyás magyar nemzeti kalendárium*.) A másik negyedréti alakú naptárt Landerer adta ki Pesten (időrendben ez az első, de kevésbé nevezetes), a harmadikat pedig Ellinger István Kassán. Utóbbinál 1818-tól jelent meg a *Kassai magyar vándor azaz nemzeti kalendárium*. (A nemzeti érzés megújuló hulláma egyébként a kalendáriumok címezésén is nyomot hagyott.)

Az új negyedréti alakú naptárak nagyobb terjedelműek voltak, s tartalmuk is változott. Mindebben a későfelvilágosodás hatására átfarmálódó német naptáriradalomnak mintaadó szerepe volt. Bizonyítja ezt, többek között, az 1820-ban megújuló Trattner-féle kalendárium előszava, amelyet maga a kiadó írt: „Európának többi nemzetei, legközelebb pedig a mi szomszédaink a németek nemcsak a tudományokban igyekeznek napról-napra előbb menni, hanem minden legkisebb alkalmatosságot is hasznokra fordítanak, hogy a szépet, a jót, a hasznost terjeszthessék. Ilyen csekélységnek látszó intézet a kalendárium, de azt is olyan tökéletességre vitték, hogy a számtalan Dáma Kalendáriumokon kívül, a közönséges Házi Kalendáriumokat szép, jó és hasznos eszmérekkel megtöltik s annyira megbovitik, hogy egy olyan kalendáriumnak ára 4-5 forintba is megyen. Én is ohajtottam volna már régen kedves Nemzetemnek egy ilyen kalendáriummal szolgálni, de olyan áron vevőt még most, fájdalom! nem kaptam volna, azért a középutat választottam.”

Ezekben a nagyobb alakú naptárakban valóban gyarapodott s átalakulóban volt a hasznos gyakorlati közlemények köre. Több lett a modernebb racionális ismeretterjesztés is. Főleg a történeti leíró cikkek száma gyarapodott. (Ez utóbbi a 18. század óta erősödő folyamat.) A húszas évek második felében a romantikán belüli népies áramlat kialakulásával párhuzamosan feltűntek e naptárakban a magasabb irodalom alkotásai is. A negyedréti alakú kalendáriumok megjelenése a magyar naptártermés erősödő megoszlását jelezte. A nagyobb és drágább kiadványok a közönség igényesebb részének készültek. Mutatja ezt a Trattner nemzeti kalendáriumában 1820-tól rendszeresen közölt tiszti címtár is. Ez nem hivatalos, állami, latin nyelvű címtár volt, hanem a közönségnek szóló magyar nyelvű, gyakorlati célú munka. („Különösen földes urak s cselédes gazdák számára”). A rendi nemzeti tudat szolgálatában állva első helyen hozta a vármegyék tisztikarát, s csak utána a királyi hivatalnokokat. A rendi nemzeti tudat lassú átfeljlődését jelezte, hogy idővel a mezővárosok tisztségviselőit s a pesti ügyvédek jegyzékét is közölte.

Ilyen kezdeményekből alakult ki a harmincas években a reformkor pezsgő áramában a kalendáriumok egészen új típusa. A kisalakú, soványka, 10-20 krajcáros naptárakkal szemben sorra indultak a nagyalakú, 1 forintos, 150-250 lap terjedelmű naptárak. A sort most is a

Trattner-Károlyi cég indította, amikor 1831-től kiadta a *Magyar Hazai Vándort* (negyedré, kb. 160 oldal, 1 Ft). Aztán jöttek a többiek: Landerer Lajosnál 1832-től a *Közhasznú Honni Vezér* (4 r. 205-300 o., 1 Ft 36 kr.), Kassán Werfernél 1834-től a *Magyar házi barát* (200-220 o., 1 Ft). De szaporodott a 10 krajcáros és a pengőforintos naptárak között átmenetet képező, a Trattner *Magyar Nemzeti Kalendárium*ához hasonlóan 30-50 krajcáros naptárak csoportja is.

Ezzel kezdődött a magyar kalendáriumirodalom hármas tagolódásának a kialakulása. Ez a tagoltság lényegében kb. a huszadik század elejéig meghatározó volt, bár természetes módon nem változatlan jelentéssel. A naptárak e három alaptípusát egyszerűen „nagy”, „közepes” és „kis” naptáraknak nevezhetjük. A kissé butának tűnő megjelölés oka nem a képzelőerő hiánya, hanem az, hogy a különbségtevésnek ez a legbiztosabb alapja.

Az új típusú nagy naptárról a *Honni Vezér* 1832-ben így fogalmazott: kitűzött célja az, „hogy Publikumát a század lelkéhez és a dicső Magyar Nemzet hatalmasan emelkedő kultúrája szelleméhez módosítva vezérelje”, hogy „oktatva mulattasson”, bemutassa „mindazt mit előrehaladó századunk hazánkat bármi szempontból érdeklő újat szül”. Törekedni fog arra, hogy számos kútforrásból minden szükséges munkát összeválogasson, sőt arra is, hogy az ország tudósainak eredeti munkáival kedveskedhessen s „nemcsak a középrangúak szobáiban, hanem a fényes palotákban is, mint a jámbor földműves csendes hajlékába járulván, mindenütt hasznos ismereteket terjesszen s így a nemzet kultúrája emelkedésének általános és köz előmozdítója legyen”.

A hasznos, újdonság jellegű ismeretek terjesztése, a gondolat aufklérista megfogánása s Fazekas kezdeményezése után az ezernyolcszázharmincas években immáron a kibontakozó liberális ideológia alapján nagy arányokban indult meg a *Honni Vezér*ben és a többi nagy és közepes naptárban. A korszak meghatározó, mozgató eszmerendszerévé a felvilágosodásnál szélesebb körű s erősebb hazai honosságú nemzeti-romantikus liberalizmus vált. Ennek, a folytonos evolúciós haladásban, a józan észben, a technikában és a tudományban hívó teóriának központi magva az emberi egyéniség autonómiája, szabad és egyenlő önmegvalósítási lehetősége az élet minden területén. Kelet-Európában az elmélet sarkalatos eleme a nemzet autonómiája, szabadsága, önmegvalósítási lehetősége is. Mindez elvben magába foglalta az emberi-erkölcsi stb. önmegvalósításhoz, előrehaladáshoz szükséges új ismeretek, tudás hozzáférhetőségét, nyilvánosságát is mind a nemzet egyeteme, mind a minél nagyobb számú egyén számára. A reformkori közgondolkodás elvárásai horizontján a nemzet társadalmi-kulturális emelkedésének minden lehetséges eszközzel való szolgálata központi követelménnyé emelkedett.

A *Honni Vezér* idézett programja már ebbe az irányba mutat, s jóllehet a nagy és közepes naptárak a nagyobb nyomdász-kiadók magánvállalkozásai voltak, többé-kevésbé tudatosan e program szerint szerkesztették valamennyit. Sok kortársi megnyilatkozásból tudjuk, hogy ezeket a naptárakat többnyire elismert, céhbeli írók, tollforgatók szerkesztették, de a hagyomány ereje folytán nyíltan nem adták nevüket még e rangos naptárakhoz sem. (Csupán egyetlen jelentékenyebb szerkesztő nevét ismerjük.)

Példaként nézzük meg, hogy a *Honni Vezér* sok-sok rovatában az első évben, 1832-ben mennyi és milyen jellegű ismeretterjesztő anyag jelent meg! A „Történetírás” rovatban olvashatunk a Gracchusokról, Attiláról és Csabáról, a régi magyarok szokásairól, Nagy Péterről és II. Józsefről. A „Földleírás” rovatban szó esik geográfiai nevezetességekről, emlékeztetre méltó vidékekről, szép és ígésző tájakról, nevezetes városokról. (Ararát, Kárpátok, Moszkva, Párizs, Koppenhága, Brazília.) A „Politechnika vagyis a mesterségek, polgári szorgalom s magasabb ízlésű művészet” című rovatban megtalálható a „mesterségi és művészeti intézetek, manufaktúrák és kereskedések statisztikája”, „az emberi találós elmének

szüleményei”, mesterségi erőművek, eszközök, új találmányok stb. leírása (kenyérdagasztó műszer, földfúró, kötéllidak, telegráf, országútcsinálás, újságnyomtatás Angliában, kukoricamorzsoló szerkezet). „Természethistória” cím alatt írnak a természet némely nagy játékaival, nevezetesen földindulásokról, vízmosságokról, vadállatokról, nevezetesen növényekről. Az „Antropológia” rovat summája: „Kiváltképp való nevezetesen emberek, emlékeztetne méltó nagy öregek és matrónák, házassági áldás, jeles elméleti és testi tehetség, ügyesség és erő, óriások és törpék, különcök stb.”.

Az új naptáraknak ez a sokszínű, bár sokszor inkább csak kuriózum jellegű ismeretterjesztő tartalma feltűnő rokonságot mutat az 1834-ben keletkezett rövid életű, ismeretterjesztő hetilapokkal, a *Fillértárral* és a *Garasos Tárral*. A rokonság tudatosan vállalt jellegét mutatják a közepes naptárak címeinek „filléres” és „garasos” jelzői. Sőt forrásszerűen megállapítható, hogy a tartalom jelentős részét is a hazai, de főleg a külföldi filléres magazinokból vették át a naptárak. A hazai hetilapok egészen frissen próbálták követni azoknak a több százezer példányos nyugati filléres, képes ismeretterjesztő magazinoknak a példáját, amelyek az első igazi tömeglapok voltak, s kihasználva az új technikai nyomdai lehetőségeket szerettek volna bő ismeretanyagot eljuttatni könnyed formában, képekkel illusztrálva az olvasni tudók megszorodott legszélesebb köréhez. Az ismeretközlés, ismeretterjesztés demokratizálódásának fontos lépcsője volt ez a nem tudományos színvonalú, de tartalmas és változatos láptípus. Megteremtése az ipari forradalom sodrában a természettudomány és a technika fontosságának s az ehhez kapcsolódó általános ismeretminimum szükségességének felismerésén alapult.

Az új naptárak rokonságot mutatnak az 1833-ban induló *Regélő* című divatlap néhány olyan rovatával is, amelyek szintén az ismeretterjesztő magazinokhoz hasonlók. Monográfusa, T. Erdélyi Ilona a *Regélő* szerepét abban látja, hogy mivel az nem távolodott el a hagyományos közízléstől és igényektől, könnyebben elősegíthette az olvasók körének kiszélesítését, az átlagolvasó ízlésének fejlesztését. Érdeme, hogy a polgárosodó rétegek olvasmányigényét kielégítette. Hozzátehetnénk, hogy részben az ismeretterjesztő magazinokat s más, a fejlődésből egyelőre kimaradt láptípusokat is pótolta.

Sajtó- és művelődéstörténetünk még nem vett tudomást arról, hogy a harmincas évek új típusú kalendáriumai ebben a folyamatban, az olvasóközönség kiterjesztésében, ízlésének emelésében, az ismeretterjesztés szolgálatában, a polgárosodás bizonyos gondolati elemeinek a terjesztésében közvetlenül a megelőző lépcsőt jelentik. A kalendáriumok ugyan csak évente jelentek meg, de nagy terjedelemben, s míg a filléres magazinok pár száz példányszámmal életképtelennek bizonyultak, s a *Regélő* is csak 6-800 példányban jelent meg, addig a *Honni Vezér* és társai a műfaji keretek megszokottságának a segítségével sokezer példányszámot értek el. A társadalmi kommunikációs rendszert markánsan jellemzi, hogy a fejlettebb polgári társadalmak hetente megjelenő, százezres, filléres magazinjainak a szerepét nálunk az évenkénti kalendáriumokkal is próbálták betölteni. Ráadásul nem is az olvasás szinte legalsó lépcsőfokán, a legszélesebb olvasóközönség körében, mint ott. Olyannyira hiányzott az a nagy tömegű, művelődni, olvasni kezdő kispolgárosodó réteg, amely nyugaton a filléres lapokat fogyasztotta, hogy még ezek a jobb naptárak sem jelenhettek meg igazán nagy tömegben.

A *Honni Vezér* idézett programjának az a része, hogy ez a naptár a fényes palotáktól a jámbor földműves csendes hajlékáig mindenová eljusson, valójában csak jámbor óhaj volt. A földműves még ha tudott is olvasni, s esetleg már a kalendáriumvásárlás szokását is ízlelgette, sok okból akkor sem ezeket a naptárakat vásárolta. Egyik ilyen ok, hogy az áruk a hagyományos naptárakénak sokszorosa volt. Ilyen fokú árkülönbség mindig erősen differenciálta a vásárlók körét. Hogy mennyire körülhatárolt, szűkebb közönségnek készültek a közepes, de

kivált a nagy naptárak, azt a terjesztés új módja is mutatja. Az eddigi, alapvetően vásári terjesztéssel szemben ugyanis a reformkori nagy naptárakra jó előre előfizetőket gyűjtöttek. Márpedig a prenumeráció révén az olvasóknak inkább csak a felső rétege érhető el. A naptárak többnyire alcímükben is hirdették, hogy „minden rendű és rangú olvasó számára” készültek, mégis pl. a *Magyar Házi Barát* is kiemelt néhány társadalmi csoportot „földesurak, cameralisták, ügyészek, uradalmi tisztviselők, házigazdák, gazdaasszonyok, kereskedők, gyárnokok”.

A tényleges közönségre a naptárak bizonyos tartalmi elemei is utalnak. A *Honni Vezér* tiszti címtára olyan terjedelmes és részletező volt, amilyenre csak a közéletben s az általános érintkezésben intenzíven résztvevő csoportoknak volt szükségük. A kereskedők és a kereskedelem kapcsolatban állók - így az árutermelő birtokosok - szükségleteire utal, hogy a *Honni Vezér* közölte a birodalom más részeinek vásárait, Pest és a nagyobb városok kereskedőinek névsorát s az ausztriai kereskedési törvényeket is. Ezek az első naptárak Magyarországon, amelyek zsidó naptárt is közöltek. (Az első önálló magyar nyelvű zsidó naptár 1848-ban jelent meg.) A magyarosodó kézműiparosok igényeinek kielégítésére pedig 1846-tól a Magyar Ipartestület támogatásával adtak ki egy pengőforintos nagy naptárt. A felsorolt tartalmi elemek mindenképpen polgári jellegű vásárlóközönségre mutatnak.

A használatban volt s megmaradt példányok tanúsága szerint egyet-egyet ugyan hazafias érzésű főrangúak is megvásároltak, de valójában ezek a naptárak elsősorban a „középrangúak szobáiba” kerültek. A használók között találunk köznemesi birtokost, megyei levéltárost, gazdatisztet, állami tisztviselőt, ügyvédet, orvost, esperest, papokat, orgonakészítőt, festék- és lakk-kereskedőt s jómódú molnárt is. A példányszámok ugyan meg sem közelítették a nyugati filléres magazinok elterjedtségét, hazai viszonylatban mégis magasnak mondhatók. A nagy és közepes naptárak példányai - a magas kultúrával élők legszűkebb körén túl - a köznemesség, a tehetősebb honorácior rétegek, a magyar nyelvű kereskedők és a jobb módú iparosság egyre számosabb csoportjaihoz juttatták el - kicsit egyszerűsítve, de mégis szintemelő hatással - a magasabb kultúra és a tudomány bizonyos eredményeit. A kaszinók, társalkodóegyletek, olvasóegyesületek is rendre meghozták a nagy naptárakat, s így azokat a társadalmi nyilvánosság ezen új intézményeiben is nagyon sokan forgathatták.

Tudjuk, hogy a társadalmi-művelődési színpék ebben az időszakban már a korábbiaknál is bonyolultabb, tagoltabb. Ha azonban pusztán viszonyítási pontként felhasználjuk a 18. századi háromszintes modellt, hogy visszautalhassunk az előzményekre, akkor azt mondhatjuk, hogy a nagy és közepes naptárakat használók köre nagyobb részben a második szint felső határmezsgyéjén, a polgáriabban csoportokból formálódott ki. Oly módon, hogy ez a réteg a polgári irányba mozdult tovább, új elemeket, olvasói csoportokat is magába vett, közeledett a magas kultúrához, s annak bizonyos elemeit egyszerűsített, népszerűbb formájában igyekezett befogadni. Az ennek megfelelő naptárak iránt tényleges igény támadt, vagy legalábbis ilyen igény elég nagy mértékben felkelthető volt. Így ezek a naptárak folyamatosan és tartósan jelenhettek meg. (A *Honni Vezér* 13 évet élt 1844-ig, a többiek 1848-ig.) A fogyasztók köréről összefoglalóan még azt mondhatjuk, hogy jó részük nem tartozott sem a hagyományosan művelt, sem az alsó társadalmi rétegekhez. Ez a művelődési réteg egyébként nem azonosítható sem egy, sem több társadalmi réteg vagy csoport egészével. Ebben a társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyaránt gyorsan változó időszakban a művelődési szintek és rétegek határai az eddigieknél jellemzőbb módon a társadalmi osztályokon, rétegeken, csoportokon belül húzódtak (miként egyébként az ideológiában és politikában is).

Figyelemre méltó még, hogy az új típusú naptárakban szinte nem találunk aktuális politikai híryanagyot. (Kivétel az *Iparosok naptára*.) Ennek csakis az lehet a magyarázata ebben a

politizáló korban, hogy a politikai élet ritmusa úgy felgyorsult, hogy a ténylegesen politizáló közönséget az éves periodicitású kalendáriumi hírközlés semmiképpen sem elégítette ki. A nagy naptárakat vásárlók többsége pedig a politizáló közönség köréből került ki, akik ha nem is forgolódtak valamennyien a közélet fórumain, de a megnövekedett példányszámú sajtót olvasták vagy otthon, vagy a kaszinóban, az egyetben stb.

A harmincas évek elején indult nagy és közepes naptárak többnyire az eredeti célkitűzések szerint fejlődtek. A liberális irányba haladó közgondolkodás, a közköltészet és a mindenkire szóló irodalom megszületésénél bábáskodó, kiformalódó kritika is ezek fényében elemezte a naptárakat. Egyre inkább ezeknek az eszményeknek a teljesítését kérte számon. Az *Athenaeum* kritikai melléklapjában, a reformeszmék terjesztésén sikeresen buzgólkodó, az egész szellemi életet frissen szemlélő *Figyelmezőben* 1838-ban és 1839-ben is alapos elemző kritika jelent meg az új típusú naptárakról. Az ismeretterjesztő célú kalendárium rangjának növekedését jól mutatta, hogy maga Toldy Ferenc, az új magyar irodalom nagy szervezője írt értékelést e naptárakról, egyúttal kifejtve nézeteit az eszményi kalendáriumról és annak feladatairól.

Átgondolt, magvas eszmefuttatását érdemes hosszabban idézni. „Mióta a kalendárium nálunk is ... a külföld példájára hasznos toldalékok által valódi népkönyvvé lett, azóta annál inkább esik az a kritika birtokába, minél szentebb cél a tömegek vezetése s felvilágosítása s minél ritkábbak s kevesebbek ennek elérésére eszközeink ... Annyi bizonyos, hogy azon ismereteken kívül, melyek a közműveltség elmellőzhetetlen alapkövei, milyenek a földleírás, statisztika, természettan és történetek, leginkább oly közléseket követelhetünk, melyek a tömegek mindennapi s anyagi szükségzeit tárgyazzák, tehát ... kereskedési s gazdasági vázlatokat, és mi szintoly érezhető szükség, erkölcsi s diaetetikai útmutatásokat s intéseket.” Az 1839-es kritika is a kor szükségéhez alkalmazott népkönyvről s a tömegek mindenoldalú kiműveltetéséről beszél. A kalendárium eszköz a haladáshoz, a nyugati polgárosultabb népek tanításának, példájának követéséhez.

Ennek az ideálnak egyik naptár sem felelt meg teljesen. Ez az ismeretterjesztés nem volt eléggé gyakorlati irányú, és sokszor kuriózum jellegű maradt. Toldy kritikái a megtett, közel tízéves út eredményeit összegezték, de már előre is utaltak a jövő követelményeire, a negyvenes évek érettebb, érdekegyesítő, polgárosító liberalizmusának jellegzetes kalendáriumvállalkozására, a *Mezei naptár*ra. Azt már valóban eljuttatták az olvasni tudó köznép szélesebb rétegeihez, s nagyobb súlyt fektettek benne a tömegek mindennapi anyagi szükségleteinek a kielégítésére. Sőt igyekeztek figyelembe venni azt is, amit Toldy 1838-ban a kalendáriumi ismeretterjesztés módszereiről hosszú időre szóló érvénnyel mondott. A helyes módszer alapelve a már húsz éve hangoztatott „oktatva mulattatás”, hol „szükséges, hasznos s érdekes” tárgyakat vesznek fel, s „a szükségeset netaláni szárazságából kivetkeztetik, illetve azt ott is szem előtt tartják, hol csupán mulattatni látszanak”.

A szükségesnek vélt ismeretkörök felsorolása után így folytatja Toldy: „Nem követelhetjük, hogy mindez rendszeresen adassék elő, de azt igen, nehogy igen eldaraboltan, vagy éppen csak úgy odaállítva, mint az olvasó kíváncsiságát ébreszteni s kielégíteni reményljük. A világ csodái, a népek különösségei például a tömegekre oly hatással lehetnek, mint a tündérregék a gyermeki korra, mert ha a nép agyában nem is olvad egybe Green léggömbje a garabonciás diák sárkányával, mégis azon csodatájakat s népeket felsőbb lényeknek nézvén, soha előre nem buzdulunk. Pedig minden tanítás fő célja a követés, és átok azon tanításon, mely bennünket a haladás pályáján akadályoztat vagy visszalök. Mindezekből kitetszik, hogy ily népkönyvek szerkesztése nem minden himpellér dolga. Ismerni kell a nép szükségzeit, ismerni

azon forrásokat is, melyekből a szükségait pótolhatja. S valaki ezt nem tekinti, az a nép méltóságát sértve kemény feddést érdemel.”

A Toldy által kitűzött magas céloknak és helyes módszereknek az elkövetkező 100 évben bizony vajmi kevés szerkesztő akart vagy tudott eleget tenni. Annál több himpellérrel lesz dolgunk, akik kemény feddést érdemelhetnének, ha a megítélés s nem a megértés lenne feladatunk. Ha azonban Toldy viszonylag egyszerűnek tűnő szövegétől magasabb absztrakcióig rugaszkodunk el, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy Toldy még annak a hosszú történeti folyamatnak a magyarországi kezdőpontjánál nyilatkozott, amely Habermas szerint elvezet a „kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig”. E folyamat szakaszai azonban nálunk összetorlódtak. Hiszen felvilágosodáskori kezdemények után alig volt kialakulóban az irodalmi nyilvánosság a kultúrán elmélkedő, okoskodó közönséggel, s máris átfelzárkózott politikai nyilvánossággá, amikor megjelentek (részben mintakövetés révén) a kultúrát fogyasztó tömegközönségre jellemző első jegyek is, a tömegsajtó bizonyos kezdeti jelenségeivel. Mindezek az új jelenségek sajátosan ölelkeztek archaikus kommunikációs formákkal, mint amilyen maga a kalendárium is.

Milyen célokat olvashatunk ki Toldy kritikájából? Jóllehet megengedett, sőt szükségesnek tartott a kultúrának hozzáférhetősége érdekében bizonyos „pszichológiai könnyítéseket” (a szükségességet nem találni szárazságából ki kell vetkeztetni), mégis alapjában véve még azok közé tartozott, akik - habermasi kifejezésekkel élve - „ódivatú módon”, „a művelődést teljesen a felvilágosodás modorában el akarták juttatni az úgynevezett alacsony rétegekhez”. Azok közé tartozott, akik „a népet nevelik a kultúrára, nem pedig a kultúrát szállítják le a néphez”. „A megnövekedett közönséget egy sértetlen szubsztanciájú kultúrához” akarta felemelni. Ezzel szemben a piac törvényei már akkor kezdtek behatolni maguknak a műveknek a szubsztanciájába. A nagy és a közepes naptárakban a szerkesztő újdonságok a könnyebb eladás végett megkezdtek azoknak a pszichológiai könnyítéseknek a sorozatát, amelyek a nyugati filléres magazinokat jellemezték. A negyvenes évek fő vonala a nem pusztán üzleti vállalkozásként induló *Mezei Naptár* révén eltér ettől az iránytól. Az ezernyolcszázötvenes években kibontakozó Bucsánszky-féle váltakozás több százezer példányban piacra zúduló naptárak viszont már kifejezetten ezt a tendenciát követik. A nyomtatott kultúrában a Bucsánszky-féle sajtótermékek tulajdonképpen a legelső tömegkultúrák jegyeket is felmutató kiadványok lesznek. Ebben az elmélyülő történelmi folyamatban természetes módon ritkán születtek Toldy Ferenc „ódivatú” ideáljai szerinti igazi népkönyvek. Ilyen ritka produktum volt a már emlegetett *Mezei naptár*.

Mielőtt azonban még a *Mezei naptár* problémájára rátérnénk, a nagy naptáraknak eddig nem érintett tartalmi eleméről, a közvetlenül gyakorlati célú információkról, későbbi kifejezéssel az ún. „kalauzoló” részből kell szólnunk. Felhasználunk egy jellegzetes korabeli kalendárium-kritikát is, amelyet a gyakorlati férfiú, Koltai és Enessei Horváth József, gróf Bethlen Józsefné jószágkormányzója írt. Különböző gyakorlati igények kielégítése a kalendárium legősibb funkciója. Ezt a funkciónyalábot azonban csak most kezdik tudatosan szerbe-számba venni. Már idéztük azt a reformkori megállapítást, hogy a Nap keltéről és nyugtáról közölt információ segítette az órák beállításában. Horváth a Hold járásáról jegyzi meg, hogy az utasnak azt ismerni „s a szerint indulását vagy érkezhetési plánját intézni nem kis fontosságú”. E régi, csak éppen most tudatosított funkciók mellett Horváth felsorakoztat egy egész sor olyan új információt vagy régen is közölt, de most kibővíteni kívánó információegyüttest, amelyeket szerinte a kalendáriumoknak hoznia kellene. A tisztai címtárat - amely a *Honni Vezér*-ben minden addiginál bővebb és részletezőbb volt - ő még tovább bővítené tanítók, falusi elöljárók, kereskedők, iparosok stb. neveivel. Jónak látta volna, ha a kalendárium nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb heti vásárok időpontját is közölné. A zsidók úgymond

ügyesebbek, „kalendárium nélkül is tudják sok járásból, apjuk mondásából hol, mikor, milyen vámmal van vásár ... az együgyűbbek csak igen közel, ahol bizonyosak a vásár napjában”. Ha minden vásár benne lenne a kalendáriumban, akkor „több kereskedő támadna, az utazástól nem ijedne”. (A *Honni Vezér* az örökös tartományok vásárainak lajstromát is közölte.) Horváth a kalendáriumot a gazdasági és társadalmi érintkezés és integrálódás fontos tényezőjének fogta fel. Úgy vélte, a gazdasági kapcsolatok élénkítéséhez az is hozzájárulna, ha a kalendárium közölné az iparosok és kereskedők neveit, valamint azt is, hogy hol milyen birtokok vannak, hol van a központjuk, ki kezeli, ki a tulajdonos, a bérlő, tisztartó, ispán. „A kereskedők vagy az országot ismerni kívánók is hamarabb megindulnának, ha tudnák, hogy hol mit találnak, s kivel értekeződhetnek.”

A *Honni Vezér* még a következő, az érintkezést és a forgalmat segítő újabb információkat közölte: „Postabeli tárgyak” címszó alatt nemcsak a postajáratokat, hanem a postai tarifák, taksák rendszerét is; „Összehasonlítása több országok és városok mértékeinek a budai kereskedői mértékkel”; „Különféle pénzek tabellája”; „Bankócédula scala tabella”.

c) Naptárt az „adózó nép” kezébe - a Mezei naptár

A negyvenes években egyre gazdagabb tartalommal telítődött a liberálisok érdekegyesítő programja. A polgárosító liberalizmus azon munkálkodott, hogy a rendi nemzet kereteit kiterjessze, az adózó népet az alkotmány sáncai közé emelje. A „szabadság és tulajdon” kettős jelszavának vezérszólama mellett megerősödött - bár mindvégig csak szolid kíséretként hangzott - a népnevelés és a népművelés programja. Az eszme első pengetői közé tartozott már a harmincas évek elején a jobbagyszármazású, plebejus indulatú Vajda Péter, a *Garasos Tár* alapítója. A következő évtizedből már nagy számban lehetne idézni a nép művelésével kapcsolatos különféle hangsúlyú megnyilatkozásokat az ideológiai paletta konzervatívabb árnyalatú képviselőitől egészen Táncsics *Népkönyvéig*. A széles értelemben felfogott népnevelés (nem egyszerűen az iskolai nevelést értették rajta) fontosságát, szükségességét a liberálisokon túlmenően a gondolkodó közírók széles köre elismerte, lehetőségeit kereste. A legmélyebben, legmesszetekintőbben talán Eötvös József gondolta végig a művelődés problémáját. A nép művelését a legszélesebb körű társadalmi feladatnak tartotta. „A legdicsebb forradalom alkotmányok alapítására nem oly biztos eszköz, mint az, melyet jól rendezett népművelési eszközök nyújtanak.” Eötvös a legtöbb liberális gondolkodónál nagyobb szerepet tulajdonított a társadalmi, gazdasági, politikai reformokkal szoros összefüggésben végrehajtott művelődési reformnak. A reformkor sodrában élve osztozott azoknak a liberálisoknak az illúzióiban, akik hittek a szabadság-tulajdon-népnevelés szentháromságának mindent megváltó erejében.

A népnevelés lehetséges eszközeit számba véve közíróink sort kerítettek a könyvek s más nyomdatermékek felhasználhatóságának taglalására is. A felvilágosodás örököseként nagyon erősen hittek a nyomtatott betű erejében. Az 1840-ben alakult Népkönyvkiadó Egyesület - amelynek Eötvös egyik vezetője volt - például pályázatot hirdetett a köznép számára kiadandó természettani könyvre „különös tekintettel a földművelésre s a nép közt uralkodó babonás balhiedelmek kiirtására”, majd „apró népszerű elbeszélésekre”, amelyek alkalmasak „erkölcsi, hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek s érzelmek terjesztésére”. Ezen kívül is számos terv született arról, miként lehetne jó és hasznos könyveket kiadni, s azokat ingyen vagy olcsón „az alsóbb köznépnek mintegy kezébe játszani”.

A kezdeményezések közül az egyetlen, igazán sikert hozó vállalkozás a *Mezei Naptár* kiadása volt. Célszerűnek bizonyult a kalendárium műfajának felhasználása. Előzményei közül meg

kell említenünk a *Sárospataki Nemzeti Kalendáriumot* (1829-ben indult) és a *Pápai Közhasnú Kalendáriumot* (1839-től, később *Népbarátnak* címezték). A sárospataki főiskola 1827-es tervezetében már azt a célt tűzték ki, hogy a naptár „a köznépet pallérozza és tanítsa”. Mintának a Göttingában kiadott naptárt tekintették. Ennek ellenére a 3-4 ezer példányban megjelenő kalendárium még kicsit régimódi lett, s a neves mezőgazda, Magda Pál pataki tanárkodása ellenére az okszerű mezőgazdálkodási ismeretek csaknem teljesen hiányoztak belőle. A pápai kezdeményezés Tarczy Lajos szerkesztésével már korszerűbb volt és sikeresebb. (1839: 12.000 példány; 1840: 20.000 példány.) A kisebb naptárak közül ezeken kívül még az újonnan alapított *Nagyvárad kalendáriumában* (1833-1848) és kismértékben a komáromi kalendáriumban figyelhetők meg ismeretterjesztő törekvések.

Toldy Ferenc bemutatott programadása után, közvetlenül a *Mezei Naptár* megjelenése előtt Erdélyi János, a liberális Károlyi grófok jószágigazgatója vetette fel, hogy a szántóvető néphez és az alsóbb mesteremberekhez a hasznos gazdasági ismereteket, erkölcsnemesítő olvasmányokat olcsó kalendárium formájában lenne célszerű eljuttatni. Arra hivatkozott, hogy „mind Ausztriában és Stajerban mind Csehországban a népkalendáriumok nagy befolyással voltak a köznép műveltségére és felvilágosítására”.

Az ideális elképzeléseknek sok tekintetben megfelelő nevezetes *Mezei Naptár* az 1840-es évben jelent meg először. Kiadója a Széchenyi által 1835-ben alapított *Magyar Gazdasági Egyesület* volt. A fejlődő, erősödő egyesület a negyvenes években társadalmi támogatásra számíthatott a részvényesek (arisztokraták, nemesi birtokosok, honoráciorok, gazdatisztek, papok, tanítók), a részvényt vásárló megyék, a gyakori szakosztályi viták, népes közgyűlések s a kiépülő országos hálózat révén. Anyagiakban is támaszkodhatott a társadalmi közerőre.

Az egyesületen belül a naptárszerkesztés felügyelője s a terjesztés szervezője az ismeretterjesztő szakosztály volt. Az indulás idején az egyesület illetékes titoknokja a liberális Kacs Kovics Lajos (később Pest főjegyzője, Rottenbiller Lipót köréhez tartozott). Helyettese a Széchenyihez húzó Török János, aki gyakorló gazdatisztból vált ismert közíróvá. 1843-tól Török lesz a titkár, helyettese pedig a statisztikus és közgazdász Fényes Elek, az ország gazdasági és egyéb viszonyait bemutató enciklopédikus művek szerzője, aki ekkor már ellenzéki vezető s Kossuth egyik bizalmi embere.

Az egyesületnek ez a szakosztálya a racionális gazdálkodás elveinek, elemeinek, technikáinak terjesztésében nagyon változatos, ötletes és dinamikus munkát végzett. A húszas évektől az örökös tartományokban kibontakozó ipari forradalom állandósuló szívóhatást fejtett ki Magyarországon a tömeges mezőgazdasági árutermelésre. Az ismeretterjesztő szakosztály a nagyobb árutömeget adó, kapitalizálódó nagy- és középbirtokok mellett - az érdekegyesítés jegyében - elő kívánta segíteni a termeszítői tudat fejlesztésével a még hagyományosan termelő, de az árutermelésbe lassan bekapcsolódó kisebb gazdaságok, jobbágyparaszti birtokok modernizálását is. A szakosztály felügyelete alatt Kacs Kovics és Török szerkesztésével meginduló első hazai gazdasági szaklap, a *Magyar Gazda* 1841. július 1-i beköszöntő cikkében is ezt olvashatjuk: „A nyilvános lapok hivatása: a nép minden osztályaira hatni, országszerte minél egyenlőbb műveltség s szellemi köztársaság létesültén munkálkodni s ezen állapotra azokat is előkészíteni s nevelni, kik e ponttól ezelőtt távolabb állottak.” A *Magyar Gazda* azonban ezt a hatást nem fejthette ki, mert legnagyobb példányszáma 1200 volt, s előfizetői elsősorban földbirtokosok, gazdatisztek, kaszinók voltak, s lelkészekhez, tanítókhöz is csak igen kis számban jutott el.

A *Mezei Naptár* szerkesztőinek meghirdetett célja is az volt, hogy naptárunk a „földműves osztály”, a „földművelő nagyközönség”, a „szegényebb sorsú nép”, az „adózó nép” kezébe jusson. A megyékhez intézett körleveleik szerint így lehet némileg a hiányos népnevelést

pótolni, az „okszerű gazdálkodást s egyéb közhasznú ismereteket” terjeszteni, a „tudatlanságot, balítéleteket ... ismeretekkel s felvilágosodással felváltani”. A *Mezei Naptár*t már valóban sikerült eljuttatni a „földművelő nagyközönséghez”. Ezt sejtetik a példányszámadatok is. A naptár 1840-ben 5000 exemplárral indult. 1841-re 15.000, más forrás szerint 25.000 jelent meg. 1842-ben 40 ezerre, majd 1843-44-ben 60 ezerre nőtt a példányszám. Végül 1845-től elérte a 80 ezret.

Ahhoz, hogy e nagy példányszámú naptár valóban eljusson az „adózó nép kezébe”, nem volt elegendő a tartalom gondos megválogatása. Meg kellett oldani a terjesztést is, hogy a naptárak legalább részben oda jussanak, ahová szánták őket. A legfontosabb tényező az olcsó ár volt. Ennek a negyedréti alakú naptárnak minden eddiginél - a nyolcadréti alakú, néhány lapos toldalékú kis kalendáriumoknál is - alacsonyabb volt az ára, mindössze két ezüst garas vagy 8 p. krajcár. Ebben nemcsak annak volt szerepe, hogy a nagy példányszám miatt kedvezőbb volt az előállítási költség, hanem annak is, hogy a társadalmi támogatásra, a részvényesek anyagi erejére alapozva az egyesület nem csupán anyagi haszonra törekedett, s az indulás időszakában még áldozni is tudott az ügyre. (A példányszám felfutása után az olcsó ár mellett is nyereséges volt a naptár kiadása.) A terjesztőknek arra is volt gondjuk, hogy senki se adhassa drágábban a naptárt. Rányomtatták az árát, s 1841-ben még ezt a figyelmeztetést is: „Ki ennél drágábban árulja, az emberiség ellen vétkezik.” Később csak olyan könyvtárosok, könyvkötők kaptak eladásra naptárt, akik reverzálist adtak, hogy nem fogják drágábban árulni. A megyékhez küldött körlevelekben pedig arra kérték a főszolgabíró urakat, hogy akik a kötelezvény ellenére drágábban árulnák, azoktól kobozzák el a példányokat.

A *Gazdasági Egyesület* korifeusai nem hagytak egyedül az olcsó árra. Tudhatták, hogy a jobbágy nép, amely eddig nem használt kalendáriumot, nagyon olcsón sem fogja megvásárolni azt. Ezért energikus propagandamunkát is folytattak. Évente újra és újra körleveleket küldtek a megyéknek, egyháziaknak, hogy a „napárt az adózó nép között minden kitelhető módon terjeszteni iparkodjanak”, „a köznépnek a megyei földesurak, a községi előljárók, a köztisztviselő és lelkész urak által ajánlatni méltóztassanak”. Kérték a megyéket, hogy maguk is vásároljanak s osszanak szét a nép között naptárakat. Komárom megyében 1843-ban jársonként 150 darabot osztottak ki. Győr megyében 1842-ben egy névtelen adakozó 120 példányt adott át a főszolgabíróknak szétosztásra. Az 1847-es rossz termésű évben a szakosztályelnök felkérésére Kopácsy hercegprímás 1000 példányt vásárolt. A megyék buzgólkodásának egyik formája volt az is, hogy pl. Komárom megyében elrendelték: a jegyzők hetente bizonyos órákban olvassanak fel a kalendáriumból. A terjesztésnek ez a megszervezett módja csaknem teljesen új volt. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a *Mezei Naptár* példányszámainak legalább 90 százaléka alapvetően a piaci forgalom révén jutott el az olvasókhoz.)

Milyen eredményekkel járt végül is ez az intenzív és rámenős terjesztő munka, amelynek fő szervezője saját állítása szerint Török János volt, de nyilván Fényesnek is része volt benne? Maguk a terjesztők az elért sikernél is nagyobb célokat tűztek ki. Először jelent meg a naptár 60 ezer példányban, amikor egyik körlevelükben ezt írták: „Mégsem elégedhetünk meg a jövőre ilyen mennyiség kiadhatásával, mert hazánk magyar ajkú népességét tekintve a tízszerese sem volna felette sok. Célját pedig csak akkor érhetné el tökéletesen, ha azt minden magyar földművelő olvasná”. Ez a cél nyilvánvalóan egyelőre elérhetetlen volt, már csak az olvasni tudás alacsony foka miatt is. Az elért 60-80 ezer példányszám azonban mégis azt jelentette, hogy minden negyedik-hatodik magyarországi naptárvásárló *Mezei Naptár*t vett. Ha pedig csak a magyar nyelvű naptárak vásárlóit tekintjük, akkor minden harmadik-negyediknek jutott *Mezei Naptár*.

Ezek a vásárlók természetesen nem voltak mind új vásárlók, s kiváltképpen nem mind az adózó népből kerültek ki. A fennmaradt példányok s a debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyveinek adatai szerint a korábbi naptárvásárlók minden rétegét megtaláljuk a *Mezei Naptár* használói között, így igen szép számmal az igényesebb olvasókat is. (Pl. kollégiumi professzort, plébánost, lelkészt, a veszprémi kaszinót, ügyvédet, birtokost, megyei levéltárnokot stb.) Ennek a régi vásárlórétagnak a szükségleteire ügyelve gyarapodott idővel a *Mezei Naptár* címtára s egyéb kalauzoló tartalma.

A bemutatott erőteljes propaganda nem maradt azonban hatástalan azokra sem, akik korábban nem nagyon vásároltak naptárt. Nem lehet ugyan a negyvenes évek *Mezei Naptár*ához kötni a jobbágyparaszti kalendáriumvásárlás kezdeteit, de bizonyára nem véletlen, hogy jó néhány olyan *Mezei Naptár* maradt fenn, amely jobbágyparaszti használatban volt. Az ingyen szétosztott, propagált, olcsó kalendárium minden kétséget kizáróan eljutott a jobbágyparasztság kezébe is. Az olcsó áron s a propagáláson túl azért is, mert a naptár e réteg születőben levő szükségleteit, igényeit, érdeklődését elégítette ki. Szükségük lett ilyen időjelző eszközre.

Vörös Károly szépen leírta a forradalom felé haladó magyar parasztság életében mutatkozó új jelenségeket. Hogyan keresik az emelkedés lehetőségeit, hogyan kapcsolódnak be az áru-termelésbe, miként üzletelnek vándorkereskedőkkel, vásárra járnak, fuvaroznak, kupeckednek stb. Amint az a néhány fennmaradt paraszti emlékiratból, krónikából is kiderül, minden lehető módon ügyeskedtek, figyelemmel kísérték az árak változásait, a pénz értékének alakulását, a „bankók folyását”. Növekedett életükben az időpontok jelentősége. Szemléletük is azt mutatja, hogy már nem csupán a természeti időben éltek, hanem érzékelték a „történeti idő” múlását, változásait is. A sárospataki kollégium könyvtárában található napló soraiból különösen érzékletesen bontakozik ki egy érdekes paraszti egyéniség. Az 1799-ben született bőcsi öreg Gyükér József; aki élete végén írta meg emlékiratát, jól eligazodott a lineáris történeti időben, az évszámok rendjében. Ő már minden bizonnyal kalendáriumhasználó volt.

Mielőtt megnéznénk, milyen is volt a tartalma naptárunknak, amely a debreceni professzortól a jobbágyparasztig terjedő heterogén közönséghez jutott el, röviden bemutatjuk a szerkesztőket. Az első évfolyam szerkesztőjeként Kacskovics Lajos volt feltüntetve, de tudjuk, hogy Tarczy Lajossal együtt dolgoztak. Az 1844-es naptárig Kacskovics maradt a szerkesztő (1842-ben Török Jánossal), majd az 1845-ös évfolyamtól Fényes Elek vette át a szerkesztést. (Már az 1844-es beköszöntőjét is ő írta.)

A naptár első évfolyama körül nagy sajtópolémia bontakozott ki. Bírálták a naptár nem elég népszerűnek tartott nyelvezetét, a sok nyelvújítási szót, a bujdosók (bolygók) és a hónapok új magyar neveit. Waltherr hiányolta a képeket is, mondván, hogy más kalendáriumok kapósságát „leginkább a közbevetett fametszetű képek eszközlék, melyekkel igyekeznek legújabb időkben az angolok után más nemzetbeliek is az olvasást megkedveltetni és terjeszteni a szükséges, hasznos ismereteket”. (Íme a „pszichológiai könnyítés” egyik módjának igénye nemes cél érdekében.)

A naptár nyelvezete valóban nehézkes volt, s lapjai, a képek s a szórakoztató anyagok híján, túlsúlyoltak Tarczynak Fazekas nyomdokain haladó csillagászati cikkeivel s szakszerű mezőgazdálkodási tanácsokkal. A naptár a későbbiekben sokat változott. Kevésbé zsúfolt, tetszetősebb elrendezésű lett, s képeket is hozott. (Bár mindvégig elég keveset.) Nyelve közérthetőbb, világosabb lett. Tartalmát gondosan megszerkesztett, kiegyensúlyozott gazdagság jellemezte. Alapvetően megtartotta gazdasági jellegét. Az új, racionális gazdálkodás alapelemeit, módszereit igyekezett kultiválni. A legjobb gazdasági szakemberek írtak a művelési rendszerekről (miképp kell tagosított kisbirtokon gazdálkodni), új termelési ágakról, növényekről (melegágy, dohány, istállózó állattenyésztés, takarmánytermelés), az új gazdasági

eszközökről stb. Mindezt nem elaprózva, töredékesen hozta a naptár, hanem mindig körültekintően összefüggésekbe ágyazva.

Ugyanez jellemezte a többi ismeretterjesztő anyagot is. A *Mezei Naptár* nem érdekességek laza halmazát közölte, hanem rendszerezett ismeretanyagot. Folytatásokban jelent meg a *Magyarok krónikája* és *Magyarország földleírása*. Mindkettő felvilágosodáskori előzményekig vezethető vissza. A felvilágosodás statisztikai államismerete két irányban fejlődött. Egyrészt a nemzeti múlt kutatása, birtokba vétele, másrészt a haza természeti adottságainak, társadalmi lehetőségeinek a számbavétele irányába. Az utóbbinak másik előzménye irodalmi vonalon a népleírás, amely a húszas évektől az érdekegyesítés irányába mutató népiesség eszmei alapján bontakozott ki. A népleírás ideológiai célzata szerint a „polgári nemzetté válás tendenciáját, az irodalom keretében a nép nemzetbe emelését” fejezte ki. A *Tudományos Gyűjteményben*, illetve az *Athenaeumban* megjelenő leírások még csak szűk körben hatottak. Viszont a reformkor egész politizáló közvéleményében nagy visszhangot váltottak ki Fényes Elek művei. Az előzményeket összefoglalva és meg is haladva, 1848-ig három hatalmas könyvsorozatban gyűjtötte össze, rendszerezte, elemezte és fejlődésében mutatta be az ország gazdasági, gazdaságföldrajzi, népességi, statisztikai stb. viszonyait, a nemzeti önismeret, a nemesi polgárosító liberalizmus és a polgárosodás lehetőségei keresésének jegyében. S most a *Mezei Naptárban* Fényes Elek e korszerű munkájának friss eredményeit foglalta össze. A közérthető stílusban megírt földleírással 1843-49-ig évente 60-80 ezer főnyi közönség ismerkedhetett meg. Ez a nagy, heterogén közönség, amelybe a parasztság kalendáriumolvasó része is beletartozott, a partikuláris tudat helyett „országos, nemzeti érvényű honismereti szemléletet, magyarság tudatot” szívhatott magába. A sokféle társadalmi rétegből verbuválódó, nemzetivé alakuló közönség birtokába vehette a haza földjét, megismerhette a nemzet múltját s a jövőndő fejlődési lehetőségeit, feladatait is.

A *Mezei Naptárban* megjelent az aktuális híryanag is. Valószínűleg tekintettel az új olvasórétegekre, akik még nem olvastak egyéb sajtótermékeket. Az aktualitás nem a politika napi, felszíni hullámmásával jelent meg, hanem pl. az új, nagy fontosságú gazdasági, társadalmi törvények közlésével, körültekintő magyarázatával, a takarékpénztárak és biztosítótársaságok propagálásával, egyesületek, intézmények ismertetésével.

A sok hasznos célú közlemény mellett a *Mezei Naptárban* volt szórakoztató irodalmi anyag is. Igaz, hogy Toldy Ferenc intésének megfelelően itt is szem előtt tartották a hasznosságot. Ami a színvonalat illeti, néha csupán „Mulattató példabeszédes aprólékok” voltak benne, máskor viszont jeles költők, pl. Vörösmarty, Bajza verseit hozta. Az egész vállalkozásra legjellemzőbb irodalmi anyagot azonban Czuczor Gergely ún. „Paprikás versei” jelentették. Czuczor e népies versek közlését még a komáromi kalendáriumban kezdte meg (amelyet néhány évig szerkesztett is). Összesen nyolc ilyen költeménye jelent meg. Ezekben a versekben a lustaság, hanyag gazdálkodás, a haszontalan fonóházi időtöltés, az iszákosság, a korai házasodás stb. miatt atyai szigorral tanítgatta a falu népét.

d) A hagyományos kis naptárak

Az újszerű vállalkozások, a nagy és közepes naptárak, valamint a *Mezei Naptár* mellett a reformkorban megjelent naptárak nagyobbik fele hagyományos, nyolcadrét alakú, kurta toldalékokkal ellátott olcsó kis naptár volt. Ezek pontos számáról az 1822-es forrásunk utáni időből összesítő adatunk nincsen. Figyelembe véve az ezernyolcszázötvenes évek elejére számított, 400 ezret valamivel meghaladó országos összpéldányszámot, a reformkorban a példányszám-növekedés nem volt túlságosan dinamikus. Harminc év alatt 30-35 százalékkal

nőtt a kiadott naptárak száma. Az egyes kis naptárak példányszámairól csak néhány, kevéssé megbízható adatunk van. Ezek szerint Grün János szegedi naptárából a harmincas években 50 ezer jelent meg. A budai Bagó-féle nyomda naptárából a harmincas években 15 ezret, a temesvári naptárból 4 ezret adtak ki. A magyaróvári naptárból 1839-ben háromezret, 1848-ban állítólag 60 ezret nyomtak. A győri Streibignek 1840-ben 11 ezer darab kalendárium maradt a nyakán. Egy jóval későbbi adatközlés szerint a miskolci Szigethy nyomdából a reformkorban néha 30 ezer példány került ki. A komáromi naptár példányszámáról kétféle adatunk van. Az egyik forrás szerint 1836-ban 84 ezer komáromi kalendárium jelent meg. Egy másik adat szerint a nevezetes naptár a 120 ezres példányszámot is elérte volna. Bizonyosat nem állíthatunk, de ez nem látszik valószínűnek. A 80 ezer körüli mennyiség azonban elképzelhető. A kortársak egybehangzóan a komáromi kalendáriumot tartották a kor legelterjedtebb sajtótermékének. (Egy tréfás megjegyzés szerint annyira elhíresült volt, hogy ha a cselédlányt koriandrumért küldték, akkor is komáromi kalendáriumot vitt haza.)

Az új típusú naptárak bizonyos tematikai és egyéb újításai hatással voltak a hagyományos kis naptárakra is, anélkül azonban, hogy azok alapstruktúráját megváltoztatták volna. A komáromi kalendárium sikerének azonban - az egészen kiváló terjesztő munka mellett - tartalmi oka is volt. Nevezetesen az az újszerűség, hogy gyakorta jelentek meg benne dalok, népdalok, ill. műnépdalok. Ez persze jobbra csak a rendszeresség miatt volt új jelenség, mert a 18. század végétől elvétele kalendáriumban is megjelentek az egyébként önálló ponyvafüzetekben forgalmazott új világi énekek”, „világi dalok”. Ezek a patriarchális, nemesi népiesség, a köznemesi-parasztpolgári-honorácior művelődés tipikus megnyilvánulásai voltak. Fenyő István kritikátörténeti munkájában finom elemzéssel mutatja ki, hogy a 19. század második-harmadik évtizedében e konzervatív nemesi népiesség, a rendi nacionalizmus néhány tudatosabb elmélkedőjének, a nemesi eredetiség hagyományvédő szószólóinak munkáiban a hagyománymentés, a régiként értelmezett népiesség hogyan fordult át az igazi népiesség megjelenésévé. Hogyan adta át a helyét a népköltészet kultusza perspektivikusabb, tágasabb nemzetszemléletére törekvő liberális változatainak, így a romantikus irányon belül kibontakozó Auróra-népiességnek. Fenyő bemutatja, hogy ebben a folyamatban, az érdekegyesítést irodalmi téren reprezentáló népiesség kialakításában hogyan törekedtek a mindenkihez szóló irodalom létrehozására, a szélesebb közönség megteremtésére. E törekvések legtipikusabb műfaja a műköltők által széles közönség számára alkotott populáris műforma, az új népdal. Ezek szinte azonnal meg is jelentek a nagyszámú közönséghez szóló kalendáriumokban. Vörösmartynak 1829-től szinte minden évben jelenik meg népdala a Trattner-féle *Nemzeti Kalendárium*ban vagy a komáromi kalendáriumban. Még nagyobb számban jelentek meg Czuczor Gergely versei a komáromi naptárban és a *Mezei Naptár*ban. A negyvenes években már a valódi, gyűjtött népdalok is megjelentek a naptárakban. Ízléstörténeti szempontból mindez azt jelenti, hogy sajátos kapcsolat van a volt „második szint” köznemesi-középosztályi-gazdaparaszti s honorácior közönsége, e közönség ízlése és a reformkorban kibontakozó népiesség szélesebb olvasóközönségének ízlésvilága között. Jellemző, hogy a romantikus irodalmi irányból ebben a legszélesebb közönségkörben csak a népies összetevő elem jelent meg.

A hagyományos kis naptárak alapstruktúrájának viszonylagos változatlansága a „második szint” művelődési hagyományának továbbélését, további hatását mutatja. A bemutatott változások viszont e hagyomány bizonyos átfarmálódására, illetve a régi típusú kis naptárt vásárló közönség összetételének a módosulására utalnak. Ezeket a naptárakat ugyanis nagyobb részben a régi „második szintet” hordozó rétegek utódai, e szint hagyományának a folytatói használták. Kisebb részben azonban az új vásárlók, a paraszti elit vagy a paraszti sorból kikerülő, esetleg városba jutó kispolgárosodó közönségelemek is vették ezeket.

e) Az új jelenségek összefoglalása

Összefoglalva eddigi közléseink néhány lényegesebb eredményét, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a reformkor naptárirodalmának egyik legfontosabb jellemzője, hogy a liberalizmustól egyre jobban áthatott közgondolkodásban meggyökeresedett a gondolat, mely szerint a kalendáriumot az új racionális ismeretek, a hasznos információk terjesztése révén fel lehet s fel is kell használni az egész nemzet társadalmi és kulturális emelkedésének segítésére. A felemelendő nemzetbe az érdekegyesítés jegyében egyre inkább beleértették a parasztságot, az adózó népet is. Széles társadalmi támogatás eredményeként meg is született az a nagy példányszámú naptár: a *Mezei Naptár*, amely jól szolgálta e célkitűzéseket. A magyar kalendárium történetében felvilágosodáskori elszigetelt elgondolások után most megerősödött az az igény, hogy a naptár a tudatos művelődéspolitikai eszközévé váljon. Ettől kezdve változó erősséggel mindig felbukkan majd ez a követelmény. Legjobban azonban 1820 és 1870 között érvényesült.

Ezzel párhuzamos jelenség a kiadók oldaláról, hogy a sok kis nyomda naptárvállalkozása közül kezdenek kiemelkedni a nagyobb pesti kiadók. Az újszerű vállalkozások egyre nagyobb része itt indul. Sőt, itt jelenik meg az első olyan naptársorozat, amelyet egy nagyobb formális szervezet (a Magyar Gazdasági Egyesület) hozott létre.

A műfaji fejlődést vizsgálva a kalendárium két funkciójánál figyelhetünk meg új fejleményeket. A közvetlen gyakorlati igényt kielégítő funkció egyrészt tudatossá vált, s a felvilágosodásra visszautaló „közhasznúság” követelményének hangoztatásával elméleti alátámasztást kapott. Másrészt a funkciót szolgáló tartalom differenciáltabb lett, sok új, korszerű szükségletet kielégítő elemmel gazdagodott. Az ismeretterjesztés funkciója pedig korábbi kezdemények után csak ekkor formálódott ki határozottan önálló, jól megkülönböztethető funkcióvá. A szórakoztató funkciót szolgáló terjedelem nem nagyon nőtt, az aktualitásokról tájékoztató funkció pedig, a *Mezei Naptár* kivételével, átmenetileg vissza is szorult.

Az új funkciók megjelenésével együtt az egész magyar kalendáriumirodalom differenciálódott. Ár, formátum, terjedelem, tartalom szerint a reformkor naptárai a korábbi viszonylagos egyneműséggel szemben nagyjából három csoportra oszthatók: új jellegű, ismeretterjesztő s gazdag információs tartalommal megjelenő nagy és közepes naptárakra, továbbá a többnyire hagyományos tartalmú kis naptárakra. Ezzel együtt a közönség is sokrétűbb lett. Korábban jobbra - az egyébként addig is tagolódó - ún. „második szinthez” kötöttük szinte az egész kalendáriumirodalmat. Most a többszólamúvá vált kalendáriumválaszték olvasói között ott találjuk a második szint hagyományait továbbvivő rétegek mellett a második szint sokféle irányban változott, a polgárosodás különféle szintjei és változatai felé elmozdult rétegeit, a polgári csoportokat, a parasztságból kiemelkedő kispolgárosodó elemeket, sőt a harmadik szintnek, a parasztságnak a tiszta szóbeliségből kiváló részét is.

Az egész mozgásban érvényesült az a tendencia, hogy egyre szélesebb rétegek, csoportok kerültek kapcsolatba a kalendáriumon keresztül is a magas kultúrával, ill. annak bizonyos új eredményeivel, népszerűsített változataival, népszerűsíthető részével. Az első vonalbeli kultúrához tartozó, abban otthonosan mozgó írók, újdondászok s más elismert tollforgatók ügködtek immár a kalendáriumok körül. Bár még többnyire név nélkül.

Már az előző korszakban hatalmasan kiterjedt az írásbeli kultúra hatóköre. Az írásos kultúra kiterjesztésével szélesebb társadalmi rétegekre egyben meg is oszlott ez a kultúra. (Erre a megoszlásra gondolva írtuk korábban, hogy a magyarországi tömegkultúra legtávolabbi gyökerei valahol itt keresendők.) Európa-szerte a 18. század végétől, a felvilágosodás korától,

illetve az ipari forradalom elterjedésétől kezd karakterisztikusan különbözni a folklór feletti kultúra magasabb szintje az alatta elhelyezkedő, egyre szélesedő, alsóbb, de szintén az írásbeli kultúrához tartozó szinttől. A fejlettebb országok kultúrájának ez a megoszlása ugyan elég lényegesen és sok mindenben eltért a magyar művelődés első és második szintje közötti különbségtől, a hasonló kommunikációs formák miatt azonban mégis van némi analógia. A reformkorban pedig ezt az analógiát tovább erősítette a kommunikációs formák terén megmutatkozó fokozottabb mintakövetés. Mindezen kétségtelenül meglévő tendenciák ellenére úgy tűnik, hogy a reformkorban mégsem annyira a megoszlás erősödött, hanem inkább arra történt kísérlet, hogy a kiszélesedő írásbeli közkultúrát közelítsék a magas kultúrához, s a magas kultúrát a lehető legkisebb csorbítással vigyék el a nép széles rétegeihez. (Ugyanakkor, amikor a magas kultúra is merített, sőt programszerűen építkezett a népi kultúra elemeiből.)

Maguk a kommunikációs eszközök azonban - mint már említettük - bizonyos módosulásokkal már ekkor követték a fejlettebb országok kommunikációs eszközeinek fejlődését. Ez megfigyelhető volt a nagy és közepes naptárakban, s részben a *Mezei Naptár*ban is. Nyugaton kezdtek már határozottabban kialakulni a tömegkommunikációs közlésformák. Egyik régebbi munkánkban felvetettük, hogy bizonyos megszorításokkal a kalendáriumot is tömegkommunikációs eszköznek tekinthetjük. Ezt most korrigálandónak tartjuk, mert története során a kalendárium sokat változott. A magyar kalendáriumok elemzése során a reformkor az az időszak, amiktől ezt a problémát joggal vethetjük fel.

Ha a tömegkommunikáció sokféle meghatározása közül Maletzke tág definíciójából indulunk ki, akkor a kalendárium minden gond nélkül tömegkommunikációnak tekinthető. C. H. Wright Szecső Tamás által is idézett meghatározásából figyelembe kell azonban még vennünk a következő feltételeket: „nagy és heterogén közönség felé irányul”, „a közlő általában egy komplex formális szervezet”, az üzenetek „igen gyorsan, gyakran egyidejűleg jutnak a közönséghez”. Az utóbbi kritériumnak a kalendárium mindenkor csak erős megszorításokkal - a gyorsaságot és az egyidejűséget viszonylagos fogalomként kezelve - felel meg. Angelusz Róbert a tömegkommunikáció történeti kialakulásának folyamatában fontos feltételnek tartja még a médiumok univerzalizálását. Azt, hogy a közlő eszközök változatos témastruktúrájuk legyenek, s sokféle szükséglet kielégítésére, gratifikációjára nyújtsanak lehetőséget. Angelusz a témák sokrétűvé válásához köti a közönség heterogenizálódását is. Ezek megvalósulását a kommunikációs eszközök koncentrációjával és centralizációjával is összekapcsolja. Az eszközök univerzalizálása, sokfunkciós volta és a közönség sokrétűvé válása olyan feltételek, amelyeknek a reformkori kalendáriumok már megfeleltek. Sőt a közönség nagysága, tömegessége s a közlés centralizációja tekintetében is ekkor következett nagyobb mérvű változás. Az ezernyolcszáznegyvenes évektől tehát a magyar kalendárium már tömegkommunikációs eszköznek tekinthető.

II. Kalendárium és polgárosodás. Az önkényuralom és a kiegyezés korának naptáirodalma

1. A naptárak terjedése

„A naptárakból, mint halljuk, hazánkban legalább is fél millió példány szokott elkelni. A tudományosság ezen pártolása mindenesetre igen örvendetes.” olvashatjuk a *Hölgyfutár* 1851. évi egyik számában. Az irodalmi napilap „Hírharang” rovatának e kis terméke, amelyet vélhetőleg a fanyar humorú újdondász, Nagy Ignác tollának köszönhetünk, a kései kutató vizsgálódásai szerint is közel jár az igazsághoz. Megbízhatóbb adatainkat a kalendárium-kiadókat terhelő közvetett adózási formának köszönhetjük. Az 1850. szeptember 6-án kelt, valamennyi koronaországra kötelező császári nyílt parancs előírta, hogy minden kiadott naptár után 3 krajcár illetéket kell fizetni. Az illetéket a kiadók rótták le bélyeg formájában. A naptárbélyegekből az államkasszába befolyt összegek alapján megközelítőleg meg lehet állapítani az ország területén kiadott naptárak összpéldányszámát. Sajnos, a kiegyezésig nem találtunk minden évre olyan részletes állami költségvetést, amelyben ezt a tételt külön feltüntették.

Azt tudjuk, hogy 1852-ben a Budai kerületben kiadott naptárakat lebélyegző pesti bélyegző-hivatal 316.836 naptárat vett számba. 1864-ből olyan forrásunk van, amely kerületenként közli, hogy naptárbélyegből milyen összegre számít a költségvetés. Ennek arányait figyelembe véve 1852-ben becslésünk szerint 400 ezernél valamivel több naptárat adhattak ki Magyarországon. (Erdélyt is beleértve, de Horvátország nélkül.) 1858-59-ben a költségvetés szerint a naptárak példányszáma már 500 ezer körül volt. 1864-ben pedig Keleti Károly kimutatja, hogy már 560 ezer kalendárium bélyegdíjával számolt a költségvetés. A kiegyezés után 1868-tól az állami költségvetések és zárszámadások minden évben külön tételként tartalmazták a naptárbélyegből tervezett bevételt, illetve a ténylegesen befolyt összeget. Ezek szerint 1868 és 1870 között a kalendáriumok évenkénti összpéldányszáma átlagosan kb. 620 ezer, 1871 és 1875 között 880 ezer, 1876 és 1880 között pedig 940 ezer ez az átlag. Másik módszerrel is megpróbáltuk becsülni a magyarországi naptárak összpéldányszámát. A következő eredményt kaptuk: 1851 és 1855 között évente átlagosan kb. 400 ezer naptár jelent meg; 1856-60: 490 ezer; 1861-65: 570 ezer; 1866-70: 600 ezer.

A császári adminisztráció népszámlálásaival (1850 és 1857) egybevetve ez azt jelenti, hogy az 1850-es évek elején kb. 29 magyarországi lakosra jutott egy kalendárium s még az évtized végén is 27-re. Az 1860-as évek végén viszont már 22, 1880-ban pedig 14 lakosra esett egy naptár. (Egész 1910-ig az 1870 és 1875 közötti években volt a legerőteljesebb a kalendárium terjedése.) 1869-ben minden 4-5. magyarországi lakásban volt naptár, 1880-ban viszont már minden harmadikban. (Az adatokat, számításokat lásd részletesebben a III/5. mellékletben.)

Ezeket az arányokat össze tudjuk vetni néhány más ország adataival is. Időben és térben távoli, de jellemző példával kezdve, Amerikában már 100 évvel korábban, a gyarmati korszak vége felé 20-25 lakosra jutott egy naptár. Az Osztrák Birodalom Lajtán túli területén 1858 és 1861 között évente átlagosan 1.800.000 naptárt adtak ki, s 10 lakosra esett egy naptár. (Magyarország ezt az arányt az 1890-es években érte el.) Franciaországban 1860 körül évi 5-6 millió példányban keltek el naptárak, s 6-7 franciaországi lakosra jutott egy naptár. Csak kb. minden negyedik lakásba nem jutott el a naptár. (Ezt az ellátottsági fokot Magyarország 50 év múlva, 1910 körül érte el.) E néhány adatból is világos, hogy a naptárral való ellátottság

összefüggésbe hozható a gazdasági-társadalmi fejlettséggel. A kortársak is a civilizációs fejlődés egyik mutatójának tekintették. Az ezernyolcszázhetvenes évek elején például a költségvetés szöveges részében a kulturális emelkedés nagy eredményeként említették a példányszám-növekedést. Az ellátottság természetesen közvetlenül függött az írni-olvasni tudás fokától. A növekedés részben ennek tudható be. (Többek között ezzel magyarázható a kalendáriumok nagy elterjedtsége a gyarmati Amerikában.) A kalendáriumok terjedését közvetve azonban gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők is befolyásolták. Ez az oka, hogy Magyarországon 1850-től 1910-ig mindvégig gyorsabban nőtt a kalendáriumok példányszáma, mint az írni-olvasni tudók száma. 1869-ben 6, 1880-ban pedig 5,2 írni-olvasni tudó lakosra jutott egy naptár. Úgy találtuk, hogy egészen 1890-ig az országos összpéldányszám növekedésének gyorsasága a lehető legszorosabban a mezőgazdasági árak változásának tendenciájával függött össze.

Az egyes magyarországi nemzetiségek kalendáriumhasználatában azonban igen nagy különbségek voltak. Egy kipróbált módszerrel megbecsültük a nemzetiségek kalendáriummal való ellátottságát. (A becslés módszerét és részletes eredményeit lásd a III/5. mellékleten!) Eszerint 1870 táján a magyar népességnél 15 lakosra esett egy naptár, a németeknél tizenkettőre, a szlovákoknál negyven-ötvenre, a románoknál százharminc-száznegyvenre. Ha csak az írni-olvasni tudókat vesszük figyelembe, akkor a magyaroknál 5,2 főre jutott egy naptár, a németeknél ötre, a szlovákoknál 1012-re, a románoknál 10-re. Nagyjából minden harmadik magyar lakásban volt naptár, s 2,4 német lakásra esett egy hazai kiadású német naptár. Minden 8-10. szlovák és minden 25-30. román lakásban lehetett saját anyanyelvű naptár. (Dolgozatunkban részletesen csak a magyar naptárakkal foglalkozunk.)

A történeti művelődésszociológia különös figyelmére méltó az a kiadványtípus, amelynek évente egy-egy példánya 1870 körül minden harmadik, 1880-ban már majdnem minden második magyar lakásba eljutott. Vajon milyen művelődési anyagot vittek a naptárak a magyar otthonokba? Milyen ismereteket, tudást, milyen értékeket, viselkedési mintákat, mentalitást közvetítettek, s mindez milyen világképet hordozott, sugallt? A korszak központi kérdése a polgárosodás volt (illetve a polgárosodás konfliktusa a nemzetiség problémájával). Elsősorban arra kerestük a választ, hogy a kalendárium, ez a hagyományos kiadványtípus hogyan szolgálta a polgárosodást az önkényuralom és a kiegyezés korában.

2. „Népirodalom” és „naptárideál”

A naptárirodalom újabb jelenségeit az önkényuralom korában csak úgy érthetjük meg, ha szólunk a korszak művelődésének egyik erőteljes irányzatáról. A már ismertett reformkori kezdetek után az önkényuralom első éveitől az egyéb lehetőségek beszűkülése miatt s más okokból is (a kiadók részéről üzleti megfontolásból) határozottabb törekvés bontakozott ki, hogy a nyomtatott betűvel, a könyvvel élőknek a körét kiterjesszék, s az olvasók számának gyarapodását ismeretterjesztési, felvilágosítási, nevelési stb. célokra használják ki. Az e célokat szolgáló irodalmat korabeli kifejezéssel „népirodalomnak” is nevezték.

Ez a mozgalom többretegű volt, s egyaránt lehetett mögötte bécsi ihletésű polgárosító törekvés, konzervatív színezetű ideológia, a nemesi polgárosító liberalizmus különböző árnyalatai, a centralisták szemlélete vagy az irodalmi népiesség Világos után átszíneződő, utat kereső irányzatai. Jóllehet szinte az egész magyar irodalmi életben érvényesült a polgárosító nemzeti-romantikus liberalizmus irodalom felfogásának az az igénye, hogy „az irodalomnak kötelessége a nemzeti társadalom emelkedésének sokféle módú és eszközű szolgálata”, a népirodalmi

mozgalmaknak ez a többrétűsége meglehetősen sokféleséget jelentett az indítékok, a mögöttes ideológiák, a polgárosodás értelmezése, a célok, de a megvalósítás mikéntje és hangsúlyai szempontjából is. Bár a „népirodalom” egész problémaköre alapos, önálló elemzést érdemelne mind esztétikai tekintetben, mind az ízlés- és közönségtörténet, a tudattörténet s a történeti művelődésszociológia szempontjából, most csupán néhány olyan fontosabb vonást emelünk ki, amelyek az ide vonható összes törekvéseket jellemezték.

Még ezt megelőzően azonban a „népirodalmi” áramlat fentebb felsorolt, bizonyos elméleti tudatosságig eljutott változatai mellé szeretnénk oda állítani a mozgalom egyik elméletileg kevésbé tudatos s kevésbé ismert, de nagy hatókörű összetevőjét. Ismeretlenebb tollforgatóknak, főleg vidéki kisértelmiségieknek, falujukban élő papoknak, tanítóknak a nép olvasásra szoktatásáról szóló, teljesen a felvilágosodás szellemében fogant írásairól van szó. Szép számmal olvashatunk ezzel a gonddal foglalkozó vidéki levelezőket a kor sajtójában, pl. a *Vasárnapi Újság*ban. A legtöbbet azonban a *Kalauz* című, „a nép jólétére szerkesztett ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilap” közölte (2-5 ezer példányban jelent meg, s rengeteget írt bele, sőt szerkesztette is Táncsics). Mintha a felvilágosodás szólamkincse, kedvenc fogalmai ekkorra szívódtak volna fel az alsó értelmiség széles rétegeibe: a felvilágosodás, tudomány, józan okosság, érett elme, világosság, haladás, hasznosság, eszmélet kora, ill. ezek változatai mindennapos fogalmak lettek. Ez a nemzedék még a reformkorban járt iskolába, s ott tehetett szert erre a tudathorizontra. A *Kalauz*ban elragadtatott cikket író Szabó Sámuel kiindulópontja: „a felvilágosodás felmagasztalja a népet”. Erről az arkhimédészi pontról kiindulva foglalkoznak a nép olvasásának kérdéseivel s a népirodalommal is. Lássunk két jellegzetes megnyilatkozást: „A népnek vezetőre van szüksége, ki őtet szép módjával vezesse, oktassa, érlelje, sőt erőltetéssel is vonja a józan haladás, a közműveltség és az olvasottság ismeretekkel gazdag mezejére.” „Vajha minden helyen az értelmi fölvilágosultság és józan gondolkodás verne erős gyökeret, akkor száműzetnének az emberek kebleikből a nemtelen indulatok, s kevesbednék a gonosztevők sokasága!” Az az itt naivul kimondott aufklérista eszme húzódott meg az egész határozottan didaktikus célú „népirodalmi” mozgalom mélyén, amelyik kétely nélkül hitt a nyomtatott szó, az ismeretek, az eszmék és a tudás nevelő erejében, fejlődést indukáló hatásában.

E törekvések legáltalánosabb vonásain kívül itt csupán a közönség kérdését említjük még. Anélkül, hogy a nép és az ehhez közeli fogalmak, kifejezések korabeli értelmezésében elmélyednénk, annyit megállapíthatunk, hogy a „népirodalom” létrehozói, szószólói a „nép” fogalmán nem annyira társadalmi osztályt, mint inkább a nemzet tanulatlanabb, műveletlenebb részét értették. Az értelmezések sokféleségét odáig egyszerűsíthetjük, hogy a „nép” fogalmát az önkényuralom korában egy szűkebb és egy tágabb értelmezési tartománnyal használták. Tágabb értelemben a honoráciorok, a kis értelmiség, a „nadrágosok”, a középosztály, a némileg iskolázott volt kisenemesség kisebb vagy nagyobb részét is ide értették. Ilyen értelemben néplapok a kor néplapjai (pl. a *Vasárnapi Újság*). Sok adat szerint az ún. népirodalom nagy része is többnyire ilyen értelemben nevezhető népirodalomnak. A nép jelző e kiadványoknál bizonyos mértékig csak azt jelentette, hogy nem a szellemi elitnek készültek, hanem népszerű modorban írták őket, s viszonylag szélesebb olvasóközönségre számíthattak.

A „népirodalom” létrehozói szándékuk szerint többnyire nagyobb közönséghez, a szűkebb értelemben vett néphez is szerették volna eljuttatni műveiket, kiadványaikat. Ha a nép fogalmának erre az értelmezésére gondoltak, szűkítő, pontosító jelzőt is fűztek hozzá: „a tulajdonképpeni nép”, a „nép alsóbb rétegei”, a „szegénysorsú és tanulatlan falusi nép”, a „köznép”, „közrendű nép”, „parasztnép” stb. E szűkebb jelentést sem lehet azonban

egyértelműen csak a parasztságra vonatkoztatni, bár korszakunk folyamán kétségtelenül lassan ebbe az irányba tolódik a fogalom jelentése.

E tágabb és szűkebb értelemben egyaránt felfogott néphez forduló „népirodalmi” áramlathoz viszonyítva értékelhetjük, értelmezhetjük a korszak naptárirodalmát. Ezt az összefüggést bizonyítja azoknak a nézeteknek, vélekedéseknek a mustrája is, amelyek az ezernyolcszázötvenes évek magyar közgondolkodásában megfogalmazódtak a kalendárium lehetséges, illetve szükséges szerepéről, feladatairól. Vahot Imre írja 1855-ös naptára előszavában a kalendáriumról: „minden irodalmi ág között a legnagyobb kiterjedésű, s így a népművelésre a legfőbb tényező”. Edvi Illés Pál úgy vélekedik, hogy a kalendáriumot a „népnevelés közlönyéül” kell felhasználni. A *Delejtű* 1861-ben azt írja: „Az egész értelmes világ azt kívánja, miszerint a naptárak az értelmiség fejlődéseül és ösmeretterjesztésül szolgáljanak.” A *Pesti Napló* 1853-as évfolyamában olvashatjuk: „A naptárirodalom nagy kiterjedésénél fogva kiszámíthatatlan horderővel bír a nép lelkületének helyes vagy helytelen kifejtésére.”

Brassai Sámuel 1854-ben a *Vasárnapi Újság*ban hangoztatja: „A naptáraknak összehasonlíthatatlanul nagyobb közönsége lévén, mint bármely más könyvnek, a leghatalmasabb közlekedési eszköznek nézhető, mellyel eszméket terjeszthetni. Franklin *Szegény Richárd*ja jelentékeny tényezője volt Észak-Amerika fejlődésének.” (Franklin 1733-tól 1758-ig szerkesztette a *Szegény Richárd* c. naptárt.) Török János szerint a naptárak alkalmasak arra, hogy „terjesszék a hasznos ismereteket, erősítsék a közös öntudatot, mely múlhatatlan alapja mindenütt a jólétnek és felvilágosodásnak ... irtsák a százados balvéleményeket, megrögzött babonákat, tisztítsák az erkölcsöt, tágítsák a művelődési látkört, megmagyarázzák a fennálló viszonyokat, törvényeket, felderítsék a homályt, eloszlassák a zavart ... adjanak felvilágosítást és útmutatást a gazdaságot, az ipar körében, biztos tájékozást mind a köz-, mind a magánélet tekervényes ösvényein. Szóval képezzenek és neveljenek.” Felszei 1856-ban arról ír, hogy „naptárirodalmunk célja széles elterjedésénél fogva a kor igényeinek, szükségeinek, szóval az élet és a polgárisodás követelményeinek szellemiségünk javára s anyagi, messze jövőt felölelő biztosítására milliőktől megérthető kiáltó szó lenni”. Ballagi Károly 1855-ben a *Protestáns naptár*ról szólva így nyilatkozik: „mindegy mi úton terjesztik az eszmét, csak azon legyünk, hogy mindenkor az igazságot és a polgárosodásra vezető eszméket terjesszük”.

Számtalan, a fentiekhez hasonló vélekedést gyűjtöttünk a korabeli sajtóból, elsősorban az ezernyolcszázötvenes évekből. Ezek szerzői valamennyien még a reformkorban indult nemzedékből valók. Gondolkozásukat a liberalizmus általános fejlődéshite hatotta át (még a konzervatívabbakét is), s ezt a fejlődést kívánták elősegíteni a bemutatott naptáreszmény megvalósításával. A felvilágosító-népművelő kalendárium gondolata még a felvilágosodás korában született meg. A reformkorban komoly erők láttak hozzá a megvalósításhoz. Általános programmá, szinte közhelyig ismételt követelménnyé azonban csak az önkényuralom körülményei között lett. Ez a naptárideál tehát aufklérista alapozású volt (mint az eszményt hangoztató nemzedék egész gondolkozása), de „időhöz alkalmazott” követelményekkel is bővült. Egyrészt a pozitivizmus hatása érződik abban, hogy már nem tartják elegendőnek az egyszeri felvilágosítást, hanem sokan úgy vélik, hogy az állandó folyamatos informálás gyakorlatára van szükség. Másrészt szerzőink szerint a kalendáriumnak a „polgárisodásra vezető eszméket” kell hirdetnie, a „polgárisodás követelményeit” kell szolgálnia.

Ezen az általánosságon azonban nem nagyon mennek túl ezek az eszmefuttatások. Nem is lehetett célja ezeknek az alkalmi írásoknak, hogy elméletileg igényesen taglalják a magyar társadalom - benne a parasztság - polgárosodásának problémáját, elemezzék a polgárosodás és

a nemzetiség összeegyeztetésének módozatait stb. Természetes lenne viszont, hogy az elméleti tisztázás, a viták eredményei, a megfogalmazódott világos elképzelések felszívódva a szellemi életbe, áthassák a közírók átlagának alkalmibb írásait is. A nyilvánosság fejletlensége és gátoltságai is közrejátszottak azonban abban, hogy a polgárosodás általános kérdéseivel kapcsolatban olyan sok tisztázatlanság, végiggondolatlanság maradt az egész korabeli közgondolkodásban.

Szívesebben beszéltek egyébként „polgáriasodásról”. Ez a fogalom nem feltétlenül jelentett számukra határozott elképzeléseket a tőkés gazdasági szerkezet, a kapitalista társadalmi struktúra, a polgári politikai intézményrendszer kialakításával kapcsolatban. Sőt még a kapitalista gazdasági magatartás követelményét sem tartalmazta feltétlenül. Esetlegesen, változó vegyületekben hordozhatott ezekből is bizonyos elemeket. A „polgáriasodás” fogalma azonban mindenkinél feltétlenül és elsősorban tartalmazta a civilizációs, életmódbeli fejlődést, a művelődési haladást, a kulturálódást, majd mindenkinél a racionálisabb mezőgazdasági termelés némely elemeit, illetve bizonyos ipari és kereskedelmi fejlődést. Mindezt azonban már igen sokféleképpen képzelték el.

Végül felülkerekedvén a nemesi vezetésű polgárosodás irányzata, a közgondolkodás egésze már nem is fordított elég figyelmet a parasztság polgárosodásának problémájára. A jobbágyszabadság után, a forradalom elbukásával már elkezdődött az a folyamat, amelynek során a polgárosító liberalizmus látóköréből lassan kikerült a parasztság. A liberalizmus egyre kevésbé képviselt paraszti érdekeket. Nem maradt mondanivalója, gazdasági-társadalmi struktúrát is érintő programja a parasztság számára. Ami maradt - ekkor még maradt -, az inkább a civilizációs fejlődés programja, a nép felemelése felvilágosítással, ismeretterjesztéssel, neveléssel, esetleg ezeket segítő, szolgáló intéstúciókkal, faiskolákkal, mintagazdaságokkal, népkönyvtárakkal, néplapokkal, megreformált ponyvával, ismeretterjesztő felvilágosító kalendáriumokkal.

Ez a program része is lett a közgondolkodásnak. Az elméleti alapok bizonytalanságai, végiggondolatlanságai miatt azonban igazán komoly, cselekvő mozgalom nem bontakozhatott ki. Már csak azért sem, mert a törekvések mögöl hiányzott a célokat komolyan vevő, cselekvőképes társadalmi erő, s így a gondolkozó és tollforgató értelmiség hiába hangoztatta a nyilvánosság fórumain felvilágosító és ismeretterjesztő programját. Sőt, korszakunk folyamán végül is inkább e törekvések fokozatos ellanyhulásáról beszélhetünk. A parasztság pedig nem tudta önmagát megszervezni, sajátos érdekeit kifejezésre juttatni, érvényesíteni. Illetve az erre irányuló kezdeti kísérleteit - már a kiegyezés utáni években - a hatalom szétverte, korlátozta, jelentőségét, hatását csökkentette. Az említett tollforgató értelmiség is megrekedt az általános szólamoknál, s még az egyes intéstúmények jó működéséhez szükséges részletes konkrét programokat sem munkálta ki. Az ideális kalendáriumról, annak feladatairól folyó közokoskodás nem ment túl az általánosságokon, nem adott részletes programot. Így végül is a kalendáriumirodalom legnagyobb része többé-kevésbé spontán módon követte a valóság mozgásait. Az egyes kiadókon, szerkesztőkön múltott, hogy mit és mennyire vesznek tekintetbe a hangoztatott általános elvekből.

3. A naptárak típusai

A továbbiakban meghatározzuk a korabeli naptárak főbb típusait. Típusonként haladva bemutatjuk a naptárak kiadóit, a kiadványok elterjedtségét, példányszámát, hatókörét, terjesztésük módját, körülhatároljuk az olvasóközönségüket, szólunk a szerkesztőkről és végül

taglaljuk a naptárak tartalmát. A naptárakat alapvetően két csoportra oszthatjuk. Az általános jellegűektől világosan elkülönültek a *szaknaptaárak*, amelyek igen nagy arányban tartalmaztak egy-egy professzió számára szükséges szakirányú gyakorlati tudnivalókat. Ez az általános olvasmányanyagot kevésbé hozó polgáris jellegű naptártípus, amely Franciaországban, Németországban vagy akár már Ausztriában is meglehetősen elterjedt volt, nálunk éppen hogy csak megjelent a hatvanas években. (Pl. 1863-ban indult az igen hosszú életű *Kodolányi félé gazdasági zsebnaptár*.) A továbbiakban a szaknaptaárakkal nem foglalkozunk speciális közönségkörük miatt.

Az *általános jellegű naptárakat* legkönnyebben árak szerint osztályozhatjuk. Ez a kezdetlegesnek tűnő felosztás - mint arra már az ilyen tagolódás reformkori megjelenésénél rámutattunk - egybeesett a naptárirodalom mélyebb struktúrájával. Látni fogjuk, hogy az önkényuralom korában a naptár nagysága, ára a korábbinál bizonyíthatóan nagy valószínűséggel meghatározta, milyen rétegek kezébe juthat el egy naptár. Tehát megkülönböztetünk nagy, közepes és kis naptárakat. Ha az 1858. november 1. utáni pénzrendszerben adjuk meg az árakat, akkor a 80 krajcárnál drágábbakat soroljuk a nagy naptárak közé. Ezeket „pengő forintos” naptáraknak is mondták. A 40 és 80 krajcáros ár közöttiek a közepes naptárak. A 40 krajcárnál olcsóbbak a kis naptárak. Árak általában 20-25 krajcár volt. A korabeli kritikák is ezzel megegyezően tagolták az év naptártermését. A nagyobb naptárakat egyértelműen a „műveltebb osztályokhoz” kötötték, s bár kisebb határozottsággal, de a közepeseket is oda kapcsolták. A „kisdéd” naptárakat pedig határozottan úgy ismertették, mint amit a „nép”, a „köznép”, a „nép alsóbb rétegei” számára adtak ki. Bár kétségtelen, hogy a kalendárium műfajának minden időszakban megmaradt az a jellegzetessége, hogy egy kicsit társadalom feletti műfaj, amelyben majdnem mindenki és mindenkor talál valami neki való olvasnivalót, mégis a legtöbb időszakban a kalendáriumirodalomban meg lehet állapítani valaminő rétegzettséget, az árak, a terjesztés s részben a tartalom alapján. Ennek megfelelően meg lehet kísérelni a különböző olvasói rétegek elkülönítését is. Ez a rétegzettség az átmenetek ellenére az 1850 és 1880 közötti időszakban viszonylag jól megragadható.

a) A „műveltebb osztályok” naptárai

A nagy naptárak közül kiválik két sajátos típus. Hangnem szerint különíthetők el a *tréfás, vidám naptárak*. Ezekből a hatvanas években már meglepően sok, évente 4-5 fajta jelent meg. Ezek a naptárak többnyire vicclapokhoz kapcsolódtak, s bár azoknál szélesebb olvasóközönséghez jutottak el, az élclapokhoz kapcsoltan lehet őket jól értelmezni és elemezni. Közönségüknek egyébként elég jelentős része volt városi elem. A sajátos olvasóközönség szerint különíthetjük el a nagy naptárak egy másik típusát. Ezt a típust az a törekvés szülte, hogy a választékosabb ízlésű *hölgközönség asztalára*, a szalonsztalra a lipcsei *Damenkalender* mellé vagy ahelyett egy magyar nyelvű naptárt is juttassanak. Ezek a naptárak eleinte jeles magyar írók munkáit is közölték, később azonban jobbára csak a kor „nőírói” szerepeltek lapjaikon.

Az említett sajátos típusok kivételével valamennyi 1849 és 1870 között megjelent általános jellegű „pengőforintos” nagy naptárt időrendbe szedtük a IV/1 számú mellékletünkön. E naptárak fő jellegzetessége, egyben újdonsága az volt, hogy jeles céhbeli íróktól közöltek gazdag szépirodalmi anyagot. A korszak irodalmi életének egyik jellemzője a nagy naptárak jelentős irodalmi szerepe. A pengőforintos nagy naptárak e két évtized jellemző irodalmi vállalkozásaiként is felfoghatók. Ezért jelenthette némi iróniával az augusztusi pesti vásárról a *Hölgyfutár* „Hírharang” rovata: „Irodalmunk rendkívül élénken mozog a vásáron. Eddig már egy naptár jelent meg, s még e héten még egynek megjelentét ígérik.”

A nagyobb pesti kiadók mind megpróbálkoztak ilyen naptárak kiadásával. Legkitartóbban kísérletezett - *Müller Gyula* mellett - a két nagy kiadó, *Emich Gusztáv* és *Heckenast* vállalata. A két tőkeerős cégnek majdnem minden évben jelent meg nagy naptára. Táblázatunk azt mutatja, hogy valamennyi vállalkozás elég múlandó volt, s ritkán éltek 1-2 évnél tovább. Ennek a naptártípusnak ugyanis nem volt még kialakult állandó közönsége, s az egyes vállalkozók, szerkesztők különböző módokon próbálkoztak, vetekedtek a vásárlók megnyeréséért. Csak a legerősebb, nagyobb tőkével, kiadói szervezettel, állandóbb irodalmi kapcsolatokkal rendelkező kiadók tudtak folyamatosan a piacon maradni. Ezek a nagy kiadók felfigyeltek a piac igényeire, s igyekeztek megragadni a kínáló üzleti lehetőségeket. Tudtak a sajtóban megpendített naptáreszményről, s jó hírukra is adó komolyabb irodalmi vállalatok lévén, nem hagyhatták azt teljesen figyelmen kívül. Míg azonban egy-egy tudományos vagy szépirodalmi művet esetleg veszteség árán is kiadtak, mert a kiadó így elért presztízsnövekedése révén a ráfordítás végső soron kifizetődött, addig a kalendáriumoknál erről nemigen lehetett szó. Egy kalendárium csak addig jelenhetett meg, amíg nyereséges volt. A közvéleménynek e tekintetben nem volt olyan húzóereje, hogy legalább a tőkeerősebb kiadók annyira komolyan vegyék a naptárral kapcsolatban meghirdetett célokat, hogy szabad kezet adjanak egy-egy lelkiismeretes szerkesztőnek, s a szerkesztő hosszú távú programja érdekében esetleg átmeneti áldozatokat, veszteségeket is vállaljanak.

Így aztán egymást váltották a kísérletező, vállalkozó szerkesztők. A kötelező nyereségesség határain belül nagyrészt rajtuk állott, milyen naptárt csinálnak, mennyire tartják magukat az általános célokhoz, s miként valósítják meg. A szerkesztőkről már a korban igen különböző vélemények voltak. E vélemények két végletét Brassai Sámuel írása őrizte meg. Egyesek szerint Franklinhoz hasonlatosak, „a talentom szövétnekét nem rejtve véka alá örömmel ragadnak alkalmat, hogy nemzetők anyagi és szellemi, „testi-lelki” mívelésére világítsanak vele”. Mások viszont azt mondják: „Azoknak az uraknak szintolly kevés mondani valójuk van az olvasó közönség „mívelésére”, mint nekem vagy önnek ... Hanem zsebre rakni valója mindenikünknek van, s minthogy az irodalmi vállalatok között még a naptár kecsegtet a legtöbb reménnyel, amugy vaktában népszerűségünkben bízva előfizetést hirdetünk.” Más írások is „természetellenes naptárszerkesztési lázról” beszélnek.

A megfogalmazásokban nyilvánvalóan túlzások is vannak, de a kései kutató is érzi sok naptáron, hogy anyagait minden komolyabb elgondolás és rend nélkül hevenyében gereblyézték össze. A nagy naptárak szerkesztésébe az írói világ vállalkozóbb szellemű, jobb szervezőképességű tagjai vágtak bele. Az ötvenes évek majd mindegyik nagy irodalmi vállalkozóját, menedzserét ott találjuk a szerkesztők között. „Friebeisz, Vahot, Jókai, Gereben, minden ember mozog a naptáriródalom friss gyeptörésén” - írja némi ironiával Arany 1855-ben Tompának. Az említetteken kívül a hatvanas években a legtöbb naptárt *Girókuti P. Ferenc* szerkesztette, aki kitűnő mezőgazda, s általában jó gazdasági szakember volt (uradalmaiban gazdatiszt, majd a *Gazdasági Egyesület* korifeusa). Természetesen valamennyien törekedtek az üzleti sikerre, de azokat a célokat is vallották, amelyeket a naptáriródalom feladatairól a korabeli publicisztika alapján ismertettünk. A nagy naptárak előszavaiból, hirdetésekből, előfizetési felhívásokból rendre ugyanolyan általános elveket idézhetnénk.

Az elvek megvalósítása persze azért különbözött. Ha csupán a főbb tartalmi súlypontokat nézzük, akkor is voltak különbségek a szerkesztési gyakorlatban. Volt, aki a mindennapi praktikus információkra helyezett nagyobb súlyt (Friebeisz), volt, aki a mezőgazdasági, gazdálkodási tanácsokra (Girókuti), másik szerkesztő az előző év sokoldalú krónikáját igyekezett adni (Kövári László a jeles kolozsvári történész, statisztikus és irodalmár), volt, aki nagyon sok szépirodalmat hozott, s ezzel kívánt hatni (Jókai), megint mások az ismeretterjesztés különböző területeit részesítették előnyben (pl. Brassai a természettudományokat, Vahot

Imre a nemzeti öntudatot erősítendő a történeti alapozású ország- és népismét), végül volt, aki ipari és kereskedelmi vállalkozókról íratott portrékat (Sarkadi).

Hiába kezdett azonban egy-egy szerkesztő határozott, esetleg részletesen kidolgozott koncepcióval munkához, a néhány szerkesztői év alatt nem tudta kibontakoztatni, megvalósítani elképzeléseit. Csak a Vadnay Károly szerkesztésében megjelenő *Emich nagy képes naptáránál* és Heckenast 1869-ben induló, 1871-től Áldor Imre szerkesztésében megjelenő *Nagy Képes Naptáránál* beszélhetünk kialakult, tartósan megmutatkozó jellegéről. Éppen ezért nem is érdemes az egyes naptárakat külön-külön tüzetesen elemezni. Ehelyett célszerűbb a nagy naptárakat összességükben szemügyre venni, s az egész típusnál megmutatkozó tendenciákat bemutatni. Emellett szól az is, hogy nem annyira az egyes naptáraknak voltak állandó olvasói, hanem inkább ennek a naptártípusnak, a nagy naptáraknak alakult ki idővel egy rendszeresebben ilyen naptárt vásárló közönsége.

Vajon milyen nagy volt ez a közönség? Sajnos elég kevés adatunk van a példányszámokról. Úgy tűnik, hogy az egyes naptárak *példányszáma* öt- és tízezer körül mozgott, de többnyire közelebb az ötezerhez. Csak *Emich nagy képes naptárának* a példányszáma emelkedett a hatvanas években tízezer fölé. Az 1850-es években évente összesen kb. 15-20 ezer nagy naptárt adhattak el, a következő évtizedben pedig kb. 20-25 ezret.

A *terjesztés*, a nagy naptárak eljuttatása a közönséghez alapvetően könyvesbolti árusítás útján történt. S mint afféle bizonytalan kimenetelű irodalmi vállalkozások, előfizetők gyűjtésével igyekeztek biztosabb alapot teremteni a kiadáshoz. Hosszan és jó előre, sokszor már februárban hirdették az újságokban, s minden - a korban megszokott - módon verbuválták az előfizetőket. *Emich nagy képes naptárának* 1864-es évfolyama az első, amelynél már nem volt szükség előfizetők gyűjtésére.

A terjesztésnek ez a módja (előfizetés, könyvesbolti forgalmazás), valamint az 1 ft körüli ár eleve utal az olvasók körére, s elhatárolja ezt a kört a társadalom alsóbb osztályaitól. Müller Gyula nagy naptárát a *Hölgyfutár* egész oldalas hirdetése főleg „hivatalok, álladalmi és magántisztviselők, ügyvédek, orvosok, iparosok, kereskedők, lelkészek, minden ügyes bajosok” figyelmébe ajánlotta. Könyvtárakban és múzeumokban őrzött példányok bejegyzései, valamint a debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég fennmaradt üzleti könyvelése (1. I. sz. melléklet) és korabeli levelezések alapján a nagy naptárak százötvennél valamivel több 1849 és 1869 közötti használójáról van adatunk. Akad közöttük magyar irodalmat pártoló arisztokrata is, megtaláljuk a középbirtokosokat, főhivatalnokokat, az irodalmi értelmiség jeles fővárosi és vidéki tagjait is. A többséget, a naptártípusra jellemző közönséget azonban nem ők alkották, hanem a birtokos nemesség átlaga, közép- és kisebb hivatalnokok, tanárok, ügyvédek, orvosok, lelkészek, jegyzők, a pesti és vidéki kispolgárság érdeklődőbb tagjai, iparosok és kereskedők (debreceni női ruhakészítő, lakatos, szobafestő, építész, vaskereskedő, hajdúböszörményi vegyeskereskedő, sátoraljaújhelyi asztalos stb.), s kicsi, de emelkedő számban a művelődni kezdő mezővárosi parasztpolgárok. Tulajdonképpen a reformkori *Honni Vezért* és a többi akkori pengőforintos nagy naptárt vásárló közönség szélesedett itt ki. Beletartoztak a magas kultúrával élők is (Kemény Zsigmondnak az olvasóközönséget is taglaló írása szerint az „európai értelemben civilizáltak”), de számottevőbbek a magas kultúra és a jóformán csak hagyományos, közönséges naptárt, ponyvát forgatók közötti rétegek. Ez utóbbiak részben a hagyományos köznemesi kultúrából éppen kifelé igyekvő, polgáriasuló csoportok (Kemény elemzése szerint „ezen szeretetreméltó férfiak” „a közgyűlések által kigyalult egyének”, kik olvasóközönségnek még alig járják meg). A másik összetevőt viszont valódi polgáris, de meglehetősen vegyülékes elemek alkották.

A Telegdi-Kovács cég üzleti könyvei szerint a nagy naptárat vásárlók egy kisebb része már rendszeresen vett egyéb színvonalasabb tudományos és szépirodalmi műveket is, de a nagy többségnek ez volt az egyedüli rendszeres könyvvásárlása. Ez a közönség mindenképpen szélesebb volt a komoly műveket rendszeresen és módszeresen vásárlók rétegénél. A nagy naptárakat egyébként meghozták a kaszinók, polgári és egyéb olvasóköri, egyletek is. Szerepeltek a kölcsönkönyvtárak állományában.

Vajon milyen hatások érthették a körülírt közönséget, ezt a köztes kulturális réteget a szóban forgó naptárak olvasása, használata közben? Egyáltalán mi minden volt ezekben a naptárakban? Vegyük először sorra kiadványaink egyes rovatait! A nagy naptárak sokszor fejezetcímekkel is részekre tagolták anyagukat. Eszerint a naptár „rendes naptári és kalauzolói rovatokból”, „komolyan tanulságos oktató” részből, „mulattató szépirodalmi” fejezetből s az előző év politikai, közéleti és egyéb eseményeinek előadásából állt. *Ezzel teljesen kifejlett formában áll előttünk a kalendárium-műfaj négy azon alapvető funkciója, amelynek kialakulását mintegy 300 év változásaiban kísértük figyelemmel.*

A legősibb kalendáriumi funkciót, az időjelzést és a többi mindennapi gyakorlati szükségletet a naptári és kalauzolói rész elégítette ki. A naptárvásárlás alapvető indítéka a pengőforintos naptárak vásárlóinak nagy tömege számára is ehhez a funkciónyálárhoz kapcsolódott. Sokan érdeklődéssel várták irodalmi anyagát vagy az ismeretterjesztő olvasmányokat, s el is olvasták mindezt, de a nagy többség alapvetően a gazdag információs anyag miatt vette meg ezeket a naptárakat. Valamennyi korabeli nagy naptár összterjedelmének legalább 50%-a a mindennapi gyakorlati igények kielégítését szolgálta. Néhány naptárnál ez az arány fölment 60% fölé is.

A kalauzolói rész korszakunk pengőforintos naptáraiban minden korábbinál és minden későbbinél gazdagabb. Ennek nyilván mélyenfekvő okai vannak. Szecskő Tamás hangsúlyozza, hogy „a társadalom információszükséglete objektív jellegű ... a szükségletek valóban „kemény cikk” jellegű magja a társadalom anyagi létében gyökerezik”. Angelusz Róbert elemzése szerint „a tömeges információszükséglet egyik legfőbb forrása az ember és környezet viszonyának változása”, amiben kitüntetett szerepe lehet a tömegesebb társadalmi helyzetváltoztatásnak”. Feltehetően itt is erről van szó. A társadalmi újratermeléshez, működéshez szükséges újdonság jellegű információk tömege megnövekedett. A kapitalizálódással, a polgárosodással, a gazdaság, a társadalom, az érintkezés általános fejlődésével párhuzamosan a mindennapokban történő eligazodáshoz sok új ismeretre, információra lett szükség. Az információk eljuttatásának modernebb formái még nem alakultak ki, vagy német nyelvűek voltak, ezért a kalendárium fokozottabban vállalta, hogy a fontos tudnivalókat magyar nyelven tegye hozzáférhetővé. A szerkesztők arra törekedtek, hogy naptáruk a „köz- és magánélet intézéséhez szükséges” mindenféle információkat tartalmazza, hogy a „közélet és közforgalom adattára legyen”, s „az ügyvivés, a törvénykezés mindennapi folytatására kulcsul” szolgáljon, hogy „az emberek mindennemű üzleti, ipari és kereskedelmi, közlekedési, stb. napi érdekeibe vágó ismeretekkel töltsék hasábjait”.

Már a XVIII. századtól kezdve mindig voltak olyan kalendáriumok, amelyek tiszti cím- és névtárat is tartalmaztak. Korszakunkban ez egyetlen nagy naptárból sem maradhatott el. A megbízható tiszti tár a vásárlóközönség növelésének fontos eszköze volt. A közigazgatás többszöri átszervezése is szükségessé tette, hogy a naptárak tájékoztassanak a közigazgatási felosztásról, szervezeti változásokról. A tiszti táruk igen részletesek voltak. Az állami tisztviselőkön kívül kiterjedtek a városok tisztikára, közölték Pest és Buda vagy az egész ország ügyvédek, orvosainak névsorát. Igen gyakran gazdatiszti névtár, ritkábban postai tisztviselők névtára is szerepelt a naptárakban.

Közölte a kalauzoló rovat, hol vannak postaállomások, milyen a postai hálózat szerkezete, Pestről mikor indul és érkezik a levélposta, s milyen a postai díjszabás. Közölte a dunai és tiszai gőzhajók, valamint a vonatok menetrendjét és díjszabását. Több naptárban volt „budapesti útmutató” vagy „budapesti vezér”. Ebből megtudható volt, hol vannak vendéglők, szállodák, milyen a pesti közlekedés, milyen programok, kirándulási lehetőségek vannak. Mennyi a Nemzeti színházi bérlet ára, milyenek a bérkocsidíjak, milyen gyorsutazási intézetek, társaskocsik vannak. Volt naptár, amely olyan részletes budapesti címtárat hozott, amelyben az ábrászoktól, azaz a fametszőktől a nadálykereskedőkön át a tajtpipa-esztergályosokig minden szakma benne volt. Ezek a naptárak tájékoztattak az országos egyesületekről és intézményekről, a kórházakról, iskolákról, az országban lehetséges összes ösztöndíjakról, valamint az ország, sőt a birodalom gyógyfürdőiről. Az olvasók értesülhettek az új törvényekről: az adókról, cselédtörvényről, fegyvertartásról, bélyegtörvényről, úrbéri ügyekről, dohány-egyedáruságról stb. Volt rovat ilyen címmel: „Miként lehet a mai világban perelni?”; „Útmutatás törvényes lépésekben az ausztriai polgári törvénykönyv szerint”. Ezek rendkívül fontosak voltak, hiszen az új jogrend bevezetése után az olvasók nagy részének szinte az alapvető, létérdekeiket érintő ügyekben segítettek eligazodni.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kalendárium, ez a hagyományos kommunikációs eszköz egy átmeneti korban a polgárosodó társadalomra jellemző növekvő információigényt igyekezett kielégíteni. A szocializációs folyamatban el nem sajátítható tudnivalókat akarta eljuttatni a tradicionális formákból fokozatosan kiemelkedő, kinyíló, mozgékonyabb csoportoknak, akik élni kezdték a csere, az érintkezés új formáival, lehetőségeivel, s így helyzetük oly módon változott, hogy növekvő információmennyiségre lett szükségük. A naptár is segítette azt a folyamatot, hogy az újratermeléshez mindennapjainkban szükséges információk tudatosodjanak, s információszükségletté váljanak. Ez az információszükséglet azonban sokuknál egyelőre még csak olyan intenzitású volt, hogy az éves periodicitású kalendárium is kielégíthette.

E polgáriasuló csoportoknak szóltak a nagy naptárak *hirdetése*i is. Vahot Imre, a kezdeményező szellemű irodalmi menedzser közölt először Magyarországon hirdetést naptárban. 1855-től kezdve aztán a többi nagy naptár is hozott hirdetéseket. „Hirdető”, „Kalauz”, „Értesítő” vagy „Tárogató” címen sokszor 32, sőt 48 oldalas hirdető rovat is előfordul. Ezek az igen terjedelmes rovatok a magyar hirdetés történetében is fontos állomást jelentettek, hiszen addig a lapokban legjobb esetben is csak 1-2 oldalnyi hirdetés volt. A közepes naptárakban csak néhány oldalnyi hirdetés van, a kis naptárakban pedig kb. 1880-ig egyáltalán nincs hirdetés. Nyilvánvalóan csak a tradicionális életformából kilépő, nyitottabb, más, polgárias életformák, új termékek, eszközök, gépek, fogyasztási cikkek iránt érdeklődő csoportok, rétegek számára érdemes hirdetni. Ha van rá remény, hogy az érdeklődés felkelthető.

A nagy naptárak hirdetése között igen sok a lakberendezési tárgyú (szőnyeg, függöny, bútor, lámpák), sok a divatáru, divatcikk, pipere, óra, ékszer, porcelán, tükör, üvegáru, csemegeáru (rum, borok, déligyümölcsök, csokoládé), papíráru, fegyverek, sírkő. Elég sokat hirdettek a magántanintézetek. Nagyon jelentős a mezőgazdasági munkaeszközök, gépek hirdetése. A naptárak nőolvasóinak figyelmét is igyekeztek felkelteni az új eszközök iránt. Leírásokat közöltek a modern tűzhelyekről, csapokkal ellátott mosogatóasztalról, melegítőszekrényekről, gőzfőzőről, mosógépekről, a hölgyszoba bútorozásáról, a fürdőszoba és a gyerekszoba berendezéséről. A hirdetések legtöbbje tehát - a mezőgazdasági termelési eszközök mellett - a civilizációs fejlődés, a polgárias életmód kellékeit ajánlotta a naptárak vásárlóinak.

Kemény Zsigmond a *Pesti Napló*ba 1853-ban írott Szellemi tér című cikksorozatában igen fontosnak tartotta az ismeretterjesztő irodalmat az olvasóközönség megteremtésében. Tudniillik, hogy „a pallérozott, de nem szaktudós férfiakat” a tudományokról „kellemes stílusban, könnyű, finom, mulattató modorban készült könyvekkel” lássák el. Nézzük meg, mit jelentettek ezen a téren a nagy naptárak az olvasóközönség egy fokozattal alacsonyabb szintjén! Az ismeretterjesztés részaránya ezekben a kalendáriumokban 10-20% volt, ami kiadványonként 20-50 oldalt jelentett. Vahot naptáraiban ez az arány 30% körül mozgott. Programja szerint is lépést akart tartani a „civilizált világ minden haladási mozgalmával”. Girókuti, akinél szintén átlagon felüli volt az ismeretterjesztés részaránya, ezt írta az 1860-as *Budapesti naptár* „Bemutakozásában”: „A művelt világ ma már sebes szárnyakkal tör célja felé.” Tanulnunk kell, „hogymások kísérleteit, tapasztalásait saját hasznunkra ügyesen felhasználjuk. A naptár gyűjtse tehát a világ legügyesebb emberei tapasztalásait egybe, s amennyire egy naptár szűk köre engedi, minden új találmányt, felfedezést, sikerült kísérletet tisztelt magyar olvasóival megismertetni iparkodjon.”

A kalendáriumi ismeretterjesztésnek a korra nagyon jellemző tematikai csoportja az ún. „*nép- és tájisme*”. Ennek művelése mögött határozott elgondolások tapinthatók ki. Egyrészt úgy vélték, hogy ez a műfaj alkalmas a kevésbé műveltek érdeklődésének a felkeltésére is, másrészt a nemzeti érzés ápolása szempontjából is hasznos a hazai táj, nép, régiségek, ereklyék stb. megismertetése. Szinte minden naptár buzgó kedvvel mutatott be - mindig történeti kitekintéssel - magyar tájakat, városokat, régi templomokat, várakat, kastélyokat, egyéb régiségeket, népcsoportokat. A műfaj legnagyobb mestere azonban Vahot volt, akinek meggyőződése volt, hogy ez a forma fontos eszköz a kulturális fejlődés, a polgárosodás nemzeti jellegének biztosításában.

A nép- és tájisme műfaján belül korszakunkban megfigyelhető bizonyos hangsúlyeltolódás. A reformkor vége felé elsősorban a föld népéről, a parasztságról írtak azzal a céllal, hogy a nép, a parasztság szokásait, jellegzetességeit mint a magyar nemzeti identitást biztosító jellegzetességeket mutassák be. A Bach-korszakban ennek rovására erősödött az az irányzat, amely a nép életmódját, szokásait úgy mutatta be, hogy azt szükséges megreformálni, civilizálni. A naptárakban, így Vahot „táj és népisméjében” is egy harmadik törekvés dominált: a múlthoz fordulás, a nemzeti múlt alkotásainak felmutatása példa jelleggel az öntudat erősítésére. Az első kettőnél ez kevésbé volt pozitív tendencia, mégis valaminő polgáris jelleget adott ennek a múltinterpretálásnak, hogy elsősorban az alkotásokat, az anyagi és szellemi eredményeket mutatta fel.

A nagy naptárak tisztán *történeti cikkeivel* kapcsolatban Várkonyi Ágnesnek feltűnt, hogy van közöttük néhány színvonalas, korszerű szemléletű munka. A teljes anyag ismeretében megerősíthetjük, hogy ezeket az írásokat valóban nem annyira a romantizált nemesi történetábrázolás jellemezte, hanem sokkal inkább bizonyos polgáris művelődéstörténeti szemlélet. Egyébként viszonylag kevés történeti írás jelent meg naptárainkban, azok is elsősorban az első évtizedben.

Az ismeretterjesztő cikkek harmadik csoportja a *Magyarországon kívüli világot bemutató ország- és népisme*. Ezek kisebb része egzotikus világokat leíró, kuriózumokat sorakoztató írásmű. Az olvasók látóhatárának tágításában még az ilyen közleményeknek is pozitív szerepük lehetett. A cikkek jó része azonban a polgárosodott nyugati országok életéről számolt be. Bemutatták a városokat, a kereskedelmi és ipari viszonyokat, a közlekedést, az általános civilizációs fejlődést, a politikai és társadalmi berendezkedést. Mindezt általában mint követendő, elérendő példát taglalták.

Bár a *természettudományi cikkek* egy része is kuriózumokról, érdekességekről szólt, megjelent ebből a témakörből sok alapos tanulmány is, pl. a köszénről, az élet keletkezéséről, az ember fejlődéséről (Lamarck alapján), gőzgépekről stb. A szorgalmas olvasó sok mindent megtudhatott a magnetizmusról, a delejességről, azaz villanyosságról (igen kedvelt téma volt), a telegráfról és a mozdonyokról.

Sok közlemény jelent meg a *mezőgazdasági tudományok, az agrotechnika* köréből. Egy részük inkább tudományos jellegű volt, más részük közvetlen gyakorlati jellegű tanács. Valamennyi igen szakszerű eszmefuttatás volt a legjobb szakemberek tollából: növényi betegségekről, állatgyógyászatról, különböző növényi kultúrák termesztéséről, főleg pillangósokról, kapásokról, zöldségfélékről, gyümölcsstermesztésről, a futóhomok megkötéséről, talajerő-utánpótlásról, öntözésről, s kivételesen sok a vetésforgókról. Tehát mind a mezőgazdaság korszerűsödésének legfontosabb kérdéseiről szóltak.

Rendszeresen sokat foglalkoztak a *mezőgazdasági eszközökkel, gépekkel*. Rajzokkal illusztrálták s részletes leírásokkal ajánlották az olvasók figyelmébe az újabb gépeket és gyártmányokat, vasekéket, boronákat, vetőgépeket, cséplőgépeket, kaszáló- és aratógépeket, ekekapákat, irtókapákat, rostákat, darálókat, kukoricamorzsolókat, szecskavágókat, répavágókat, kaszákat, vasvillákat. E korszakban fokozatos eszközváltás bontakozott ki a magyar mezőgazdaságban, amely elsősorban a nagybirtokon zajlott, de érintette a középnemesi birtokokat s kisebb mértékben az úri kisbirtokot és a paraszti gazdaságokat is. A mezőgazdasági korszakváltás az agrotechnika fejlesztésében, az új eljárások és eszközök terjesztésében eddig még nem értékelt szerepe volt ezeknek a naptáraknak, hiszen évente több tízezer olyan olvasóhoz vitték el az újdonságok hírét, akik az intenzív propaganda ellenére más forrásból nem szerezhettek ilyen ismereteket. Hiszen a gazdasági szaklapok sokszor az ezres példányszámot sem érték el, s az egyébként gyakori gépkiállításokra, bemutatókra is viszonylag kevesebben jutottak el. A naptárak jelentőségét növeli, hogy ezek használói éppen a középbirtokosok, a „kaputrokkosféle” kisebb úri birtokosok voltak, akik közvetlenebbül adhattak mintát a parasztságnak.

Végeredményben a nagy naptárak ismeretterjesztése a korszerű ismeretek összefüggő rendszerének megszerzését nem pótolhatta, s sok tekintetben csak érdekességeket, illetve mozaikszerű tudást közölt. Ez az ismeretterjesztés nem hasonlítható a nyugati tudományos revük szintjéhez, amely revük a szaktudományok eredményeit, időszerű problémáit színvonalasan, jól rendszerezetten szemlélték a pallérozott, de nem szaktudós közönségnek. Ez a kalendáriumi ismeretterjesztés a Toldy Ferenc által még a reformkorban felállított mércének sem felelt meg mindenben. A korabeli kritika is sokszor bírálta a naptárak anyagának hevenyészve összegereblyézett, tudatos, átgondolt szerkesztői munkát nélkülöző mivoltát. Nagyobb rendszeresség csak az agrotechnikai anyagban volt. Mindamellet jó néhány más tárgyról is olvashatott a nagy naptárak közönsége alapos, szakszerű és korszerű értekezéseket. E meglehetősen széles olvasóközönséghez egészében sok és szerteágazó korszerű ismeretet juttattak el e naptárak, a nyugati ismeretterjesztő filléres képes magazinoknál magasabb színvonalon, valamivel kevesebb „pszichológiai könnyítéssel”. Ezek az ismeretek alkalmasak voltak az érdeklődés felkeltésére, ösztönözhettek a további ismeretszerzésre, s jó esetben mintegy lépcsőt is jelenthettek az igazán szakszerű, rendszerezett, hasznos, polgárias ismeretek világa felé. Az agrotechnikai ismeretterjesztés pedig már meg is felelt a nagyobb kíváncsalmaknak.

A *tájékoztató* az előző év eseményeiről, viszonyairól eleinte elég szegényes volt a nagy naptárakban, jóllehet a programot a kezdeményező szellemű Vahot már 1854-ben meghirdette. Már ekkor közöltek a naptárak fontos statisztikai adatokat az Osztrák Birodalomról s a

többi európai államról is. Azután először a külpolitika jelent meg nagyon óvatosan a keleti kérdés kapcsán. 1859-től a rendszeres belpolitikai összefoglalók is feltűntek. A hatvanas években már az egyik legfontosabb szempont lett a forintos naptárak megítélésében a tájékoztatás minősége. Az *Országos naptárt* azért dicsérte meg a *Vasárnapi Újság*, mert benne „legnagyobb gond van fordítva a napi történelem eseményeinek rendszeres előadására”. A tájékoztatás kiterjedt a politikán túlra is. Már Kőváry azt tűzte ki *Erdélyi naptára* céljául, hogy „a művészet, tudomány, iparvilág, társas élet köréből feljegyezze” az eseményeket. Több más naptár is így értelmezte a tájékoztatást. Olvashatunk összefoglalót a magyar zenei életről, irodalomról, képzőművészetről, színházról. Emich nagy naptárában volt egy rovat „Az ipar, termelés és gyártás újabb mozgalmái” címmel is.

A tájékoztatáson túlmenően fontos szerepe volt ezeknek a rovatoknak a tájékozódás igényének a kialakításában is, hiszen ekkor még a nagy naptárak olvasóinak egy része nem olvasott rendszeresen újságot. Az év eseményeit, fejleményeit áttekintő, értelmező fénybe állító összefoglalások pedig az újságolvasóknak is hasznosak voltak. A hatvanas évtizedben ezeket rendre nevesebb tollforgatók írták. Az év eseményeinek ilyen összefoglalása, értékelése sajtótörténetileg is olyan új közleménytípus volt, amelynek a rendszeres újságolvasás mellett is volt újdonsága. Talán éppen ennek, a különböző tömegkommunikációs formák egymásra hatásának köszönheti e műfaj a megszületését. A szaporodó újságok konkurenciájával szemben, a tájékoztatás funkcióján belül valami olyan vonzót, olyan újat találtak ki a kalendáriumszerkesztők, amit az újságok nem nyújtottak.

A nagy naptárak *szórakoztató szépirodalmi* részét az anyag egyneműsége miatt a közepes naptárak bemutatása után, azok irodalmi rovataival együtt tárgyaljuk. Itt előzetesen csak annyit jegyzünk meg, hogy a nagy naptáraknak ez a terjedelmes része lényegében a magas kultúrához tartozott. (Ha ezt elég távan értelmezzük, s nem oly szűken, mint azt Kemény Zs. tette a „Szellemi tér”-ben.) A forintos naptárak bemutatott, emelkedő olvasóközönsége többek között éppen e naptárak révén teremtett intenzívebb kapcsolatot a magas kultúrával. A kalendáriumnak ez a típusa jellegzetesen ezt a köztes réteget kulturálisan emelő, a magasabb és az alacsonyabb kultúrát közvetítő kiadványfajta. A felvilágosodás előtti korszakban a kalendárium lényegében a majdnem egységes írásbeli kultúra s az irodalom része volt. Majd az elkülönülő magas kultúrához képest alacsonyabbra, kicsit lenézett szintre szorult, lassan kizáródott a kiformalódó új irodalomfogalomból. Ugyanakkor a *Honni Vezértől* kezdve a kalendárium megnevelési törekvéseivel fellépett az említett, az önkényuralom korában megerősödő közvetítési tendencia. A naptár azonban kissé archaikus kommunikációs forma lévén, ezt a közvetítést nem végezhetette maradéktalan sikerességgel.

b) Az István bácsi naptára és társai

Említettük, hogy a korabeli kritikák többnyire a közepes naptárak jó részét is a műveltebb osztályokhoz kötötték. (25-45 krajcár, majd 1858 utáni ára 44-80 krajcár volt.) Világos után e nemből az első kiadványok egyike Nagy Ignác *Pesti nagy képes naptára* volt, amely bő irodalmi anyagot is közölt céhbéli írótól. Kiadója a Landerer és Heckenast-cég volt. A másik Emich Gusztáv 1851-es *Népszerű naptára*. (Ezt egyébként a hatóságok elkobozták.) Ezeket a naptárakat is többnyire a nagyobb pesti kiadók, tehát az említettek és a Müller Gyula-féle vállalat adta ki. A nagy kiadók vállalkozásának biztonságát fokozta, hogy a közepes naptárak sokszor csak a nagyok redukált változatai voltak. Új dolog, hogy közepes naptárak kiadásával már vidéken is megpróbálkoztak. Ezek a vidéki kiadványok azonban kérészerűek voltak, néhány kivételtől eltekintve csak egy-két évig jelentek meg.

Pesten Heckenast kísérletezett legkitartóbban az ebbe a kategóriába tartozó naptárakkal. Ezek révén lett Bucsánszky után az ország második legnagyobb naptárkiadója. Heckenast közepes naptárai bizonyos rendszert alkottak. Az egyes sorozatok különböző tartalmi elemeket helyeztek előtérbe, s a közönség különböző vallású, foglalkozású és érdeklődésű részének szóltak. A kiadó mindegyikhez alkalmas szerkesztőt igyekezett felkérni. A megbízatás két esetben olyan szerencsés volt, olyan tudatos, rátermett szerkesztőnek jutott, hogy az ő működésüknek köszönhetjük a korszak két legsikeresebb közepes naptárát. Ballagi Mór szerkesztette sok éven át a *Protestáns naptárt*, amely 1855-től 1925-ig jelent meg. Az *István bácsi naptárát*, amely 1856-tól 1919-ig élt, az első tizenhat évben Majer István kanonok, a magyar tanítóképzés és kisdédóvás történetének jeles alakja szerkesztette. A református Ballagi Mórt - aki egyébként egyházán belül a liberális teológiai irány igen harcos vezére volt - határozott népművelő, ismeretterjesztő szándék vezette. Még jellemzőbb, tudatosabb és átgondoltabb ez a szándék Majer Istvánnál. Ez a derék katolikus egyházi férfiú az egyik legfáradhatatlanabb magyar népművelő volt. Szerkesztőink természetesen valláserkölcsi alapon állottak, de modernebb teológiai irányok hívei voltak, s bizonyos polgári erények terjesztésére törekedtek. Ideáljuk az okszerűen gazdálkodó, polgári szorgalommal munkálkodó, törekvő, takarékos, vallásos, jó erkölcsű, mértéktartó, a családi életet ápoló, művelődő, a közügyekkel törődő, hazáját szerető kispolgár. Naptáraikról szinte egyértelmű elismeréssel nyilatkozott a korabeli értelmiségi közvélemény. Úgy értékelték, hogy ezek a naptárak felelnek meg leginkább a kitűzött általános céloknak.

Egyébként mindkét naptár nagy sikert aratott a vásárlóközönség körében is. Elég pontosan ismerjük a *példányszámokat*. A *Protestáns naptár*ra az első évben közel tízezer előfizetőt gyűjtöttek, s a második kiadással együtt összesen 18 ezer fogyott el belőle. Az *István bácsi naptárának* első évfolyamára is sokan előfizettek. Bosszúságukra azonban a kinyomott első tízezer példányt az augusztusi pesti vásáron (!) úgy elkapkodták, hogy újra kellett nyomni, sőt még harmadik kiadásra is szükség volt. Az első évben végül is összesen huszonötezer példányt adtak el. Később, ahogy bővült a közepes naptárak választéka, lejjebb szálltak ezek a magas példányszámok. A *Protestáns naptár* is és az *István bácsi naptára* is a tízezres példányszám körül állapodott meg. A hatvanas évek vége felé már 10-12-féle közepes naptár jelent meg Magyarországon, együttesen kb. 70-80 ezer példányban. Ebből Heckenast adott ki 40-50 ezret.

Ami a terjesztést illeti, az a közepes naptáraknál eleinte részben úgy történt, mint a nagy naptáraknál. Előfizetőket gyűjtöttek rá, s könyvesboltokban árusították. Emellett azonban az *István bácsi naptárát* és társait már a vásárokra is eljuttatták a vásárokra járó könyvárusok és könyvkötők révén. A terjesztés harmadik módja volt, hogy főleg vidéki értelmiségiek vállalták a naptár eladását, terjesztését az alattuk álló „nép” körében. Az önkéntes terjesztők elsősorban azok közül a felvilágosult vidéki kisértelmiségiek közül kerültek ki, akiket a „népirodalmi” áramlat általános jellemzésénél bemutatunk. Ez a terjesztési mód minden komolyan népművelő célú naptárra jellemző volt. Erre meg lehetőségen sok adatunk van.

Némileg vitatott kérdés, kik alkották a közepes naptárak *közönségét*. A kiadók, szerkesztők szándékai, az árak, a példányszámok és a forgalmazás köre már önmagában ad némi támpontot. Néhány huszadik századi szerző az *István bácsi naptára* és a *Protestáns naptár* első évfolyamának magas példányszámait ismerve s tekintettel némely kortársi megnyilatkozásra úgy vélekedik, hogy ezek a naptárak egyértelműen a nép számára készült, sikeres ismeretterjesztő, népnevelő naptárak, s népen jobbra a parasztságot értik. Mások, így jó néhány kortárs szerint is, ezek a naptárak csakúgy, mint az ún. népirodalom zöme, csak a nadrágosokhoz, a művelt középrendhez, a szélesebb értelemben vett néphez jutottak el. Véleményünk szerint a közepes naptárak olvasóinak zömét valóban ők adták. Emellett

szólnak az árak is. A *Kalauz* című lap pl. 1858-ban dicséri az *István bácsi naptárát*, de hozzáfűzi „csak az ára ne volna a nép számára oly magas”. A könyvesbolti s az előfizetési terjesztési mód is a „műveltebb osztályok” felé mutat. A *Protestáns naptárt* úgy hirdették, hogy annak „minden művelt protestáns család asztalán ott kell lennie”.

A példányszámok is erre utalnak. A magyar nyelvű nagy és közepes naptárak összpéldányszáma a tréfás, vidám naptárakkal és a szaknaptárakkal együtt sem volt több még korszakunk végén sem 120-130 ezernél. A nemzetiségek nyelvén kiadottakkal együtt kb. 190-200 ezer volt. Az 1870-es népszámlálás idején 125 ezer értelmiségi kereset után élő volt az országban. Ha ehhez hozzávesszük a 200 holdon felüli birtokosokat, haszonbérloket, ipari és kereskedelmi tisztviselőket, a tisztán birtok, ház, járadék után élőket, mindezek száma együttesen már kb. 300 ezer. S még a több mint 300 ezernyi önálló ipari vállalkozó és kereskedő között is vannak, akik a „művelt középrendhez” számíthatóak. Belátható, hogy ha - mint ezt joggal feltételezzük - ezek a társadalmi csoportok elsősorban a kb. 190-200 ezernyi (ebből 120-130 ezer magyar nyelvű) nagy és közepes naptárból vásároltak, akkor kevés ilyen naptár juthatott a szorosabban vett nép, kiváltképp a parasztsorban élő népesség kezébe. A múzeumokba begyűjtött több mint száz közepes naptárt a bejegyzések tanúsága szerint papok, tanítók, gazdatisztek, falusi értelmiségiek, kisebb úri birtokosok, mezővárosi iparosok és parasztpolgárok használták.

Vannak azonban olyan adataink is, amelyek azt bizonyítják, hogy a közepes naptárak valóban eljutottak a szűkebben vett néphez is. Elsősorban a harmadikként említett terjesztési forma, a vidéki értelmiségiek buzgó, önzetlen vagy némi részesedésért végzett népművelő célú terjesztő munkája révén. A szutori lelkész pl. arról számolt be a *Kalauz*-ban, hogy a 365 lelket számláló községben 1855-ben 30 példány *Protestáns naptárt*, 1856-ban pedig 20 db *Protestáns naptárt* és 20 db *István bácsi naptárát* adott el. Ily módon kerülhetett az *István bácsi naptárának* 1859-es példánya Benedek Elek szüleihez, ahol, mint Elek apó leírja, igen nagy becsben tartották. Ezek az akciók azonban szétszórtak voltak, s átfogó, tömegesebb eredménnyel nem számolhatunk.

A parasztság ezeknek a naptáraknak nem vált rendszeres vásárlójává. Hiszen jószerivel még rendszeres naptárszükséglete is éppen hogy kialakulóban volt. Az emlegetett Szutoron pl. az újdonság hatásának elmúltával a következő évben, 1857-ben már ahhoz a fogáshoz kellett folyamodni, hogy aki befizette az egyházi járandóságát, az ingyen kapott egy olcsó *Házi naptárt*. Az 1859-ben született Benedek Elekék házában gyermekkorában, az író emlékezete szerint, csak egy naptárpéldány volt, az említett 1859-es *István bácsi naptára*. Pedig atyja, az öreg Huszár Benedek János nem közönséges jobbágyparaszt volt, hanem szabadrendű székely származék, saját lován szolgáló primipilus, a falu első gazdája. Családja több nemzedék óta írástudó volt, s ő maga egy időben a „faluközösség jegyzőkönyvét”. A hatvanas évtized vége felé már lanyhul s lassan meg is szűnik a naptárak nép közötti terjesztésére indított értelmiségi mozgalom, s a kalendárium terjesztésében, vásárlásában tisztán a piaci viszonyok válnak uralkodókká. (Ennek is része van a komolyan ismeretterjesztő célú közepes naptárak példányszámának a csökkenésében.)

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a közepes naptárak közönsége részben ugyanazokból a társadalmi rétegekből verbuválódott, mint a nagy naptáraké, de e közönségrétegnél társadalmilag és művelődésileg lejjebb álló csoportokhoz is eljutott. A közepes naptárak olvasói papok, tanárok, tanítók, gazdatisztek, vidéki kisértelmiségiek, úri birtokosok, mezővárosi iparosok, parasztpolgárok s a paraszti sorban élők közül az érdeklődőbbek, kiknek egy része valamilyen kiváltságolt rétegből származott (kisnemesek, kunok, székelyek stb.). Az olvasókörök és egyletek, a kölcsönkönyvtárak ezekből a naptárakból is vásároltak. A közepes

naptárak olvasóközönsége tehát részben azok közül került ki, akik ha rendszertelenül, véletlenszerűen, s nem is nagy intenzitással, de valamelyest mégiscsak kapcsolatban álltak már a magas kultúrával is. Ezt a kapcsolatot éppen ezek a kalendáriumok is közvetítették. Az olvasók másik, kisebb része a tradicionális paraszti kultúra határzónájából jött, esetleg egyenesen a tradicionális paraszti kultúrából, s éppen csak kilépett a szóbeliségből. Ezeknek az olvasóknak a magas kultúrával kevés volt a kapcsolatuk. Legfeljebb a vásári ponyvairódmalmat olvasták, esetleg a „népirodalom” termékeit, Majer István tanácsadó könyvecskéit, arany szabályait, Boross Mihály „András szolgálégény” vagy „Boldogfalva” című munkáját stb. Számukra a közepes naptárak egy vékonyka csatornán a magas kultúra bizonyos elemeit is közvetítették.

Jóllehet a közönségnek ez utóbbi köre nem volt nagy (különösen a parasztság tömegeihez képest), e naptárak és más hasonló olvasmányok hatását nem szabad lebecsülnünk. Egyrészt azért nem, mert jó néhány családnál fontos indításokat adott. Elég csak Benedek Elekre emlékeztetni, aki mint meghatározó olvasmányt említette az István bácsi „jóízű, becsületes, tanulságos” történeteit s az András szolgálégényt. De hivatkozhatnánk Tömörkény s mások emlékezéseire is.

A naptárak tartalma megfelelt azoknak a célkitűzéseknek, amelyeket a szerkesztők bemutatásakor említettünk. Az *István bácsi naptára* volt az, amelynél a szerkesztő jobban számított és gondolt a szorosabb értelemben vett népre. Valóban népszerűen megírt, felvilágosító, népművelő naptár volt. A korra jellemző tipikus népirodalmi kiadvány jól sikerült változata, igen gazdag tartalommal. Csak jelzésképpen a rovatcímek: „Gazdák naptára”, „Gazdaasszonyok naptára”, „Helység Naptára”, „Népnevelők naptára”, „István bácsi kirándulása a hazában”, „István bácsi Budapesten”, „István bácsi a nagyvilágban”, „a természet országában”, „az erkölcsi világban”, „Művészet és iparvilág”.

A *Protestáns naptár* nem volt ennyire sokoldalú. Inkább a „középrendből” való, „műveltebb protestáns családokra” számított a szerkesztő, s kevésbé a szorosabban vett népre. Mindig volt benne egyháztörténet és portrék nevesebb egyházi személyiségekről. Boross Mihály, az egyik legsikeresebb népirodalmi szerző vagy a jeles pedagógus, Gönczy Pál szinte minden évben írt bele nevelési kérdésekről. Hasznos rovata volt az olvasási kalauz, amelyben az előző év különböző irodalmi és tudományos kiadványait ismertették elég szakszerűen. Színvonalas szépirodalmi anyagáról majd még külön szólnunk. Mindkét naptár tartalmazott rövid tisztí tárat is, de általában a közepes naptárak nem közölték a gyakorlati tudnivalóknak, információknak olyan gazdagságát, mint a nagy naptárak. Mindamellettt mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos tanácsok, tudnivalók mindig, mezőgazdasági gépismertetések gyakran voltak ezekben a naptárakban is.

c) „Szoktató irodalom” a naptárakban

Az országosan ismert céhbeli írók szépirodalmi írásait is közlő, nagy és közepes naptárak évenkénti összes példányszáma már az 1850-es évek második felében 54-60 ezer körül mozgott, s a következő évtizedben ezt is felülmúlta. (A közepes naptáraknak csak egy része tartalmazott színvonalas irodalmi anyagot.) Ezek a naptárak évről évre megjelentek, s bár vásárlóközönségük nem volt teljesen változatlan, nagy többségük rendszeresen vásárolt valamilyen irodalmi anyagot is tartalmazó naptárt. A nagy naptárakban kb. 50-100 oldal terjedelmű szépirodalom volt, a közepes naptárakban pedig 30-50 oldal.

Érdekes módon a színvonalas szépirodalom kalendáriumi közlésének mint az ízlésfejlesztés, ízlésnevelés eszközének a korban nem volt olyan izmos ideológiája, mint a kalendáriumi

ismeretterjesztésnek, felvilágosításnak. Tudomásul vették a tényt, amit ma úgy látunk, hogy az irodalom sem azelőtt, sem azóta nem játszott ilyen nagy szerepet a magyar naptárakban, s az élő irodalom ilyen nagy hányada csak e két évtizedben jelent meg a kalendáriumokban. Tudomásul vették mint a sajátos helyzet következményét, de nem nagyon örvendeztek. A *Pesti Napló*-ban olvashatjuk 1854-ben: „úgy látszik a magyar közönség részvétlensége naponként alsóbb osztályt jelöl ki az irodalomban írói számára, hol azok kénytelenek szellemi termékeiket áruba bocsátani”. A *Pesti Hölgy Divatlap* 1864-ben keserűen írja, hogy a kalendáriumok „a közönség irodalompartolásának csaknem egyedüli bizonyosságai”. Arany is iróniával szól „Árkádia-féle” című versében a közönség ilyenfajta magatartásáról:

Pártolnám az irodalmat
Minden új év kezdetén;
Egyszer igaz: hanem elég
Egy sütésből egy lepény.
Kis áldozat a hazáér'
Meg nem árt:
Megszörözném minden évre
A naptárt.

Tompa Mihály, aki igen sokat szerepelt kalendáriumokban, 1856 júniusában így panaszkodott Aranyinak: „életem van keserítve az 1857-iki naptárak által már jóelőre”. Majd később reménykedve írta szintén Aranyinak: „Talán elsül összes költeményeim kiadása ... legalább kiszabadulok a kalendárium formátumokból.” Kemény Zsigmond pedig a „Szellemi tér” című cikksorozatában azzal kezdi az olvasóközönség osztályozását, hogy kirekeszti belőle azokat, „kik csak kalendáriumot és ponyvára szánt műveket vásárolnak”.

Ma úgy látjuk, hogy az itt elemzett naptárak 30-100 oldalas szépirodalmi anyaga, amely 50-60 ezer példányban talált évenként vevőre - s valószínűleg a vevők számának többszöröse olvasta -, nagyon fontos szerepet játszott az olvasóközönség kiterjesztésében, sőt ízlésének emelésében is. Ennek a közönségnek egy része a régi típusú naptárak olvasóinak tömbjéből, a kultúra alacsonyabb szintjéről jött, abból a hagyományos ízlésű tömegből, amely a XVIII. századi népszerűeket és utódaikat olvasta. Ha olvasta, mert olvasása is ritka, rendszertelen és alkalmyszerű volt. Ők azok, akikről Kemény azt írta, hogy olvasóközönségnek alig járják meg. A közönség más részének, a vegyülékes polgárius elemeknek a kultúrája is nyers volt és kialakulatlan. S akadtak olyan olvasók, akik alig léptek ki a szóbeliségből. A Kazinczy utáni új irodalom meglehetősen vékony olvasórétegé volt. A Petőfi-Arany-féle népies költői forradalom robbanásszerűen terjesztette ki a megújult magas irodalom iránt érdeklődők táborát. Ennek a kiszélesedett tábornak a kis példányszámú, szépirodalmi jellegű lapok mellett olvasmányanyagot rendszeresen lényegében ezek a kalendáriumok juttattak. Évente ugyan csak 50-100 oldalt, de azt rendszeresen s nagy példányszámban. Tudjuk, hogy az önálló szépirodalmi kötetek is milyen csekély számban keltek el. Arany „Kisebb költeményei” 1856-ban nagyon nagy siker volt, s 2000 példány fogyott el belőle.

Ezért a kalendáriumi szoktató irodalomnak (*accustoming literature*) óriási jelentősége volt. Ezt már néhány kortárs is észrevette. A *Vasárnapi Újság* így írt 1860-ban: „az irodalom ez ága hatalmas eszköz arra nézve, hogy a néppel az olvasást megkedveltesse s többre vágyóvá tegye. Sok magyar családot tudunk, kiknek könyvtárok az évenkénti naptárból állott, s az a csekély szépirodalmi rész, mi ezekben foglaltatott, gerjesztette fel bennük a több szellemi táplálék iránti vágyat, s most már az irodalom legbuzgóbb pártfogói.” Erre a folyamatra utal Mikszáth, amikor „Az én halottaim” című elbeszélésében azt írja: „A Kassai Kalendárium, melynek rendesen szög volt ütve minden nemesi házban az ajtó fölött, megérte azt a szégyent,

hogy kevesellni kezdték imitt-amott. A közönség nekivetette magát az olvasásnak.” A debreceni Telegdi-cég ötvenes évekbeli könyvelésében is rengeteg vásárlóról találunk adatot, akik eleinte egyedül ezeket a naptárakat vásárolták.

E naptárak az élő, színvonalas irodalom eleven fórumai voltak. A műfajban az első Müller Gyula 1852-es *Nagy naptára*. A *Hölgyfutár* úgy harangozta be ezt is, majd a Jókai szerkesztette *Országos naptárt* is, hogy gazdag szépirodalmi tartalmuk miatt almanachoknak is beillenek. S valóban ekként is működtek. Így vásárolták Debrecenben azok a helybeli és vidéki olvasók, akik már egyéb színvonalas irodalmat is elég rendszeresen vásároltak. Balogh István református szuperintendens és Révész Imre balmazújvárosi lelkész egy-egy évben 4-5 féle ilyen naptárt beszereztek. Dragota Ignác úr és Komlóssy Karolina kisasszony pedig - ahogy egymás után jelentek meg az új naptárak szeptembertől decemberig - 8-10 féle nagy és közepes naptárat is megvettek, mint valami revüt vagy folyóiratot.

A kalendáriumnak az irodalmi életben betöltött új szerepe, a kalendárium olvasói, az irodalom új közönségének ízlése vissza is hatott az irodalomra. Hozzáértő, finomabb elemzés kimutathatná a visszahatás mibenlétét is. Mi most csak a naptárakban szereplő írók, költők nevét gyűjtöttük ki, s az előfordulások gyakoriságát állapítottuk meg. A IV/2. sz. mellékleten azok nevét közöljük, akik ötnél többször szerepelnek. Teljes listánkon többször vagy kevesebbszer minden akkor élő, országosan csak kicsit is ismert író szerepel, kivéve Kemény Zsigmondot és Eötvös Józsefet. Szerepelnek neves s kevésbé neves írók, a petőfieskedők, az Arany iskolához tartozók, idősebbek és fiatalabbak. Amennyire át tudtuk tekinteni, az európai irodalomban párját ritkítja ez a jelenség, hogy a kalendáriumok tartósan, majd két évtizedig ilyen jelentős szerepet töltsenek be az irodalmi életben.

Figyelemre méltó, hogy mellékletünkön Tompa és Jókai a listavezetők. Tompa a legtipikusabb alakja ennek a kalendáriumbeli szépirodalomnak. A 16 év alatt, amíg publikálhatott ezekben az orgánumban, 35 verse, többnyire regéje jelent meg bennük, negyedrért formátumban, kb. 60 oldal terjedelemben. Ez felér egy 5-10 ezres példányszámú önálló kötettel. Tompának majdnem minden évben legalább két verse jelent meg naptárban. Tompa ebben az időben nagyon népszerű költő volt. Főleg a vidéki kisértelmiség, kismemesség, a kisebb vagy közepes műveltségű olvasók kedvelték. Naptárbeli szereplése is adalék ahhoz, hogy a vidéki olvasók körében milyen fontos ízlésformáló, átvezető szerepet töltött be.

Arany János 16 közléssel szerepel a nagy és közepes kalendáriumokban. 1852 és 1860 között napvilágot látott verseinek negyedrésze e naptárakban vagy ezzel rokon kiadványokban, népkönyvekben, néplapokban jelent meg. Van azonban két esztendő - 1854 és 1855 - (ekkor egyébként kevés verset írt és publikált), amikor különösen magas a naptárban, népkönyvben megjelent verseinek aránya (50%). Tudjuk, hogy Arany mindig rendkívül tudatosan döntött abban, mit, mikor, hol jelentessen meg. Tudatos volt tehát az is, hogy népies, sokszor didaktikus magot is rejtő költeményeit, mint pl. „A Jóka ördöge”, „A bajusz”, „A hegedű”, „A fülemile”, „Az első lopás” stb., ún. népkönyveknek és kalendáriumoknak adta oda közlésre. Különösen akkor nem csodálkozunk ezen, ha ismerjük azon 1847-től tett számos megnyilatkozását, amelyek azt bizonyítják, milyen nagy gondja volt a közönség nevelésére. Arra, hogy a népies műköltészet minél szélesebb közönséghez jusson el, s fokként emelje a nép irodalmi színvonalát, nevelje ízlését, s felemelje a nemzeti irodalom megértő közönségévé. Ezért alkotott közönségnevelő célzattal átvezető, egyszerűbb szöveű, néha kicsit didaktikus, de esztétikailag is vonzó műveket.

Sőt, Arany mint a valóság nagy ismerője s a XVIII. sz. óta virágzó népszerű irodalom és ponyvairodalom hajdani buzgó olvasója kifinomult szociálpszichológiai érzékkel azt is tudta, hogy a néphez a ponyván keresztül lehet eljutni. Töprengett ezen, s tett is kísérleteket ebbe az

irányba. Petőfinek írta 1848. ápr. 22-én: „Hiába írunk mi népverset az Életképekben, hiába adunk ki pengőforintos Toldikat, stb., a népre nem hatnak.” Ezért gondolt később a ponyvai terjesztésre: „Avval a Toldi estéjével meg azt gondoltam, hé, hogy a másik Toldival együtt kinyomatom Váradon, népies kiadásban, elannyira, hogy a kettőt egy huszasért árulni lehessen, s akkor megindulok vele vásárról vásárra. Mit mondasz hozzá?” Ismeretes, hogy 1849-ben Debrecenben ponyva formátumban és ponyvai terjesztés céljából adta ki harcra buzdító költeményeit. Majd Szemere belügyminiszterhez fordult kérvénnyel: „Én még Debrecenben megkezdtem a vásári nagyközönség számára verseket félívenként az ide mellékelt alakban kiadni... Ilyenek terjesztését továbbra is folytatni szándékom.” A bukás után a „Toldi” középső részét is népies eposznak tervezte, s ponyván akarta a nép között terjeszteni. („Leginkább szeretném, ha ponyván kaphatna hírre, akkor nagy és állandó közönsége lenne, s mi több maga a nép.”) Ezek után inkább azon kell eltűnődnünk, később vajon miért hiányoznak Arany versei a népkönyvekből, kalendáriumokból. (Nem is nagyon írt később ilyen típusú verseket). Illetve amikor újra megjelennek, azok teljesen más jellegűek. Sőt a dolgozat írójának még azt a kérdésfeltevést is meg kell fogalmaznia, mi volt az oka annak, hogy az irodalmias, almanach jellegű naptárakon túl, az egyébként megváltozó ponyvai olvasmányanyagban s az igazi nagy példányszámú, a nép alsó rétegei által vásárolt Bucsánszky-naptárakban nem a megújult, népies irányzatú irodalom jutott uralomra. Mi az oka, hogy a ponyván nem Arany János népies költeményei híresültek el, hanem a Tatár Péter álnéven író Medve Imre sokszor sületlen regéi, ízetlen, döcögő alexandrinusai?

Hiszen Aranyra nyilván nem állnak azok az elmarasztalások, amelyeket a népnek szánt jószándékú irodalomról egész korszakunkban mindújra ismételték. Pl. 1862-ben ezt írta Lévay; „alig találkozik közöttünk ember, ki eszméit a munkás köznép között igazi egyszerűséggel érthetővé tudná tenni.” Schwarz Gyula 1869-ben: „Az ún. népies iratok többnyire népietlenek. Népíróinknak még mindeztideig nem sikerült ellopniok a nép gondolatával annak nyelvét is.” György Aladár 1876-os írása szerint is az előadói modorban van a hiba. Ez az a probléma, amit a modern kommunikációelmélet nyelvén úgy mondhatnánk, hogy a „feladó” és a „címzett” szemantikai univerzuma s használt kódjaik eltérnek egymástól. Aranyban viszont meg lett volna a képesség ennek áthidalására, korrekciójára, s egy idő után mégsem törekedett rá. Egész kérdésfeltevésünkben van persze bizonyos naivság. Az okok részben kézenfekvőek, s mint majd később látni fogjuk, a ponyvai kiadás és forgalmazás természetéből logikusan következtek. Mindamellet a teljesség kedvéért végig kell gondolnunk problémánkat az írói oldalról is.

Elkerülhetetlen, hogy ne szóljunk röviden Arany irodalomfelfogásáról, s arról, miként vélekedett a népiességről. Horváth János nézeteit továbbfejlesztve meggyőzően ír erről Barta János. Eszerint Herder indítása nyomán Arany az irodalomfejlődés romantikus-organikus modelljét állította fel: népköltészet (szűkebb értelemben) - népies műköltészet - nemzeti költészet. Ez az egészséges fejlődés többek között az idegen iskolák miatt megszakadt, s azért a „népies műköltészetre a felfrissítés, a regenerálás, a normális útra való visszatérítés feladata vár”. Irodalmunk most ebben a szakaszban van, s előkészíti az átmenetet a nemzeti költészetre. Arany „irodalom-pedagógiai tevékenységének folyton megújuló leckéje: mit hogyan tanulhat a népies műköltészet a szűkebb értelemben vett népköltészettől, mi egyáltalán az ilyen költészetnek a célja”. A népies műköltészet lényegét illetően ez az elméleti váz mindvégig megvan Aranynál. A konkrét utakat, változatokat illetően s főleg a lehetséges közönség vonatkozásában azonban voltak elmozdulások, útkeresések. Az évtizedfordulónál visszatekintve azt írja: „Nem volt tiszta dolog; a nép számára írássanak-e ily költemények, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje.” 1861-ben a Millien-bírálatban a francia Bernard nézeteiről írva szintén említést tesz az útkeresésről: „Azt mondja mind a világ által

így van föltéve s elfogadva a probléma: oly költszetet hozni létre, mely egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemnek. Volt idő, mikor nálunk is ilyes valamit képzeltek el a népies irány feladatául: midőn a ponyvairodalom regenerációja látszott lenni végcélja a költszetben megindított átalakulásnak.” Akkortájt, 1852 végén vélte úgy Kemény, hogy „megszűnt a korlát; mely kétfelé választotta, mely két tömbbe állítá a ponyva és a szalonasztal számára készített dalokat”. S akkor 1852-53-ban állította ki Bucsánszky a ponyvára Tóth Kálmán „Kinizsi Pál” című népies hangú elbeszélő költeményét.

A népies műköltszetben belül tehát volt egy olyan irányzat, amely a köznép felé fordult, mint közönség felé. Ez Aranytól sem volt teljesen idegen. De mik voltak az elvárások, követelmények ezzel az irányzattal szemben? Arany későbbi megítélése szerint: „... Épületes históriákat kívántak a nép számára sokszor a legprózaibb iránnyal... irányköltszetet akartak.” „Nagy rész költszet örve alatt józan, életrevaló tanulsággal vagy politikai bölcsességgel szerette volna tömni a népet.” Ennek a népirodalmi irányzatnak - melynek aufklérista s nemzeti romantikus eszmei alapjairól már írtunk - az igényei némi nyomot hagytak Arany munkálkodásán is. Valószínűleg azonban kezdettől ellenérzései lehettek a didaxis túlhajtása, esztétikumot romboló hatásai ellen. Felüdülésünkre álljon itt egy példa arra, miként léptek fel ezek az igények vele szemben is: „... Pesten, a Komlóban, rám mász Török János, szorongatja a karomat válltól könyékig, teszi a szépet... stb. Mi sül ki belőle? Felelet: egy felhívás: írjak az Igazmondó naptárba egy verset, mely magába foglalja Nagy Lajos tetteit, kormányzatát, a fényes kornak teljes, hű rajzát, aztán vonatkozva a mostani viszonyokra, fejtse ki, hogy a magyarnak nincs oka jövője iránt kishitűvé lenni; a nemzet nagyságát nem országok terjedelme, hanem erkölcsi ereje, miveltsége stb. teszi. Ez a feladat.”

Arany elvetette, kiostálta ezt a közvetlenül tanító, eszmehirdető irányzatot még magasabb szintű, kifinomult változatában is. Sokat vívódott, töprengett, kísérletezett, míg a Millien-bírálatban már elvi igénnyel fogalmazta meg: „Nem is oda fog a - hibásan úgynevezett - népköltő törekedni, hogy a vásári közönség számára vastagon szájba-rágott történeteket és dalokat írjon: e tatárpéteres mulatság nem fér össze a költszet magas céljaival.” Mint nagy művész nem mondhatott le a „nehéz” szépség megvalósításáról, az egzisztenciális mélység igényeiről. „Az eszmei-történelmi, jellem- és sorsproblémákkal” viaskodva a népies műköltszet eszközeivel megteremtett művészet „már valójában nem egyszerűséget, hanem egyszerűnek álcázott mélységet” jelentett. Így jutott el a Millien-bírálat következő eszmefuttatásához: „a költszetet élvezheti ugyan a nagy, a legnagyobb közönség is, ha tárgy, forma és nyelv neki való: hanem ez élvezés ritkán tiszta, aesthetikai kútfőből ered: többnyire igen nagy része van benne a poézis lényegére nézve külső, mellékes, alárendelt dolgoknak: úgyhogy azt, ami benne költői, mindenkor csupán az aránylag kicsiny, finomabb ízlésű közönség élvezi. Felhagy eszerint a törekvéssel, hogy minél nagyobb sokaságnak tetsző dolgokat írjon; célja mint minden valódi költőé, egyedül a szép felé irányul.” Így vélekedett tehát ez a demokratikus gondolkodású, de autonóm művész. Nem mondott le a közönség neveléséről, emeléséről sem, de azt egy szinttel magasabban akarta folytatni. Ennek része volt az is, hogy 1861-63-ban a legrangosabb, de mégiscsak tízezres példányszámú Emich-féle naptárban jelentek meg nagy, hazafias, egzisztenciális mélységeket megjáró versei, mint a Széchenyi emlékezete, Rendületlenül és Magányban.

A nagy naptárak a kiegyezést követően is hoztak irodalmi anyagot, sőt jelentős írókat is közöltek, mégis e naptáraknak az irodalmi életben betöltött szerepe fokozatosan csökkent. A hetvenes években három olyan kalendárium jelent meg, amely irodalmi szempontból jelentősebb volt: az *Athenaeum nagy képes naptára* Beöthy Zsolt szerkesztésében, az Áldor Imre által szerkesztett *Franklin nagy képes naptára* és Kiss József *Zsidó évkönyve*. Ekkoriban s később is találunk más ismertebb írókat is a naptárszerkesztők között, de naptáraik vagy

csak egy-két évig jelentek meg, vagy többnyire humorisztikus naptárak voltak. Olyan naptárak, mint az *Athenaeum nagy képes naptára* vagy később a *Pesti Hírlap naptára* továbbra is rangosabb irodalmat közöltek. Ezek számon tartott publikációs lehetőségek voltak, kivált kezdő íróknak. Krúdy alteregója, Józsiás úr pl. a „Hét bagoly”-ban az 1890-es években szomorúan nézegette a *Nagy Athenaeum Naptárt*, „amelyből az évben kimaradt beszélye, holott tavaly felvette a szerkesztő”. Az olvasóközönségnek is volt olyan része, főleg a vidéki középosztályból, mely részben e naptárakból és lapokból élvezte a szépirodalmat. Mégis magában az irodalmi életben, az irodalom létezés módjában már közel sem játszották a naptárak azt a szerepet, mint a részletesen tárgyalt két évtizedben. Még volt néhány kísérlet kifejezetten irodalmi jellegű naptár kiadására, mint pl. az 1890-ben induló *Szalon naptár* vagy a Mikszáth Almanach, de már a két világháború közötti olyan vállalkozások, mint az *Est hármaskönyve*, valóságos irodalmi almanachok voltak, s a kalendáriumhoz, a kalendárium létezés módjához már semmi közük nem volt.

d) Népművelő kis naptárak

Az értelmiségi közvélemény, a közírók egy része tisztában volt azzal, hogy a „tulajdonképpen nép” körében a kisebb naptárak játszhatnak a legnagyobb szerepet a felvilágosításban, a polgárosodáshoz vezető elvek, ismeretek és magatartási módok terjesztésében. Táncsics szerint a szegényebb családok „az atyáról fiúra szállt énekes könyveken kívül semmi mást nem ismernek. A szegény sorsú és tanulatlan falusiak kezén forgó imakönyvek majd változatlanul mindig ugyanazt tartalmazzák: csupán az évenként szerzett naptárakból remélhetnek valamiféle új ismeretet”. Tehát ez az egyetlen nyomtatott eszköz, amelyen keresztül rendszeresen juthatnának el a még többé-kevésbé zárt közösségekbe új ismeretek, értékek, viselkedési minták. Ezért írta Táncsics, hogy „éppen azon kisebbszerű naptárakra kellene legnagyobb gondot fordítani, melyeket eddig a kiadók majd úgy szólván csak napszámban ütöttek össze”. Ezzel szemben Táncsics azt tartotta volna ideálisnak, „ha mind valamennyi kisebbszerű naptárt a kiadók nem annyira csupán nyereszkeskedésből szórnák a nagy közönség közé, hanem a célnak megfelelően lelkiismeretesen munkálkodó, s megnevezett szerkesztők által kiállítva bocsátanak nyilvánosságra”. Ez a módszer „a népesség legalsó rétegétől kezdve fölfelé az egész nemzet fejlődését roppant mértékben eszközölné”.

Voltak-e hát olyan „kised naptárak”, amelyeket tudatosan úgy adtak ki, szerkesztettek és terjesztettek, hogy a szegény sorsú és tanulatlan falusiakhoz, a szűkebb értelemben vett néphez juttassák el a szükségesnek vélt információkat, új ismereteket, értékeket? S ha voltak ilyenek, milyen erők hozták létre, kik támogatták? Ilyen naptár volt a már tárgyalt *Mezei naptár*. Ennek a gazdasági ismereteket terjesztő naptárnak a példányszáma a forradalom előtt már elérte a nyolcvanezret. Sikerét tulajdonképpen a nemesség és a jobbágyság érdekegyesítésén a polgárosító liberalizmus jegyében munkálkodó nemesség széles körű és sokoldalú támogatásának köszönhetette. A kiadó *Gazdasági Egyesület* nehézségei s a megváltozott viszonyok miatt a *Mezei naptár* 1852-ben megszűnt.

Korszakunkban egy olyan naptár jelent csak meg, amely hasonló célkitűzésű volt, s amelyet némileg hasonló társadalmi erők támogattak. Az *Erdélyi Gazdasági Egyesület* adta ki Mikó Imre gróf, az „erdélyi Széchenyi” mecénási támogatásával a Kolozsváron megjelent 1856-os *Mezei naptárt*. Szerkesztője a Mikó mellett is titkárkodó Jakab Elek, aki szerint „újjászületésünk reményhorga”, az egyetemes cél, amelyért munkálni kell, az okszerű gazdálkodás terjesztése. Ebben Jakab az „értelmi osztálynak” szánta a kezdeményező szerepet, de szem előtt tartotta a parasztság polgárosítását is. Ennek egyik eszköze lett volna a *Mezei naptár*. Az „érdek egyesítéstől” eltávolodó, megváltozott nemesség azonban már nem

állt komoly pártfogóként e szándékok mögé, s a naptár végül is csak egy évig jelent meg. Még két olyan, részben népművelő célú kísérletről kell szólnunk, amelyek reformkori előzmények folytatásai voltak. A Fazekas által elindított *Debreceni naptár* 1856-ig folyamatosan jelent meg, de a kollégiumi nyomda nem bírta a versenyt a nagyobb kapitalista vállalatokkal. A sárospataki kollégium nyomdája is újra kísérletezett naptárkiadással: 1852-57 és 1859-62 években jelentek meg ezek a pataki kalendáriumok. A naptárak erősen hullámszó színvonalúak voltak, de akadt köztük jól sikerült, gazdag ismeretterjesztő kiadvány is. Végül a *Protestáns naptár* szerkesztőjével, Ballagival kötött egyezség miatt szűnt meg. Végeredményben itt is arról volt szó, hogy hiába lett volna meg a főiskolának a szellemi kapacitása egy színvonalas vállalkozáshoz, mert csekély tőkeereje, kis nyomdája, a kezdetleges terjesztőhálózat, a viszonylag alacsony példányszám stb. miatt nem versenyezhetett a kibontakozó kapitalista vállalkozásokkal.

Az önkényuralom korában megjelent négy országos hatókörű népművelő célú kis naptár létrehozó, támogató, sugalló közege meglehetősen eltér a két *Mezei naptárétól*. A konzervatív kötődésű Török János, ez a sokat dolgozó publicista, gazdasági szakember, nagyon aktív közéletű férfiú adta ki és szerkesztette 1853-54-ben az *Igazmondó naptárt*. A másik három kiadvány Heckenastnál jelent meg, látszólag mint jó szándékú üzleti váltakozás. Vas Gereben szerkesztette az 1854 és 1857 között megjelenő *Vas Gereben kis képes naptárát*. 1854-1861-ig adták ki a *Közhasznú házi naptárt*, amelyet a kor egyik legjelesebb tollforgatója, Kecskeméthy Aurél szerkesztett. Végül szintén Heckenastnál jelent meg 1861-től a Girókuti P. Ferenc szerkesztésében induló *Magyar nép naptára*. Valamennyi szerkesztőről elmondható, hogy több-kevesebb konzervatív hajlandóság, konzervatív kapcsolatok jellemezték őket. Girókuti kivételével valamennyiüknél okkal merül fel a gyanú, hogy a kormánytól támogatást kaptak a naptárak szerkesztéséért. Egy esetben ez a gyanú igazolható is. A legtovább élő *Házi naptárért* a kiadó Heckenast is kapott évi 500 ft állami szubvenciót.

Végeredményben a népnek szánt ismeretterjesztő, népművelő kis naptárak kiadásának, szerkesztésének háttere amellet szól, hogy e tekintetben a konzervatív irányzat s az abszolutista kormányzat - nyilván jórészt politikai taktikából is - egy árnyalattal komolyabban számolt a parasztsággal, mint a liberális nemesség. Ez a törődés sem hozott azonban nagy eredményeket. A naptárak nem voltak hosszú életűek, s a többi kis naptárhoz képest a példányszámok sem voltak magasak. A legjobban támogatott *Házi naptár* is csak tízezer példányban jelent meg, s igen sok nehézségbe került el is adni. Heckenast panaszkodott, hogy sok példány maradt a nyakán. A többi naptár példányszáma még alacsonyabb volt.

A terjesztés könyvesboltok, könyvkötők útján történt, de emellett főleg eleinte erősen építettek a már említett módszerre, a lelkes vidéki értelmiségiek önzetlen vagy részesedésért végzett terjesztő munkájára. Erre több példánk is van. Pl. Tompának Aranyhoz írott zsémbelő soraiból megtudjuk, hogy Török János szerkesztő őt is mozgósítani akarta: „... de hát arra mit mondasz: mikor Török egész naivsággal azt kérdi tőlem: nyilatkozzam mentül előbb, hány száz (!!!) példányt fogok eladni az 1854-re szóló Igazmondóból? Kedves ember ez a Török!” A már többször említett szutori lelkész Heckenast *Házi naptárát* osztogatta híveinek. Ilyen módon a naptárak jelentős része valóban eljutott a szűkebb értelemben vett nép, a parasztság kezébe.

A naptárak tartalmáról érdemes egyenként szólnunk. Vas Gereben kis képes naptárában jóllehet vannak gazdasági és orvosi tanácsok, természettani ismeretterjesztés, sok szépirodalom - túlnyomórészt tanulságos elbeszélések magától Vas Gerebentől -, a naptár tartalma mégsem igazán friss, előrevivő, a paraszti polgárosodást szolgáló. Anélkül, hogy Vas Gereben beállítottságát teljesen azonosítanánk Atádi Vilmoséval, a naptárak a konzervatív tollnok,

Atádi egyik gondolatmenetét juttatják eszünkbe. Atádi, aki Vas Gereben kenyeres pajtása volt - jóformán ketten maguk írták a *Falu Könyvét* -, 1854-ben a *Budapesti Visszhangban* értekezik a népies iratokról. Írását éppen Vas Gerebennek címezi. Véleménye szerint a népies sajátos műalak, amit elsősorban a fölfogás sajátossága tesz. A népíró feladata „tágítani a nép eszmekörét s a határon belül esőket mennyiben hibásak megjavítani”. De „mi, kik a tudományt bírják, csak annyit és oly alakban közölhetünk az avatlan féllel, mennyi mikép rövidségünk nélkül megeshetik”. A nép gyarló, „homo puer robustus”. „Összes tudományunk törekvése: féken tartani a tömeget s ez által biztosítaniunk jólétünket. E hivatásunk egy kis ámitgatással is jár. A népnek, „az alvó oroszlának” álmaikat meg kell édesíteniük épen népies iratok által is... Azon modorban melyben a népet vesztetve izgathatom, miért ne indíthatnám javamra ... Íme a népies irodalom egész titka.” E céloknak felelt meg nagyjából Vas Gereben naptárainak tartalma. Sőt talán a többi „népművelő” mentalitásában is lappangott ebből valami.

Török János és Kecskeméthy Aurél naptáraiban komoly programadó cikkeket olvashatunk a polgárosodással kapcsolatban. Ez új dolog volt, hiszen még a pengőforintos nagy naptárakban, amelyekben egyébként jelentős a polgárosodást szolgáló tartalom, még azokban sem találunk programcikkeket. Török János cikkeiben a polgárosodás szükségességét hirdette, hogy nemzetként is megállhassuk a helyünk, s kelet felé a nyugati polgárosodást védelmezhezzük. Nem politikai törekvésekre van szükség, alkotmány nélkül is fejlődhetünk. Minden polgár törekedjen az anyagi gyarapodásra, függetlenségre, vezető szerepekre, az iparügyességre, a tudományosság fejlesztésére. Legfontosabb a földbirtok szerepe, de a földművelésben új módszerekre van szükség. Erre nézve szinte teljes programot adott a tagosítástól kezdve a talajmunkán, trágyázáson, a leveles és gyökös takarmányok termesztésén át a vetésforgóig. Hangsúlyozta a népnevelés, a reáliskolák, a vasárnapi iskolák, az olvasóköri, községi könyvtárak, a közös kármentesítés stb. fontosságát. A háztartás viteléről, a táplálkozásról, a családi életről, az utcatisztaságról, a csinos építkezésről is voltak elképzelései. Úgy gondolta, hogy józan, takarékos gazdálkodás, szorgalmas munka mellett virágzó, művelt, megelégedett lesz a nép. Programjának kifejtésénél elsősorban a módosabb parasztságra gondolt. A 40-50 holdas paraszt gazdaságot tartotta ideálisnak, s a birtok örökléssel való osztódását is megakadályozandónak tartotta.

A paraszti polgárosodás a Török János-féle konzervatív színezetű felfogásban (amelyet természetesen Török egyéb írásaiban bővebben is taglalt, s amely sok tekintetben előlegezte az agráriusok némely későbbi elgondolását) a személyes szabadság mindenki számára való biztosításán túl inkább csak anyagi gyarapodást, civilizációs és kulturális fejlődést jelentett. A kalendáriumok okfejtés íve, a kifejtés logikája egyébként elég messzire esett a paraszti gondolkodásmódtól.

A Kecskeméthy által szerkesztett *Közhasznú Házi naptár* legfontosabb mondanivalóját minden évben a jánoshalmi bíró és a jegyző között lefolyt didaktikus karácsonyi beszélgetés tartalmazta. A keret itt is a birodalmi jogállás elfogadása, az „atyai kormány” polgárosító, civilizációs törekvéseinek elismerése. Itt is törekedtek meggyőzni a paraszti olvasókat, hogy szükség van a mezőgazdasági termelés feltételeinek, egész rendszerének és technikájának az átalakítására. Beszéltek az úrbérrendezésről, az elkülönítésről, a tagosításról, a váltórendszer-ről, a pillangósokról, az istállózásról és a trágyázásról. Sok más okos cikk is szólt ismeretterjesztő céllal a mezőgazdálkodás korszerű módszereiről. A szerkesztő írt kis (paraszt) gazdáink neveléséről. Életmódmintaként utalt bizonyos sváb gazdákra, akik csinos, tiszta, magas ablakú házakban laknak, „politérozott” bútoraik vannak stb. Az igazi újdonság azonban az, hogy az új kalkuláló gazdasági viselkedést is igyekezett népszerűsíteni a paraszti olvasók körében. „Tegyen úgy a paraszt, mint a zsidó!” mondja. Kalkuláljon, számoljon! „Legyen a természet

együttal kereskedő, akkor adjon el, amikor magasak az árak!” „Mire szüksége nincs, tartogassa vermekben!” Hangoztatta, hogy a pénzt forgatni kell, nem pedig a ládafiában tartani.

E kormánypárti naptár (borítóján mindig a Habsburg-ház valamelyik tagjának fába metszett képét közölte) fogta fel viszonylag legsokoldalúbban a polgárosodást, s ez törődött leginkább a paraszti polgárosodás problémájával. A *Házi naptár* mégsem volt valami sikeres kiadvány. Összbirodalmi szempontjai miatt az értelmiségi közvélemény nem támogathatta. Talán túl sok is volt benne a didaktikus cikk. Kulcsínre nézve sem volt nagyon mutatós. A piacon nem lehetett valami kapós, s az állami szubvenció ellenére ezért panaszkodott Heckenast egyre nagyobb veszteségekről. Közben megváltozott a politikai helyzet, Kecskeméthy személye körül is zavarok támadtak. Mindez együtt arra készítette a kiadót, hogy megszüntesse a *Házi naptárt*.

1861-től Heckenast a *Magyar nép naptára* címen kezdett a parasztságnak szánt új ismeretterjesztő kis naptárt kiadni. Szerkesztője a nagy naptáraknál már említett Girókuti P. Ferenc volt, aki gazdatisztként gyakorló mezőgazdaként kezdte, aztán különféle gazdasági vállalkozásokban, illetve a *Gazdasági Egyesület*nél működött, szaklapokat szerkesztett, ismeretterjesztő szakcikket írt. Szemlélete sokban rokon volt Török Jánoséval. A naptárral egyébként elsősorban a mezőgazdasági gyakorlati szakismereteket igyekezett terjeszteni. Bár a *Magyar nép naptára* szórakoztató toldalékrészt is tartalmazott, a terjedelem túlnyomó részét az okos cikkek tették ki. A kalendáriumok piacán a Bucsánszky-féle kiadó igen érdekes olcsó kis naptárainak konkurenciája mellett ez a naptár sem lehetett elég kelendő. Heckenast - úgy látszik - semmiféle indítást nem érzett arra, hogy egy népkalendáriumért áldozatot hozzon. Ezért a nagyobb haszon reményében 1863-tól átadta a szerkesztést a Bucsánszky-féle naptárakat nagy sikerrel író és szerkesztő Medve Imrének, aki átmenetileg összekülönbözött kenyéradó gazdájával. Medve Imre a túl sok okos ismeretterjesztő szakcikkekben látta a kelendőség akadályát, s megkezdte a „pszichológiai könnyítések” sorozatát. Fokozatosan 2-3 oldalra csökkentette az ismeretterjesztő cikkek összterjedelmét. Helyette inkább kultúrtörténeti kuriózumokat, egyéb érdekességeket, szenzációkat, szépirodalmat közölt.

Ezeket az arányokat talán szerencsésnek is mondhatnánk, mert ennyi komolyabb tartalmat a paraszti naptárolvasók nagy átlaga is elbírt volna. Arra lett volna szükség, hogy a néhány oldalnyi ismeretterjesztő és gyakorlati tanácsadó anyag megválogatásában, megszerkesztésében évről évre tudatos és célszerű elgondolás érvényesüljön. Medve Imre azonban nem volt alkalmas erre. Ismeretterjesztés gyanánt találomra összerángatott, összeollózott anyagokat közölt. 1870 tájától aztán Heckenast e legnagyobb példányszámú naptára már csak árnyalatnyit különbözött Bucsánszky ponyvanaptáraitól. A *Figyelő* c. folyóirat „lelkiismeretesség nélkül összetákol” műveknek nevezte e kis naptárakat, amelyek „ízléstelen léhaságokat” tartalmaznak. 1873-ban Névy László - a későbbi jeles tankönyvkiadó - ugyancsak a *Figyelő*-ben már minden eredmény nélkül figyelmeztette a naptárak miatt a „gazdag és nagynevű Heckenastot” - kinek körében úgymond nagy találékonyság tapasztalható az „érdekes olvasmányok” készítésében -, hogy ha a kiadói haszon fontossága miatt már el is tekint a hazafiasságtól s az erkölctől, „legalább kikiáltott irodalmi firmáját ne hazudtolja meg”.

A *Magyar nép naptárának* változási tendenciája jól mutatta a népnek szánt ismeretterjesztő, népművelő naptárak lehetőségeinek korlátait. Ezeket az akadályokat csak átgondolt naptárkiadási stratégiával s igen körültekintő szerkesztés- és írásmóddal lehetett volna leküzdeni. A *Magyar nép naptárának* sorsa viszont azt is mutatja, hogy egyre kevésbé voltak olyan szándékok és erők, amelyek ezeket az akadályokat le akarták és le is tudták volna győzni. A nemesi vezetésű polgárosodás irányzatának egyértelmű felülkerekedése után nem maradt olyan számottevő erő, amely ilyen célokat sikerrel tudott volna megvalósítani. Az

alfejezetünk elején Táncsicstól idézett demokratikus elképzelések megvalósításához kevés volt az öregedő írástudó jó szándéka. Önmagát megszervezni tudó, erőteljes demokratikus paraszti mozgalom pedig nem tudott kialakulni.

e) A népnek szánt egyéb „kisdéd” naptárak. Vidéki és nemzetiségi naptárirodalom

A komolyan népművelő célú naptárak a kis naptárak összpéldányszámának csak igen kis részét tették ki. A többséget a régebben indult hagyományos naptárak, az újabb vidéki naptárak, illetve a pesti ponyvakiadó, Bucsánszky Alajos naptárai jelentették. Táncsics ezekről a naptárakról, melyeket „a kiadók úgyszólván csak napszámban ütöttek össze”, összefoglalóan így írt: „Nem tagadhatni, hogy a dolgok természete, s az irodalom emelkedése szerint a kisdéd naptárak is javultak: de mindamellett mégis éppen ezek a legnyomorúságosabb fércművek ahhoz képest, milyeneknek rendeltetésüknél fogva lenniük kellene.”

Korszakunkban is tovább éltek a reformkor legnépszerűbb vidéki kiadványai, a komáromi és a győri. Ezekhez még társult néhány, ezek mintáját követő újabb alapítás, mint pl. a szarvasi. Ezek azonban már nem terjedtek el országosan. Sőt a korábban mindkét magyar hazában elterjedt naptárak is fokozatosan kisebb vidékekre szorultak vissza. A debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cégnél nagyobb tételben vásárlók rendeléseiben is meg lehet figyelni a komáromi és a győri naptárak fokozatos térvesztését a nagy budapesti kiadók naptárai miatt. A komáromi naptár példányszáma, amely a reformkorban 80 ezerre is felszökött, 1864-re tízezer alá süllyedt.

E naptárak közönsége részben a régi, hagyományos, főleg kismemesi olvasóknak a tradíciók mellett kitartó részéből került ki (ismerünk egy tapolcafői kismemes családot, amelynek tagjai 1803-tól 1909-ig mindig a győri vagy a komáromi naptárt vették meg), részben a környékbeli új paraszti olvasókból.

A hagyományos naptárakat nagyobb részben változatlanul a nyomdászok ültették össze kisebb-nagyobb segítséggel. A tartalom is vajmi keveset változott. Egy-két adomán, tanulságos elegy-belegy histórián, népdalon kívül ritkán tartalmaztak egyebet. Ezekkel a régi típusú naptárakkal a kritikák mindig elégedetlenek voltak. Bírálták mint „tisztán mulattatási szempontból tákol” műveket. Sőt a *Pesti Napló* azt írta, hogy sok naptáron ismertetnivaló nincs, „és ilyen a vidéken megjelent ős-idétlen naptáraknak csaknem egész tömege”.

Más jellegű naptárak is voltak a vidéken induló új és új sorozatok között. Ezek többnyire a városhoz és környékükhöz kötött információs szerepkört is vállaltak helyi kalauzoló anyagaikkal. Vásárló- és olvasóközönségüknek jó részét a helyi városi népesség adta. Az ilyen jellegű naptáraknak nagyobb alakú változatai is létrejöttek. Érdekes összefüggéseket lehetne találni, ha évtizedenként térképre vinnénk, hogy hol, mennyire „urbanizálódott” városokban jelentek meg ilyen naptárak. Érdekes lenne a kialakuló helyi sajtóhoz való viszonyukat is megvizsgálni. Ennek a városokhoz, régiókhoz kötődő naptártípusnak korszakunkban a pesti naptárak túlsúlyba kerülése ellenére még erős pozíciói voltak. 1851 és 1870 között a Magyarországon magyar nyelven kiadott naptárak 42 százaléka vidéken jelent meg. (Lásd II/1. sz. mellékletünket!) Ez évente átlagosan az első évtizedben 11-, a másodikban pedig 23-féle naptárt jelentett. S bár a vidéki naptárak részesedése 1910-ig fokozatosan 32 százalékgig csökkent, ez abszolút számban emelkedést jelentett. 1890-től 1900-ig pedig 96 darab magyar nyelvű naptár jelent meg vidéken.

Visszatérve az önkényuralom korához, érdemes megfigyelni, hogy a nemzetiségi kalendáriumkiadás miként szerveződött vidéki nemzetiségi városokban. Ezekben az években sok évtizeden át megjelenő sorozatok indultak szinte minden nemzetiség nyelvén. Jobbára csak a

német naptáraknak összpontosult számottevő része Budapestre. A nemzetiségi naptárakkal egyébként a továbbiakban nem foglalkozunk részletesen. Bibliográfiánk adatait azonban feldolgoztuk ebből a szempontból is, s a legfontosabb megoszlásokat II/2. mellékletünkön bemutatjuk. Eszerint az önkényuralom első évtizedében a magyar naptárak részaránya 48% volt, ami magasabb, mint a magyar anyanyelvűek részaránya az országon belül. A következő évtizedben 60%-ra ugrik a magyar nyelvű naptárak részesedése, majd még tovább növekszik az arány az 1900-as 68%-ig. Ezt követően a háború végéig már inkább aránycsökkenésről beszélhetünk.

Az abszolutizmus kezdő évtizedében a német naptárak részaránya a magyarországi naptárak között 32% volt, ami két és félszerese a német nemzetiségűek arányának. A kiegyezés után jelentősen csökken ugyan a német naptárak részesedése, de egészen 1900-ig másfélszerese a németek részarányának. Jelentős és határozott irányú arányeltolódás lényegében csak a magyar és német naptárak viszonylatában következett be. Ezt csak a kulturális élet magyarosodásával tudjuk magyarázni, hiszen sem a németek számarányában, sem műveltségi színvonalában nem történt lényeges változás. A szlovák és a többi szláv nép esetében a naptárak részaránya nagyjából fele, a románoknál negyede annak, amennyinek a lakosság aránya szerint lennie kellene. A különbségeket nyilván a társadalmi struktúrában elfoglalt különböző hely, illetve a műveltségi szint eltérései magyarázzák.

III. Bucsánszky vállalkozása 1831-1880

A második fejezetben bemutatott naptártípusokhoz képest teljesen új szakaszt nyitottak a magyar naptárkiadás történetében Bucsánszky Alajos kiadványai. A kis naptárak közé az igazán új szint az ő kalendáriumai hozták. Bucsánszky 1848-ban kezdett naptárakat kiadni. Rögtön első naptárainak olyan elsőprő sikere volt, hogy a példányszámok minden képzeletet meghaladó mértékben növekedtek. A debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyvei szerint 1848-53 között a naptáreladásban első helyre kerültek Bucsánszky kalendáriumai. A *Pesti Napló* 1853-ban azt írta, hogy Bucsánszky „igen terjedelmesen űzi a naptári vállalatot”. A *Vasárnapi Újság* egyik 1858-as cikkében pedig már az olvasható, hogy Bucsánszky naptárai „évek óta százezernyi mennyiségben terjednek”. Egy pénzügyminiszeri irat szerint Bucsánszky 1868-ban 250-300 ezer naptár bélyegdíjának befizetésére kapott haladékokot. Ez azt jelenti, hogy a 60-as évtized végén Magyarországon megjelenő kb. 380-400 ezer kis naptár kétharmad részét Bucsánszky adta ki. A 70-es években naptárainak összpéldányszáma felment 400 ezer fölé. Ekkor a Magyarországon megjelenő összes naptárnak több mint a fele Bucsánszky-féle naptár volt. Bucsánszky adta ki a legtöbb naptárt, s a többi kiadó is az ő naptárait tartotta mintának, azt igyekezett utánozni. A naptárak mellett kiadónk igen nagy számban és nagy példányszámban adott ki népnek szánt krajcáros ponyvairatokat. A törekvő férfiú a művelődésnek ebben az alsó szektorában meghatározó szerephez jutott.

Bucsánszkyról és vállalkozásáról a szakirodalom - a nyomdászattörténet, a könyvkiadás története - keveset tud tényszerűen, s többnyire csak pontatlan adatok, egyszerűsítő sztereotípiák vannak róla forgalomban. Még arról sem alakult ki közmegegyezés, hogy tulajdonképpen hol és mikor alapította nyomdáját. Ahhoz, hogy pontos ismeretekhez jussunk, levéltári kutatásokra volt szükség. Ezt abban a reményben végeztük, hogy ha hősünk előéletét, korábbi működését, törekvéseit, jellemét megismerjük, ez segít majd kalendáriumkiadói tevékenységének megértésében is. Könnyebben tudjuk értelmezni szándékait, céljait, elképzeléseit, stílusát, módszereit. Az első magyarországi tömegolvasmányokat termelő vállalkozás keletkezésének aprólékos történet-szociológiai vizsgálatából ismereteket nyerhetünk egy új típusú társadalmi kommunikációs rendszer genezisére vonatkozóan.

1. Bucsánszky mint pozsonyi könyvkötő és könyvkiadó. A tömegkiadványokhoz vezető út kezdete

Bucsánszky Alajos 1802-ben született Egerben, Busánszky József és Bajnóczky Mária római katolikus szülők elsőszülöttjeként. Atyja elhalálozván, a kis Alajos 8 éves korában árvaságra jutott, s családja súlyos anyagi helyzetbe került, eladósodott. Idősebb korában szerette is igen szívrehatóan hangoztatni - a paraszti olvasóiban kialakítandó kedvező imágó érdekében -, hogy mint szegény árva, mindent saját szorgalmának és a nép pártfogásának köszönhet. Sajnos sem Bucsánszky ifjú éveiről, sem családjáról nem tudunk többet. 1828-ban már Pozsonyban találjuk, ahol mint könyvkötő telepedett le. 1831-ben vették fel a városi könyvkötő céhbe, egyszersmind a városi polgárok sorába. Itt mint könyvkötő, kezdettől fogva nagyban üzte a könyvkereskedést is. Könyvkiadással, önálló kiadók még nem lévén, kisebb részben a nyomdák, nagyobb részben a könyvkereskedők foglalkoztak. Bucsánszky harmadik működési területe így a könyvkiadás volt.

Nem tudjuk, hogy Pozsonyban való megtelepedésekor Bucsánszky milyen tőkével, vagyonnal indult. 1847-ben, amikor Pestre telepedett át, kb. 40 ezer pengőforint értékű vagyona volt. A Helytartótanácsához 1847-ben beadott folyamodványában ezt írta magáról: „Közel 16 éve, hogy szab. kir. Pozsony városban mint polgári könyvkötő és kiadó foglalatoskodván ezen egész idő leforgása alatt mind erkölcsi magam viselete, mind pedig ügyességemre nézve nem csak az említett város közönségének, de az egész vidéknek teljes megelégedését megnyerni szerencsés valék.” Ezt sok-sok mellékelt bizonyítvánnyal tanúsította. A pozsonyi könyvkötő céhnek 8 évig ő volt az előjárója.

Bucsánszky tehát vagyonos, sikeres és tekintélyes polgárnak számított. Vagyoni gyarapodását leginkább sikeres kiadói tevékenysége alapozta meg. Latin, magyar és szlovák nyelvű műveket egyaránt adott ki, de eleinte főként német nyelvű kiadványai voltak. A szellemi élet erős magyarosodásával, a magyar nyelvű olvasmányok iránti kereslet növekedésével párhuzamosan a 30-as évek végétől a hangsúly áttevődött a magyar nyelvű munkákra. Igyekezünk összegyűjteni Bucsánszky 1848 előtti kiadványait. Ezek néhány alaptípusba sorolhatók. Megjelentetett magyar, német és latin nyelvű iskolai tankönyveket, köztük ábécéskönyvet, de főleg általános földleírásokat és magyar históriát. Az iskolai könyvek két utolsó fajtája csak részben készült iskolai használatra, s már átvezet a kiadványok másik csoportjához, az ismeretterjesztő könyvekhez. Ezek többsége is földleírás, s a magyar történelemtől írott könyvecske. A harmadik típusba a vallásos kiadványok tartoznak: katolikus imakönyvek, bibliai történetek, szentek élete, ájtatos olvasmányok, sőt képes biblia is. Adott még ki különböző korcsoportoknak szánt gyermekolvasmányokat, nevelő célzatú elbeszéléseket is. Végül ő adta ki igen szép kötésben latinul és magyarul a magyar országgyűlések naplóit, írásait, törvénycikkeit.

Meglepő, hogy a későbbi ponyvagyáros egyetlen, igazán ponyva jellegű kiadványt sem hozott piacra. Amikor 1847-ben a pesti könyvkötő céhbe való felvételéért folyamodott, akkor még joggal írhatta: „Számos erkölcsi és alálján közhasznu könyveket saját költségemre nyomtattam.” Miként jellemezhetjük ezt a kiadói tevékenységet? Mi a közös jellemzője ezeknek a kiadványoknak? Ha még nem is igazi tömegkiadványok, de már mind viszonylag kiterjedt és biztos vevőkörre számíthattak. Az iskolai könyveknél ez természetes. A szép kiállítású országgyűlési kiadványoknak 18 forintos magas áruk ellenére is a közintézmények és a politizáló réteg részéről biztos vevőik voltak.

Az ismeretterjesztő művek iránt éppen a 30-as évektől nőtt meg ugrásszerűen az érdeklődés. Fokozottan vonatkozott ez a föld- és országleírásokra. Ezt a műfajt a felvilágosodás óta már kedvvel üzték a magasabb tudományok emberei is, de a populárisabb kiadványok létrehozásában, terjesztésében fontos szerepe volt Bucsánszky-nak. A népszerű magyar történeti munkák szintén igen keresettekké váltak a nemzeti érzés erősödésével. E téren Bucsánszky kifejezetten kezdeményező volt. Péczely József: „*A magyarok története...*” című rövid népszerű művét egy évvel megelőzve 1836-ban jelentette meg *Magyarország históriájának rövid leírását* mindössze 8 krajcárért. Később ezt újabb históriai művek követték: Bedeő Pál: *Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel*; Lányi Károly: *Magyar nemzet története*; *Attila hunok királyának élete* stb.

A katolikus ájtatos irodalomnak ugyan régebben is volt hagyományos piaca, de a századvégtől javuló katolikus - és állami - iskolázás most kezdi éreztetni hatását. Lényegesen nő az ájtatos irodalom iránti kereslet. Ennek kielégítéséből Bucsánszky derekasan kiveszi a részét. Az illusztrált *Bibliai történetek*, a *Képes Biblia* kiadása újító kezdeményezés volt. Sőt a kicsiny, olcsó fametszetes szentképek tömeges kiadása is újszerű volt.

A kifejezetten gyermekeknek szóló olvasmányok iránt szintén a harmincas és a negyvenes években élénkült meg az érdeklődés. A gyermekekhez való újfajta viszonyban szerepe volt a felvilágosodás lassú hatásának, de a biedermeier kor család- és gyermekkultuszának is, amely német földről érkezett hozzánk. Bucsánszky ezen a területen is elébe ment az igényeknek. Egy évvel Bezerédj Amália nagy sikerű *Flóri* c. könyve után kezdte el gyermekkönyvek kiadását. Ezek részben fordítások németből, részben eredeti alkotások voltak. Beöthy Zsigmondtól a *Koszorú* (1837) és a *Beszélytár* (1839-1843, 6 füzetben) a hazai gyermekirodalom legelső művei közé tartoznak. Kiadta még Peregriny Elek jeles pedagógus fordításában Campe: *Amerika felfedezését* s az eredeti angolból fordítva a *Robinsont* is.

A kiadott művek többsége tehát új, növekvő igényeket elégített ki, s jelentős részük újszerű is volt. Mi sem bizonyítja jobban, hogy kiadónk valóban széles felvevőpiacra találó műveket jelentetett meg, mint az, hogy legnagyobb részük 4-5, sőt olykor több kiadásban is megjelent. Ez leginkább az ismeretterjesztő művekre vonatkozik. Bucsánszky a reformkori olvasóközönség leggyorsabban gyarapodó rétegét vette célba. Nem a vásári ponyvára termelt ugyan, de a kisebb pénzü olvasóknak. Az előszavak tanúsága szerint is a művelődni kezdő, emelkedni akaró, vidéki, kispolgárosodó csoportoknak, a kisértelmiségieknek, a magyarosodó városi rétegeknek, az alacsonyabb sorból származó tanulóifjúságnak az igényeit igyekezett kielégíteni.

Fokozatosan találta meg e rétegek igényeinek megfelelő formákat. Vizsgálódásunk során arra törekedtünk, hogy kézbe is vegyük a Bucsánszky-nál megjelent könyveket. Ennek alapján úgy látjuk, hogy a harmincas években még rangosabb kiállítású kiadványai voltak. Ezek finom papíron, jó kötésben, sokszor bőrkötésben jelentek meg, aranyozott betűkkel, acélmetszetű vagy litografált, gyakran színezett képekkel. Amikor Toldy Ferenc a *Figyelmező*-ben örömmel üdvözölte a Bucsánszky-nál megjelent újabb magyar könyvet, mert úgymond, ez „azt jelenti, hogy Bucsánszky Alajos a magyar literatúra részére meg van nyerve”, akkor ehhez azt fűzte hozzá: ennek „csak örülhetni, mert mind ezen igen csinosan kiállított kötetek, mind némelly előbbi kiadásai éppen nem szükkeblű s szükmarkú könyvtárusra mutatnak. Legyen üdvöz!”

Kiadónk a harmincas évek végén viszont már inkább arra törekedett, hogy könyvei minél olcsóbban, egyszerű formában, de nagy példányszámban jelenjenek meg. Kiadványai nagy részét olcsó kötésben, vékony kék borítóval adta el. Az igazi fordulat, a nagy újítás 1843-ban következett be. Ekkor jelentette meg Bucsánszky az első, fametszetekkel gazdagon illusztrált kiadványt.

A fametszet mint illusztráció nem volt éppen új, hiszen a könyvnyomtatás kezdete óta alkalmazták. A XIX. század első felében viszont Európa-szerte virágzásnak indult ez a műfaj. A változás a XVIII. század végén Angliából indult el, ahol Thomas Bewick jelentős újításokat vezetett be a fametszés technikájában. Így a vonalakat pontosabban lehetett visszaadni, s általában pontosabb képet kaphattak. Ugyanakkor finom pontokkal, vonalakkal különböző tónusértékeket, festői hatást lehetett elérni. S ami szintén nagyon fontos, tartósabb lett a dúc. Tehát a dúcról sokkal több másolat készülhetett. A fametszet különösen alkalmas volt illusztrálásra, mert a szedéshez hasonlóan magasnyomású volt, s a laptükörbe helyezve a szöveggel egyszerre lehetett nyomni. A világ első illusztrált ismeretterjesztő hetilapja, az 1832-ben induló *Penny Magazin* így érthette el a kétszázézeres példányszámot. Sorra jelentek meg az újabb filléres ismeretterjesztő magazinok, majd 1842-ben megindult a világ első képeslapja, az *Illustrated London News*, amelynek szintén tónusos fametszéssel készültek az illusztrációi. Ez a laptípus is gyorsan terjedt. Ami a könyveket illeti, Németországban pl. az 1830-as évektől Moritz v. Schwind, és Ludvig Richter, majd később Adolf v. Menzel nép- és

gyermekkönyvekben, valamint történeti tárgyú munkákban vitték diadalra a fametszés új eljárását.

A nyomtatott könyvek, sajtótermékek ugyan eddig is hozhattak s hoztak is képeket, most azonban ugrásszerű változás következett be a nyomtatott kommunikáció szerkezetében. Tömegesebbé, hangsúlyosabbá, mindennaposabbakká lettek a szöveghez szorosan kapcsolódó képek. Haiman György egyenesen azt mondja, hogy „a XIX. században a nyomtatott kommunikációnak egy második szakasza: a szöveges-képes közlés korszaka kezdődik”. Ebben a szakaszban a szöveges-képes közlésmódnak - több más tényező mellett - óriási szerepe lesz a tömegkönyv s egyáltalán a tömegkultúra kialakításában. A képes közlés a „pszichológiai könnyítések” egyik legfontosabb módja, s hallatlan mértékben megnöveli a nyomtatott termékek eladható mennyiségét.

Nálunk Bucsánszky-nak mint kiadónak nagy érdemei voltak a fordulat, a szöveges-képes közléstípus kezdeményezésében. Egészen frissen, mindenkit megelőzve vette át a mintát, s alkalmazta mind a könyvek, mind a ponyvafüzetek, majd a kalendáriumok kiadásában. Újításra érzékeny szellem kellett ahhoz, hogy észrevegye az új fametszési technika által megnyitott lehetőségeket. A reformkorban ugyanis az igényesebb magyar közönség nem kedvelte a fametszetet. Az előkelő és divatos illusztrációs műfaj a réz-, majd acélmetszet maradt, végül a litográfia lépett a helyükbe. Igazán nagy példányszámú nyomásra azonban ezek nem alkalmasak. A negyvenes évek legnépszerűbb körrajzait is legfeljebb 1000-2000 példányban nyomták. Az önkényuralom korában, amikor a divatlapok, képeslapok példányszáma kétezer fölé megy, akkor lesznek majd kénytelenek átváltani a fametszetes illusztrálásra. Az acélmetszet és a litográfia egyébként meg is drágította a kiadványokat. Ahhoz, hogy a fametszetekkel illusztrált művek sikert érjenek el, a fametszés technikai újdonságának össze kellett találkoznia a kevésbé igényes, kisebb pénzü olvasóközönség gyarapodásával. S kellett hozzá az a vállalkozó, aki megérezte, hogy az olvasóközönség milyen rétegeinél lehet sikert elérni az új technikával.

Bucsánszky 1843-ban jelentette meg a *Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel* című kiadványt, amelynek 130 lapján 46 fametszetes illusztráció volt. Szövegközi képekkel ilyen sűrűn ellátva, nagy példányszámú magyar könyv még nem jelent meg. (Minden harmadik lapra jutott egy kép.) A magyar könyvtörténet eddig kellően nem értékelt mozzanata ez. A *Magyarok története* ... nagyon nagy könyvsiker lett. Még ugyanabban az évben újra ki kellett adni, s 1848-ig hat kiadásban jelent meg.

A siker után kiadónk újabb, fametszetekkel bőven illusztrált ismeretterjesztő, vallásos és gyermekkönyveket jelentetett meg puha kötésben s egyre olcsóbban 10-40 krajcáros áron. 1846-ban adta ki például Lányi Károly *Magyar nemzet története*i című munkáját. A 320 oldalas könyvben 58 kép van. A képek között már csak elvétve akad statikus portré. A magyar történelem szinte teljes tablója látható itt Attilától, Árpádtól, a vérszerződéstől kezdve. Nem ez a legelső magyar történeti illusztrációsorozat a reformkorban, hiszen megelőzte ezt a híres bécsi mester, Peter Johann Nepomuk Geiger 1842 és 1844 között kb. 600 példányszámban megjelent mappája. Ennél a vegyesházi királyokig vezetett mappánál teljesebb Bucsánszky kiadványsorozata. Az utolsó illusztráció a napóleoni háborúhoz készült. A példányszám pedig összehasonlíthatatlanul magasabb, mint Geiger sorozatáé.

A fametszetek egyébként mindkét említett Bucsánszky-féle könyvben nagyon jó munkák, helyenként művészileg is kifejezetten kvalitásosak. A tónusos fametszés legelső magyarországi darabjai közé tartoznak. Szerzőjük Mihalovics pozsonyi fametsző. A magyar művészettörténet alig tud róla valamit. Annyit azonban megalapozottan állíthatunk, hogy Mihalovics a tónusos fametszés legelső magyarországi mestere, s a teljes magyar történelmet

illusztráló első fametszetsorozat megalkotója. A megrendelő, szervező és kiadó pedig Bucsánszky Alajos, aki tehát azon túl, hogy általában a szöveges-képes közlés kezdeményezője, a teljes magyar történelmi illusztrációsorozat megrendelője és nagy példányszámú forgalmazója is.

Bucsánszky kiadványai a negyvenes években egyre jobban tért hódítottak a vásári ponyva és a magas kultúra közötti széles sáv szaporodó olvasóközönségének körében. E kispolgáriasodó rétegek igényeinek, lehetőségeinek, műveltségének, ízlésének, érdeklődésének feleltek meg leginkább ezek a fametszetekkel gazdagon illusztrált, nem túl magas színvonalú, leginkább a magyar történelmet bemutató, népszerűsítő, papírkötésű, olcsó könyvecskék.

Az olcsó ár és a nagyszámú kép biztosította a Bucsánszky-féle kiadványok kelendőségét. A növekvő példányszámok pedig lehetővé tették a még olcsóbb előállítását. Az olcsó előállításhoz hozzájárult még az, hogy szerzői díjakra is keveset kellett fordítani. A kiadványok jelentős része fordítás. Az eredeti művek szerzői között pedig nem találunk egyetlen valamennyire is ismert nevet sem. Bucsánszky takarékoságára s intellektuális szemhatárára is jellemző, hogy leginkább kezdőkkel dolgoztatott.

Az 1840-es évek itt bemutatott sikeres vállalkozásai - amelyek nagy lépést jelentettek az igazi tömegkönyvek felé vivő úton - megnövelték Bucsánszky anyagi erejét és önbizalmát. Nem az óvatos, szerény, biztonságra törekvő céhes mesterek fajtájából való volt, hanem dinamikus, vállalkozó kedvű üzletember, minden újra nyitottan, benne az élet áramában, érzékelve és megragadva az új lehetőségeket.

2. A pesti üzlet- és nyomdaalapítás: 1847-1848.

A teljes könyvtermelői vertikum felé

A tömegkönyvkiadás létrejöttének, hatékony működésének elengedhetetlen feltétele, hogy a kiadói vállalkozás, a nyomdai kapacitás és a terjesztőhálózat megszervezése egy kézben legyen. Bucsánszkyknak is, ha vállalkozását tovább akarta fejleszteni, erre kellett törekednie. Mindenekelőtt saját nyomdát kellett szereznie. Ezt azonban igen nehéz volt megoldani. Bucsánszky mindenesetre kereste a lehetőségeket.

1847-ben „üzletének tágabb tért nyitandó” - ahogy a Helytartótanácsához beadott kérelmében maga indokolta -, áttelepedett Pestre, a polgárosodó ország szellemi központjába, a kapitalista vállalkozások centrumába. Házat vásárolt, s 1847. július 20-án pesti polgárjogot nyert. Bucsánszky polgári jogállását tekintve a könyvkötő céh mestere volt. A pozsonyi céhből elbocsáttatván, a pesti könyvkötő céhbe kellett felvétetnie magát. A dolog nem ment simán. A pesti könyvkötők féltek a konkurenciától. A feudális céhes szellem ütközött itt a kapitalista stílusú vállalkozó törekvéseivel. Bucsánszky 1847. augusztus 22-én fordult kérelmével a felsőbb hatósághoz, a Helytartótanács illetékes Városi osztályához. A kérelmet 15 db. melléklettel, ajánlólevéllel támogatta meg. Majd megunván várni a választ, megnyitotta ideiglenes boltját az Országút 640. sz. alatt. Itt árulta többek között első pesti kiadványát, a Landerer és Heckenast-cégnél nyomott, 1848-ra szóló *Új képes naptárt*. Végül a könyvkötő céh ellenkezése dacára a Helytartótanács 1848. február 15-i ülésén úgy határozott, hogy a Városi Tanács a könyvkötő céhet folyamodónak „mesterei sorába leendő felvételére utasítsa”! A pesti tanács március 17-i ülésén foganatosította a döntést.

Bucsánszky a forgalmas Kerepesi úton, az 1508. sz. alatti Westermayer-féle házban, a Fehérló Szálló mellett bérelt műhelyt és üzletet. Sorra adta ki még mások nyomdáiban nyomott

kiadványait. Hamarosan azonban lehetősége nyílt saját nyomda nyitására is. Ez pedig még a céhes mesterek sorába jutásnál is körülményesebb volt. A forradalom utáni új sajtótörvény azonban mindenki számára szabaddá tette a nyomda nyitását, aki bizonyos összegű kauciót le tudott tenni. Hősünk ismét bizonyosságát adta, hogy élni tud az új lehetőségekkel. Alig szentesítette a király április 11-én az új törvényeket, köztük a XVIII. törvénycikket, a sajtótörvényt, május elején máris Bucsánszky működő nyomdájáról érkezik jelentés a Belügyminisztériumhoz. Méghozzá az 1848-ban kibocsátott kiadványok mennyisége azt mutatja, hogy gyorsajtójának kellett lennie. Ilyen nyomdagépet 1-2 hét alatt nemigen lehetett beszerezni, tehát valószínű, hogy Bucsánszky igen hamar, már a sajtószabadság hírének első szellőjére a legnagyobb gyorsasággal nyomdagépek után nézett, s nyomdáját a Kerepesi úton a Westermayer-féle 1508. sz. házban rendezte be.

3. Bucsánszky vállalatának útkeresése

Bucsánszky kiváló üzletember volt. Vállalkozó kedvű, célratörő, akit leginkább csak a gyors üzleti haszon érdekelt. Korábban mint kiadót, de ezután mint nyomdatulajdonost sem kísértette meg az önzetlen irodalompártolás szeszélye. Nem befolyásolták ilyen vagy olyan elvek, elkötelezettségek. Tartósan csak egy nézetrendszer volt rá hatással: a magyar nacionalizmus, az 1830 és 1880 közötti minden alakváltozásával együtt. A harmincas évek végétől kiszolgálta a magyar liberális nacionalizmus történeti érdeklődését. (Ezért látja úgy a vele foglalkozó Pogány Péter, hogy Bucsánszky őszinte hazafi.) Mindamelletten igen óvatos volt. 1848-ig kiadott munkáiban vigyázott rá, hogy hű alattvalónak lássék. A nála megjelent történeti munkák kissé aulikus szemléletűek. Pestre költözésekor írt folyamodványában is hangsúlyozta, hogy mindig a cenzúrai intézet korlátai között igyekezett a nagyközönséget szolgálni. Ugyanakkor négy különböző egyházi méltóság ajánlólevelét is mellékelni tudta, a kanonoktól a primásig. (Ezért ítél felőle a főként későbbi bűnügyi ponyváival foglalkozó Békés István úgy, hogy klerikális és aulikus.) Valószínűleg sem igazán őszinte hazafi, sem aulikus nem volt, inkább csak jó szimatú, számító üzletember. Hosszú távon, a harmincas évek végétől a magyar nacionalizmusra tett, de mindenkor figyelt az idők változására is.

A forradalom és szabadságharc alatt több, a forradalom céljait szolgáló verses ponyvafüzetkét jelentetett meg. A versek igen harcosan vállalják a szeptemberi fordulat utáni forradalmi eseményeket is, s erőteljesen királyellenes hangot ütnek meg. E tény fölött igen nagyvonalúan siklott el Bucsánszky a Városi Tanácsnak 1854-ben írott levelében: „Nyomdám soha forradalmi célokra felhasználni nem engedtem, s alólírtak nyomdaja egyedüli, amelyből a legnagyobb forradalmi zavarok alatt is kizárólag azon vallási és nevelési munkák kerültek ki, minél fogva, bár legcsekélyebb nyomdai kihágás végett politikai tekintetben soha felelősségre nem vonattam.” Ez aztán már nem is igaz, mert a Pestre 1849 januárjában bevonuló osztrákok az 1849-re szóló Bucsánszky-naptárak közül a *Nagy képes naptár* és a *Kis képes naptár* még eladatlan példányait elkobozták, s további nyomását eltiltották.

Az ötvenes években azonban Bucsánszky valóban tartózkodott minden ellenzékiiségtől, de nem is kompromittálta magát az önkényuralom kiszolgálásával. Az idők változásával 1860-ban naptáraiban s külön röplapokon is kinyomtatta a sokáig tiltott *Himnusz*t és *Szózat*ot s más hazafias dalokat. 1867 táján a kiegyezés, a nemzet és az uralkodó közötti megbékélés propagandáján ügyködött, sőt díszkötésben prezentálta Medve Imre hódoló versét *Öfenségének*. Ugyanakkor egyik 1868-as naptárában viszont közölte Kossuth Lajos Deákhoz írott kiegyezésellenes, ún. *Cassandra levelét*, s tekintettel a kiegyezésellenes áramlatokra,

megindította a *Honvéd naptárt* és a *Kossuth naptárt*. Mire azonban a hetvenes évtized közepére a politika eljut a nagy pártfúzióig, minden aktuális politikai álláspont eltűnik a naptárakból, s marad a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány religiózus ápolása.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Bucsánszky mint kiadó minden súrlódást igyekezett kerülni a mindenkor magabiztos hatalommal, de semmiképpen sem fordult szembe a közhangulattal, s az erőteljes véleményáramlatokkal sem. Fő törekvése az volt, hogy minden tömeges igényt kiszolgáljon, kielégítsen a hatalom megszabta keretek között, azzal a céllal, hogy a lehető legnagyobb profitot érje el befektetett tőkéje után.

Kiadói stratégiáját már a negyvenes években e tömegesebb olvasói igények kielégítésére alapozta. Ezen az úton akart továbblépni Pesten is. Ezért kezdett az igazi tömegkiadványnak számító kalendárium kiadásába. Ezért kísérletezett nyomdaalapításától kezdve ponyvaformátumú kis füzetkéssel. A tartalom iránya, fajsúlya, színvonala egy darabig még kialakulatlan, bizonytalan volt. Első ponyvai kiadványai a forradalmi ponyvák voltak. Az első naptárak a sok kuriózum ellenére még ismeretterjesztő jellegűnek is tekinthetők. 1851 végén a *Hölgyfutár* Hírharang rovatában még ezt lehetett olvasni: „Bucsánszky nyomdatulajdonos jelenti, hogy a nép oktatását, művelését, mulattatását előmozdító jó magyar munkákat kiadni mindenkor kész. Népszerű íróinkat figyelmeztetni sietünk a kedvező alkalomra, és sok szerencsét kívánunk a vállalkozó szellemű kiadónak.” Akadt is jelentkező. Így lett Tóth Kálmán első kiadója Bucsánszky. Ő állította ki a ponyvára Tóth Kálmán *Kinizsi Pál* című „népies” elbeszélő költeményét. Egyben azonban Tóth Kálmán volt az utolsó íróvendég Bucsánszky sajtóján.

Tudjuk, hogy az 1850-es évek elején komoly írói körökben - így Arany Jánosnál is - felmerült a ponyvairodalom regenerációjának, megújításának kérdése - mint a nép művelésének, felvilágosításának legalkalmasabb eszköze. Vajon milyen mechanizmusok működtek, hogy ebben a kibontakozó, megszorodó kalendáriumirodalomban, a megújuló ponyvai olvasmányanyagban nem a színvonalasabb népies irányzatú irodalom s nem is az alacsonyabb művészi színvonalú, de komolyan didaktikus szándékú „népirodalom” jutott uralomra?

Most csak egyetlen szempontra utalunk. Az új, kapitalista viszonyok közötti ponyvapiacra - ellentétben a régivel - a kiadónak nem volt elég fenntartania magát. Nem volt elég régi, jól bevált műveket újra kiadni, s alkalmanként egy-egy újat. A társadalom egész világa megindult, mozdult valamerre. Új igények születtek információkra, érdekességekre, új fajta szórakoztatásra, ötletekre, kifejezési formákra. Ezek az új igények kényszerítették ki, erre a kihívásra válaszolt a korszak hatalmasan fellendülő, változatos formákat mutató ponyvairodalma s a kiterjedő kalendáriumirodalom is. A kiadó ezen a téren rá volt kényszerítve a dinamikus, expanzív kiadói munkára. Ahhoz, hogy megállja a helyét a versenyben, bővítenie kellett termelését, ki kellett terjesztenie piacát, folyamatosan újdonságokkal kellett megjelenie. Ehhez pedig a piac igényeinek megfelelően folyamatos termelésre volt szükség. Nagy mennyiségben, iparszerűen, szabványosítottan s főleg olcsón.

Említettük, hogy Bucsánszkyt csaknem kizárólag a gyors üzleti haszon érdekelte. Szükségszerűen olyan írókra, szerkesztőkre kellett találnia, akik az iparszerű termelés igényeinek megfeleltek. Természetesen ezek nem lehettek szuverenitásukra valamit is adó autonóm művészek, s a produkció sem lehetett autonóm művészet. Bucsánszky legtöbb dolgozó szerzője a Tatár Péter álneven író Medve Imre már régen a legismertebb írástudó volt a két hazában, füzetei átlagosan 30-40 ezer, de olykor 100-200 ezer példányban is elkelték, amikor még mindig szabványszerűen 5 forint díjat húzott minden ív prózáért vagy verselményért.

A közönségnél is inkább számított a tárgy érdekessége, mint az esztétikai minőség. Aranyt még az is megdöbbenetette, hogy Tóth Kálmán *Kinizsi Páljának* milyen nagy sikere volt, s hogy a nagyközönségnek egyre megy: Toldi vagy Kinizsi Pál. Azt a tanulságot vonta le, hogy csak egy esztétikailag művelt közönség képes a mű teljességének, esztétikai minőségének élvezetére. Nem mondott le az olvasóközönség neveléséről, de erre más utat látott célszerűnek, s ez a meggondolás elfordította a ponyva felemelésének útjától.

Bucsánszky intellektusának szűkössége is hozzájárult, hogy végül is a valamelyest modernizált, de alacsony színvonalú ponyvák és a ponyva jellegű naptárak irányába lépett tovább. Azt mindenképpen jól érzékelt, hogy az írni-olvasni tudás gyors terjedésével - egyéb művelődési, társadalmi és gazdasági folyamatokkal is összefüggésben - az olvasóközönség legalsó rétege, a vásári ponyvák és naptárak olvasóinak a száma gyarapodik a leggyorsabban. Saját szempontjából azt is helyesen ismerte fel, hogy a legnagyobb kiadókhoz, nyomdákhoz képest szerényebb szellemi és anyagi tőkével rendelkező vállalkozónak itt van leginkább lehetősége a gyors terjeszkedésre. Mint jó kapitalista vállalkozó, felismerte, hogy tőkéjének megtérülésére leghamarabb itt számíthat.

4. Anyagi sikerek

A pályatársak (most már nem a könyvkötők, hanem a nyomdászok és könyvkereskedők) hamar észrevették, hogy Bucsánszky veszélyesen terjeszkedő üzletember. A pesti könyvnyomdászok és könyvárusok 1852-54-ben összefogtak ellene, hogy szabálytalanságokra hivatkozva a veszedelmes konkurens nyomdáját, könyvüzletét bezárassák. Bucsánszky ugyanis 1852-ben a Hatvani utcában, majd 1853-54-ben az Uri utcában könyvesboltot is nyitott. Könyvesboltját végül is sikerült megvédenie. Bizonytalan volt azonban nyomdájának jogállása is, hiszen nem a királyi szabadalom, hanem a 48-as törvények alapján állította fel.

A jogi harcok közben kiadónk változatlan lendülettel tevékenykedett. 1852-ben két gyorsajtója s egy hagyományos vassajtója volt, tizenkét szedővel és egy nyomómesterrel dolgozott. Megvette a Józsefvárosban az Ősz utca 20. szám alatti földszintes házat, s nyomdáját még 1852 végén ide költöztethette. Bucsánszky e vásárlással is nagyon jól választott, olyan környékre telepedett, ahol hamarosan nagyon megnőtt az ingatlanok értéke. A következő két évtizedben ezen a területen épült ki az úgynevezett „mágnásfertály” számtalan szép palotával.

Bucsánszkynek 1861-ben már három gyorsajtója dolgozott. 1867-ben, néhány évvel az öreg Károlyi István halála után - igaz, nagyon kedvező áron, de készpénzért, 13 ezer forintért - meg tudta venni a patinás Trattner-Károlyi nyomdát. Így már hét gyorsajtóval és két vas kézisajtóval rendelkezett. Ugyanennyi gyorsajtója volt ekkortájt Heckenastnak és Emichnek is, akik egyébként módosabbak voltak, s vállalkozásuknak nagyobb tőkéje volt. A Bucsánszky-nyomda tehát elég nagy nyomdaüzemmé vált. Az ügyek intézésében, a munkások irányításában Bucsánszkynek segítségre volt szüksége. 1860-tól több ügyvezetőjének a nevét ismerjük.

Bucsánszky anyagi ereje oly mértékben növekedett, hogy már 1868-ban, a Pénzügyminisztérium kérelme kapcsán, 160 ezer forintra becsülte vagyonát. Ez kb. kétszerese annak a vagyonnak, amelyet 20 évvel azelőtt Pestre jövelekor bírt. Kiadónk tehát kiváló üzletemberként valóban jól kamatoztatta tőkéjét.

A nyomda és a tulajdonos igényei lassan kinőtték az Ősz utcai házat. Először 1865-ben a ház udvarán vasvázas üvegházat, pavilont állítottak fel. (Még Krúdy fiatal korában, az ezer-

nyolcszázkilencvenes években is ebben dolgoztak a szedők, amint azt a *Hét bagoly*ban leírta.) 1871-ben jelentősebb bővítés következett. Megtoldották a földszintet, s az egész földszint fölé emeletet is építettek. A megnövekedett házban lakott a Lakáscímjegyzék szerint a Bucsánszky-cég későbbi tulajdonosa, Rózsa Kálmán is, aki ez évben, 1872-ben vette nőül Bucsánszky lányát, Gizellát.

Maga a ház külső megjelenésében a paloták között szerényebb eklektikus épület volt. Nevezetessége a díszes lépcsőház lett. Itt 64 olajfestésű kép van, amelyeket Gaál Lajos akadémiai tanár festett 1873-ban. A magyar vezérek képe látható itt az avar Balambértől Bendegúzon és Attilán át Árpádig s a honfoglaló vezérekig, majd a királyoké Zápolyáig. Függetlenségi szabadságharcos hősökkel folytatódik a sor: Bocskai, Bethlen, Zrínyi Ilona, Thököly, Bercsényi, II. Rákóczi Ferenc, majd az aradi 13 vértanú. Szerepel végül Abdul Medzsik török szultán, aki Kossuthot és menekülttársait befogadta. A mennyezeten a vérszerződés freskója látható. A magyar címet két angyal és oroszlán tartja, s látható még Magyarország védője, Mária, két magyar zászló, egy versike s egy jelszó: Haza, Király, Szabadság. A képek egyszerű felsorolása már körvonalazza azt a történetiszemléletet, amely elsősorban a kiegyezés után meghatározta a kiadó munkáját. A nevezetes lépcsőház egy része egyébként a kiadó két ponyvafüzetkéjében is látható. Az egyikben az immáron negyedszer feltámadó peleskei nótárius Tatár Péter pennájának segítségével így lelkesedik:

„Barátim ez egy szent templom a magyarra
Hol imádkozhatik leborulva arcra.”

Bucsánszky több naptára előszavában eldicsekedett a képekkel, s hívta olvasóit, látogassanak el hajlékába megnézni a képeit, hogy lássák annak a házát, „ki hazája múltját és jövőjét forrón szereti”.

A ponyvairodalom egyik felesküdt ellensége, az iskola- és népkönyvtárügy legfőbb mozgatója, az ifjúsági író, Dolinay Gyula meg is róttá Bucsánszkyt azért, hogy nem áttolja „nagy fennen tudtul adni, hogy milyen palotája van a nép filléreiből”. Bucsánszky azonban több praktikus ésszel volt megáldva, mint azt a jámbor humanista gondolta, s ösztönösen érezte, amit a modern tömegkommunikációkutatás úgy fogalmaz, hogy a kommunikátorról kialakított kép befolyásolja a kommunikáció sikerességét s piaci forgalmát is. Bucsánszky parádés lépcsőháza, annak hazafias szelleme pedig bizonyára imponált a paraszti, volt kismemesi, iparos és kisértelmiségi olvasóknak, akik a nyájas invitálás gesztusát is megnyerőnek találhatták.

Kiadónk ezekben az években több naptár előszavában egyes szám első személyben szólt olvasóihoz. „Szózat a néphez” s „A magyar néphez” című megnyilatkozásaiban mindig fontos elem a nyájas közvetlenség. Érdeemes hosszabban idézni egy ilyen szózatból, ahol olyan képet igyekszik sugározni magáról, hogy ő a nép legnagyobb barátja: „Kedves polgártársaim! Miután az egész hazában oly bizalommal voltatok irányomban, hogy bárhol megfordultam, tömegesen jöttetek látogatásomra, sőt kik közületek Pestre jöttetek, szívesek voltatok meglátogatni hajlékomban, hogy megismerhessetek színről-színre engem, ki nektek annyi hazafias történeteket s szép naptárakat készítettem, elhatároztam arcképemet közleni azok számára is, kiket a távolság vagy más körülmények visszatartóztatnak Pest városa meglátogatásától, ismerjék legalább arcképben legjobb barátjukat, ki a nép - a ti hozzám viseltetett bizalmatok által voltam képes 400.000 kalendáriumot eladni, miért kötelességemnek tartom nektek hálás köszönetemet kinyilvánítani.” A hála nagylelkű jeléül 400 ezer példányban meg is jelent a „derék hazafi” szakállas arcképe átellenben Kossuth képével, hadd lássa a nép, kik az ő igazi barátai. Majd így folytatódik a szózat: „Az emlékezetes dicső 1848 óta ismeritek ti romlatlan keblű fiait a természetnek az én ... könyveimet, kalendáriumaimat, melyeket a ti

számotokra nyomtak és ti oly buzgón pártoltok. Tudjátok, hogy én a ti ízléseketek, melyet nem rontott még meg a hivalkodás, el tudom találni, mert köztetek és érettetek éltem s élek” stb. Végül így fejezi be: „Most pedig boldog új évet kívánva s áldást mondva reátok, házaikra és kedves családokra, hazafias kézszerítésom mellett maradok őszinte hű polgártárs és barátotok.” Akik az ő kiadványait olvassák, azoknak romlatlan jó ízlésük van, s ő, Bucsánszky Alajos tudja legjobban eltalálni ezt az ízlést. Tehát vásárolják s olvassák továbbra is az ő kiadványait. Bucsánszky működése s a róla kialakult kép valóban olyan hatásos volt, s tovább örökítődött, hogy még 1973-ban is találkoztam Jászkiséren olyan atyafival, aki meg volt győződve arról, hogy a fiatalabb korában olvasott Bucsánszkyról címzett naptárakat is a jó öreg Bucsánszky írta, aki „szép szakállas öregember volt”.

5. A sikerek megalapozása: az első naptárak

A nyomdagépek számának növekedése, a vagyon megkészszerződése, a rangosabb ház építése, a szuggesztív imágó kialakulása mind azt bizonyítják, hogy Bucsánszky pesti vállalkozása igen sikeres volt. Adósok vagyunk azonban még azzal, hogy mi volt kiadónk kezdeti gyors sikereinek oka. A régebbi kiadványok egy részének ismételt kiadása mellett Bucsánszky kiadói profilját Pesten - mint már említettük - a legkülönbözőbb ponyvai kiadványok és kalendáriumok jellemezték. Az első ponyvák, a forradalmi ponyvák is kapósak lehettek, de a vállalkozás sikerében a naptáraknak volt állandóbb szerepük. Ezek jelentették évről évre a rendszeres, biztos és nagy tömegű bevételt. Sőt, a pesti induláskor először a naptárak igen gyors sikerével teremthette meg Bucsánszky a továbblépés alapjait. Mi volt hát a naptárak gyors sikerének a titka.

Kétségtelenül nagy szerepe volt ebben a kiadványok tartalmának. Az 1848-ban induló Bucsánszky Alajos *Nagy képes naptára* első három évfolyamában kb. a tartalom egyharmad részét tette ki a „Festői utazások a világ körül” című útleírás-füzér, amelyet egy német cég kiadványaiból válogattak és fordítottak. Mindenféle izgalmas kalandok vannak benne: hajótörés, tengeri rablás, „tengerhajóni rettentő éhség”, távoli egzotikus világok izgató színei, különös szokásai. A naptárak másik harmadát a *Fillértárból* átvett ismeretterjesztő közlemények képezték. Van itt cikk a telegráfról, léglaptárról (léggömb), a holdkórosról, de a legtöbb leírás a távoli tájakon honos, ritkán hallott, sosem látott állatokról, jegesmedvéről, krokodilról, csikos hiénáról, oroszlánról, cethalról, elefántról szól. Néhány friss hír - medve az álarcosbálban, egy élve eltemetett kalandjai - szintén az 1834-es *Fillértárból* származott. A tartalom fennmaradó részét történeti cikkek tették ki. Az elbeszélő részek a Bucsánszky által kiadott magyar történeti könyvekből, a vár- és családtörténetek a *Fillértárból*, az egyetemes történeti érdekességek - a kínai falról, Babel tornyáról - szintén a *Fillértárból* kerültek ki.

Az 1849-től megjelenő Bucsánszky Alajos *Kis képes naptárának* tartalma hasonló ehhez. Folytatásokban közölte a magyar nemzet történetét. Kiemelve az útleírásokból bemutatta a vadembert és a vadasszonyt, a vad népek vallási szertartásait, a krokodilt és az elefántvadászatot. Ezen kívül egy-egy érdekes mesét vagy mondát is hozott.

A szintén 1848-tól megjelenő Bucsánszky Alajos *Keresztény képes naptára* tartalmazott érdekes ó- és újszövetségi történeteket, szentek életéről szóló leírásokat. Valamennyi Bucsánszky-nak a negyvenes években megjelent kiadványaiból származott. Ezen kívül hozott egy-egy „erkölcsös”, „szívképző”, de elég érdekesen megírt elbeszélést.

Bucsánszky naptárai érdekességben múltak felül valamennyi, akkor piacon lévő naptárt. Távoli, egzotikus világok izgató, fantasztikus színei először az ő naptáraiban jelentek meg, s a régi típusú kis naptárak sokat ismételt történeteinel sokkal vonzóbbak, érdekfeszítőbbek voltak. A népművelő szándékú *Mezei naptár*nál s a később indult hasonlóknál szintén érdekesebbek voltak, mert azokat a komoly tanácsadó cikkek majdnem teljesen elfoglalták.

Tovább fokozta a naptárak vonzerejét a nagyszámú és tetszetős fametszet. Ennyi képpel naptár még nem jelent meg Magyarországon. A címlapokon levő és a hónapok melletti rajzokon kívül a *Nagy képes naptár*ban húszon felül volt az illusztrációk száma, de a *Kis képesben* és a *Keresztény képesben* is volt kb. 15 darab. Magyarországon Bucsánszky címezte először a kalendáriumot „képes naptárnak”. Sajtótörténetileg is nevezetes hely illeti meg e címadásért kiadónkat. Ezzel ugyanis megelőzte az első magyar képes újságot is, amely 1848. január 1-én indult *Ábrázolt Folyóirat* címen, s csak márciustól változott a cím *Képes Újságra*. Bucsánszky *Új képes naptára* (A *Nagy képes naptár* első évfolyamának még ez volt a címe) viszont már 1847 végén forgalomban volt.

A naptárak képeit, az újakat is, sőt a hónapok fejléceit is valamennyi naptárban Mihalovics készítette. Nagyvonalú vállalkozónk annyira fontosnak tartotta a kalendáriumok gazdag illusztrálását, hogy mint legnagyobb megrendelőnek, szerepe volt a pozsonyi Mihalovics Pestre költözésében is. Ez már 1848-ban megtörténhetett, mert az 1849-es *Kis képes naptár* hónapfejlécein már így olvashatjuk kézjegyét: „Mihalovics Pesten”.

A pestivé lett Mihalovics is óriási számban termelt Bucsánszky naptárai számára fametszeteiket: történeti képeket, a népelet jeleneteit, vadembert, vadasszonyt, csíkos hiénát, elefántvadászatot, tengeri csatát és hajótörést, tahiti tájképet, a véres budai macskazenét, a budai vár égését, Rózsa Sándort, szentek képeit stb.

A naptárak érdekes tartalmához, a szemfogó illusztrációhoz rendkívül alacsony ár társult. A 150 oldalas nagy naptár ára 15 krajcár volt (a reformkori, nem sokkal vaskosabb nagy naptárak ára egy forint volt). A kis és keresztény naptárak is jóval olcsóbbak voltak a velük egy kategóriába eső hagyományos naptáraknál. Míg azok 10-20 krajcárba kerültek, a Bucsánszky-féle kis és keresztény naptár ára 6 krajcár volt, alacsonyabb a csodásan olcsó *Mezei naptár*nál. Hogyan tudta kiadónk ilyen olcsón kiállítani naptárait? Szerzői díjakra vajmi keveset kellett kifizetnie. A cikkek részben fordítások, részben saját régi kiadványaiból, illetve a *Fillértár* című ismeretterjesztő képes magazinból kerültek ki. Az első öt évben csak a kalendáriumok 10-15 százaléka volt eredeti anyag. Említettük, hogy az illusztrációk a legolcsóbb, legtöbbször felhasználható technikával, fametszéssel készültek, s részben a régi kiadványok dúcainak a felhasználásával. A nagy példányszám is csökkentette az árat. A példányszám növelésében szerepet játszott, hogy mindhárom naptárt németül, majd szlovákul és horvátul is megjelentették. (Ezek a sorozatok az első világháború végéig jelentek meg.)

Bucsánszky naptárainak első évfolyamai mind tartalmukat, mind gazdagon illusztrált mivoltukat, mind példányszámukat tekintve az első igazi tömeglapokhoz, a nyugati, több százezer példányszámos képes ismeretterjesztő filléres magazinokhoz hasonlítottak. (A tartalmuk talán valamivel kevésbé volt változatos.) Hasonló funkciót töltöttek be, hasonló „pszichológiai könnyítéseket” alkalmaztak, s hasonlóan széles és heterogén közönséghez jutottak el. A különbség az, hogy 20-30 évvel később, s nem hetente jelentek meg, hanem évente, s gyakorlati igényeket kielégítő kiadványtípus mankójára támaszkodtak. A kissé archaikus műfaj ellenére ezek már igazi tömegkiadványok voltak, s a továbbiakban még inkább azzá váltak.

6. Tömegtermelés és a „népi forgalmazás” köre

Mint Bucsánszky eddigi útjából láthattuk, nem a hagyományos ponyva- és kalendárium-kiadókból fejlődött ki a modernebb tömegponyvákat s nagy példányszámú tömegnaplókat forgalmazó legnagyobb vállalkozás. Ha voltak is a hagyományhoz kapcsolódó vonásai (tematikában, sablonokban, írásmódban, terjesztésben stb.), egészében véve a ponyvák és a kalendárium tömegtermelésének jelensége minőségileg új fejlemény volt, a kapitalista korszak szerves képződménye. Létrejöttéhez a lehetőséget mélyen fekvő gazdasági, társadalmi és kulturális változások adták meg s a közönség ezekkel összefüggő változásai, új igényei. Eddig itt elsősorban csak a kiadói oldal néhány tényezőjét mutattuk be. Így az illusztrálási technika fejlődését s ennek szerepét a tömegtermelés kialakításában. Szóltunk a fejlettebb országok által adott mintáról. Részleteztük a kapitalista, újításokra érzékeny, vállalkozó szellemű kiadói személyiség szerepét az új technika meghonosításában, a minták adaptálásában a hazai viszonyokra. (Az átvételt egyébként megkönnyítette az is, hogy Pozsony a magyar és a német kultúra érintkezésének tere volt, s Bucsánszky a két kultúra határmezsgyéjéről indult.) Bemutattuk, hogy ez a kiadói személyiség milyen érzékeny volt a közönségigény változásainak nyomon követésére, kiaknázására. Írtunk a személyiség azon összetevőiről s az üzletpolitika azon tényezőiről, amelyek mind az alacsonyabb színvonalú, tömegesebb igények kiszolgálásának, az iparszerű írásmód kialakulásának az irányába hatottak. A teljesség kedvéért meg kell még említenünk azt az ismertényt, hogy a 19. század első felében létrejöttek a könyvek tömeges kiadásának technikai előfeltételei is. Így a papírgyártást forradalmasította s a papírt olcsóbbá tette a papírgyártó gépek feltalálása. A nyomdák teljesítményét sokszorosára emelte a fémsajtó, a hengeres, pedálos gyorsajtó és gőzhajtású sajtó feltalálása, bevezetése. Bucsánszky üzemében a kor legfejlettebb technikája működött.

Az első tömegolvasmányokat termelő magyarországi vállalkozás létrejöttének fontos tényezője volt a teljes könyvtermelési vertikum (kiadó, nyomda, terjesztés) kialakulása is. Ez a jól működő terjesztőhálózat kiépítésével vált teljessé. Nyomtatott katalógusa szerint kiadónknak már a pozsonyi korszakban is országszerte voltak bizományosai a könyvkötők és a könyvkereskedők közül. Az ötvenes évektől azonban minőségileg új, hatványozottan hatékony terjesztőmechanizmust épített ki. A továbbiakban ezt írjuk le, s kicsit előreszaladva bemutatjuk az első világháborúig terjedő egész időszak kalendáriumterjesztési módzatait s ezek változásait. A terjesztés kérdései már közvetlenül átvezetnek majd a közönség problémájához.

A Bucsánszky-féle naplók terjesztésekor már fel sem merülhet az előfizetési forgalmazási mód, s az értelmiségiek önzetlen terjesztő munkájáról sem lehet szó. A könyvesboltok választékában természetes módon ezek a naplók is ott voltak, de a kinyomott példányoknak itt csak elenyésző részét adták el. A legtöbb kis naptár, ponyvanaptár, így a Bucsánszky-félék is a vásárokon találtak gazdára. Mint már említettük, ez volt a naplók hagyományos forgalmazási módja, s vidékenként változó időpontban volt a jellegzetes kalendáriumos vásár. A kereskedelem regionális és helyi szintjein, a paraszti árucserében és érintkezésben szinte az első világháborúig még növekedett is a vásárok szerepe. Kiss Lajos jeles etnográfus a hódmezővásárhelyi vásár leírásában bemutatja az őszi-téli sokadalmak jellegzetes figuráit: a kalendáriumárusokat, akikről egyébként szinte minden részletesebb vásárleírás megemlékezik. A vásárokra kivitték árujukat, közte a kalendáriumot, a könyvkereskedelem régi művelői, a könyvkötők is. Korszakunk elején még nagyon fontos volt a szerepük, s ebből az első világháborúig megőriztek valamit. A ponyvanaptár jellegzetes vásári eladói azonban nem ők voltak.

A sokféle típus közül a történeti elsőség okán először a históriásokat kell említenünk. Takács Lajos mintaszerű munkájában az utolsó még élő históriásoktól gyűjtött adatok alapján leírta a históriásoknak a múlt század utolsó harmadától kialakult típusát. Ez a típus nagyvásárokon énekelve adta elő és árusította a többnyire maga által versbe szedett újságoló funkciójú históriát, egyleveles nyomtatványt. A leírás szerint ezek a históriások a huszadik században is foglalkoztak kalendáriumárusítással. Házaltak vele, árulták az utcasarkon, de leginkább a sokadalmakon. Különösen ügyesek voltak a naptárak szezon utáni eladásában. Fordulatos, szellemes beszéddel, sokféle apró ráadással vették rá az atyafiakat a vásárlásra.

A históriásokról természetesen vannak korábbi adataink is. Beöthy Zsolt 1886-ban azt írta, hogy „a ponyva könyvárusa máig a históriás...”. Czéh Sámuel mosonmagyaróvári nyomdász levelében, amelyet 1851-ben küldött Ipolyi Arnoldnak, ezt olvashatjuk: „a paraszt könyvárusnál ritkán vesz valamit, hanem csak a historikusoktól cserél, kik hozzá hasonló szegények, azok pedig az ilyesmit koncszámra veszik a nyomdászoktól.” A ponyvairodalom ellen lapot indító Pósa Lajos és Bodon József 1878-ban azt írta, hogy a nép „ha heti vagy országos vásárok alkalmával adni-venni valóját elvégezte, örömet elácsorog a ‘históriás’ előtt, s a földre terített ponyván vagy deszkakerítéseken heverő töméntelen ‘históriákat’ szívesen elnézegeti”. Telegdi-Kovács üzleti könyveiből tudjuk, hogy az ott is koncszámra átvett históriák mellett ezek a históriások a negyvenes évektől 1870-ig minden egyéb ponyvai nyomtatványt s nagy számban naptárakat is vásároltak. Hat históriás nevét leltük fel, s ezek közül a debreceni Szöllösi János egy-egy évben 500-1000 darab kalendáriumot vételezett. Az Alföldön, illetve a Tiszántúlon viszonylag nagyobb számú históriás lehetett. (A mosonmagyaróvári Czéh is alföldi históriásokról beszél.) A békési vásáron 1890 körül is históriások árulták a naptárakat. Országosan azonban történeti elsőségük ellenére korszakunk vége felé már csökkent szerepük a kalendárium forgalmazásában.

Akadnak azonban igen nagy számban más, mindenféle alkalmi árusok is, sokszor idényjelleggel. Nemcsak országos vásárokon, hanem más sokadalmakon, búcsúkon, hetipiacokon is árulták a naptárakat. A könyvkereskedők, akiket érzékenyen érintett a növekvő naptárüzletből való csökkenő részesedésük, lapjukban, a *Corvinában* 1878 és 1889 között meglehetősen gúnyos emlegették a „kofaasszonyágokat”, „a vásáros tisztelt kartárs-urakat”, „a mindenmú kalendárium árusító embereket és asszonyokat”. A könyvkereskedők egymással is csúnyán pöröltek, ha valamelyikükről gyanították, hogy a nagy tételben átvett naptárakat ilyen eladókkal terjesztik. Az egyik védekező kolléga válaszából megtudjuk, „hogy a naptárárusítás nem tartozik kizárólag a könyvkereskedelmi szakma körébe, hanem a szabad vásári forgalom tárgyát képezi, mellyel idényszerűleg más iparágat űzők is főváros- és országszerte foglalkoznak; így Baján is találkozok néhány szegény sorsú ember, kik ... közvetlenül a kiadóktól (legnagyobb pesti naptárkiadókat sorolja fel, K. I. G.)... néhány tucat naptárt hozatnak, de azok eladására fordított vesződségük, kockázatuk miatt ... inkább szánalomra, mint irigylésre méltók”. A jelenség nem volt teljesen új dolog, hiszen Tompa Mihály édesapja, a szegény foltozóvarga is babrálgatott kalendáriumok árulásával. Az önkényuralom korától azonban az első világháborúig fokozatosan bővült a közreműködők köre.

A naptárterjesztés másik növekvő jelentőségű módosítása sem volt minden előzmény nélküli. Már a 18. századi naptárforgalom bemutatásakor pedzettük a házalók esetleges szerepét. A históriások is házalhattak naptárral, most azonban speciális házalótípusokról van szó. Már a reformkorban növekedett a vidéki áruforgalomban a házalókereskedelem jelentősége. Jellegzetes házalótípusok alakultak ki a szlovák nemzetiségből. A reformkor végétől hallunk arról, hogy a babkárók - a vászonnal, tüvel, cérnával vándorló, vásározó tót árusok - a babkár ládából ponyvairodalmi termékeket, kalendáriumokat is árultak. Egy kortárs szerint ezek az egész országot bejáró emberek vitték diadalra a komáromi kalendáriumot is.” A későbbiekben

olvashatunk naptárárusító gránertótokról, azaz Garam menti tótokról is. A Corvinában cikkező könyvkereskedők epésen emlegetik a „naptárárusító vásznastótot”, a „kóbor kalendáriumos gránereket”, az „egyszerű jámbor lelkű naptárárusító gránertótot”. Valószínű különben, hogy a kor más házaló típusai is vittek magukkal naptárakat. A jeles román literátor, Joan Slavici - aki az 1850-es években az Arad megyei Világoson gyerekeskedett - arról tudósít, hogy hozzájuk a lóháton járó viaszgyűjtők átalvetőjében jutott el a Szebenben nyomtatott cirill betűs kalendárium.

Kísérletet tettünk arra, hogy a házalási engedélyek levéltári felkutatása révén feltárjuk Bucsánszky hálózatának fokozatos kiépülését. (Találtunk is Bucsánszky által különböző személyeknek kért házalási engedélyeket.) A sokféle nehézség miatt azonban ez egyelőre megghiúsult. Így csak a végeredményre mutathatunk rá, amelyet György Aladár 1875-ben így foglalt össze: „Bucsánszkyék hatása csaknem kizárólag innen ered. Az ő ágenseik ellepik a vásárokat, ünnepélyeket, csaknem minden egyes egyént felkeresnek...”

Fontos formája volt még a naptár- és ponyvaárusításnak a kisebb városok, falvak szatócsainak közreműködése. A reformkortól, amikor megkezdődött a szatócsok megjelenése, letelepedése és számuk növekedése kisebb falvainkban is, fokozatosan erősödött szerepük a naptárforgalmazásban. (Telegdi-Kovács már a hatvanas években százszámra küldte minden évben a régió szatócsainak a saját naptárait s a Pestről hozottakat is.) 1880 táján a szatócsok részesedése már olyan mértékű volt, hogy a *Corvina* cikkírója az egyik replika során a többi fontos forgalmazási mód mellé állította, mondván, hogy a kiadók kalendáriumokat ajánló körlevelei „9/10. részben könyvkötőkhöz, vidéki szatócsokhoz, naptárárusító vásznastótokhoz és kofa asszonyságokhoz” kerülnek. A szatócsok naptárterjesztésének jelentőségére utal a sok gúnyos cikk is a szatócsokról, fűszerkereskedőkről, akiknek kirakatában és polcain „egy süvegcsukor, egy Franck kávé és egy iskatula kocsisír között” és társaságában vannak elhelyezve a könyvek és kalendáriumok.

A városi terjesztésnek volt még két sajátos formája. Idényjelleggel a dohányárudák, trafikok is foglalkoztak a naptárakkal, s voltak önálló, állandó ponyva- és naptárárusító helyek. A Könyvkereskedők Egyletének megalakulása után, 1878-ban az volt az egyik első követelése, hogy a Franklin Társulat és Bucsánszky „dohánytrafikokban ne árultassák naptáraikat”. Kovács István asztalosmesternek az írásából tudjuk, hogy Szegeden már 1831-ben volt állandó ponyvaárusító hely: „Ott árulták a naptárak és a ponyva minden kigondolható termékeit a főtéren...” Pesten Bucsánszkyknak is volt több ilyen árusítóhelye. Az egyikről a Munkás-Hetikrónika egyik írója így emlékezik meg 1875-ben: „Még 10-15 évvel ezelőtt a helybeli és vidéki alsóbb néposztály búcsújárást tartott Bucsánszky gyármányainak belvárosban létesített kereskedéséhez.” Ilyen állandó árusítóhely volt a Belezna kert előtt, a pesti Duna-parton, a Károly-kaszárnya egyik kerítésfalánál, s a régi Országháztól nem messze, az Állattani intézet előtt, s még nyilván más helyeken is, amelyekről nem tudunk.

A mindenféle árusítók nagy tételben bizományban kapták a nyomdász- és kiadócégektől, így Bucsánszkytól is a naptárakat. A kiadók az árból a könyvkereskedőknek adni szokott átlag 15%-os rabattnál, engedménynél többet engedtek. (Ez volt a viszály egyik forrása a könyvkereskedőkkel.) Az egyes árusok többnyire egyedárusági viszonyban voltak a Bucsánszky-céggel. Az országos hálózatot az is éllette, hogy már az ezernyolcszázhatvanas évektől postán is lehetett rendelni naptárakat, ponyvafüzeteket. Ennek biztos jele, hogy az egész kiadványstruktúrát kódszámokkal látták el, s a megrendelésnél elegendő volt erre hivatkozni. Bucsánszkyknak ez az országos terjesztőhálózata, házaló- és kolportázsrendszere kb. 1880-ig páratlan volt. Ekkorra már versenytársa akadt a Méhner Vilmos-féle vállalatban, amelyet 1872-ben alapítottak, s főleg népies iratokkal és naptárakkal foglalkozott. Méhner

még a Bucsánszky-naptár is jobb, ügynökökkel dolgozó terjesztőhálózatot épített ki. Ez a kolportázsrendszer a maga korában a legmodernebb volt. A korabeli nyugati tömegkultúra terjesztési mechanizmusát követte. Érdekes, hogy ez a modern terjesztési rend először éppen a nagy ponyvakiadónál, az ősi kalendárium-műfaj termelőinél alakult ki, ölelkezve archaikus forgalmazási módokkal. A többi kiadónál csak később, a századfordulóra terjedt el. (A teljesség kedvéért elmondjuk még, hogy a századfordulótól két újabb naptárterjesztési módszer alakult ki és erősödött meg fokozatosan. Az egyik az, hogy az újságok az év végén ingyen megküldött saját naptárakkal kedveskedtek előfizetőiknek. A másik az, hogy a hivatalos egyházi szervezetek által kiadott vallásos naptárakat az egyházak papjai és egyéb előjárói terjesztették.)

A korábban felsorolt valamennyi forgalmazási hely és mód olyan, hogy vagy házhoz vitték a naptárakat, vagy olyan helyen árulták, ahol más, mindennapos árucikkeket is forgalmaztak. Ezeket nevezi Escarpit a „művelt” forgalmazási körrel szemben „népi” forgalmazás körének, s az ilyen elárúsítóhelyeket „könyvkiadásoknak”. Ezek a magyar „könyvkiadások” többnyire már korszakunkban egyedárusítási viszonyban voltak a kiadókkal vagy olyan közvetítők révén kapták a naptárakat, akik ilyen viszonyban voltak Bucsánszkyval. Escarpit elemzi, milyen hatással van a kiadványok tartalmára ez a terjesztési mód, amelyben „minden kezdeményezés a nagybani elosztó kezében koncentrálódik. A kiskereskedőkre csupán a bizományos szerep jut”. Úgy látja, ez a mechanizmus mindenképpen bizonyos klisék fáradhatatlan ismételtetése irányában hat. „Választás, mely a művelt körre jellemző, itt nincs. Az olvasó itt nem utasítja vissza, amit a kiadó kínál. A könyvnek az olvasó igényeihez való törvényszerű alkalmazását mechanikus szabványeljárással végzik. Ha valamilyen típusnak sikere van a közönség körében, a prototípust fáradhatatlanul ismételtetik.” A terjesztési mód tehát ugyanabba az irányba, az iparszerű termelés irányába hat, mint a kiadó üzleti stratégiájának már említett alapindítéka. Itt nem lehet szó autonóm művészetről, tudatos, átgondolt népművelésről, ismeretterjesztésről, az olvasók tudati szintjét, befogadói kapacitását meghaladó, a fogyasztók tudati világába határozottan beleavatkozó közleményekről.

7. A Bucsánszky-naptárak olvasói és a paraszti naptárszükséglet kialakulása

A terjesztés bemutatott módjai, a forgalmazásnak ezek a körei már közvetlenül utalnak arra, hogy Bucsánszky naptárjai és más hasonló kis naptárak hova jutottak el, milyen rétegek alkothatták a kiadványok vásárló- és olvasóközönségét. A betűvel élő társadalom legalsó rétege is hozzáférhetett. A hagyományos körben mozgó népességnek, a parasztságnak sem kellett útjából kitérnie, idegenszerű környezetbe, könyvesboltba mennie. Megszokott helyén, a vásáron, hetipiacon beszerezhetette, vagy egyenesen házához vitték. A ponyvairodalomról szóló eszmefuttatásában 1880-ban Kossuth Lajos ezt, a „hozzáférhetőségi könnyűség csábját” említette a ponyvairodalmi termékek elterjedésének egyik okaként. (Az alacsony ár mellett.) Fekete János, volt Fejér megyei főjegyző, aki maga is szorgoskodott a népirodalom mezején, az ötvenes évek elején pedig előfizetők gyűjtésével is kereste kenyerét, úgy látta, hogy a komoly szándékú népirodalmi művek éppen azért sem érnek el kellő sikert, mert forgalmazásuk módja nem felel meg a célnak. „Ki látta, hogy egy is a nép közül pékboltba ment volna sóspercet venni, de azt láthatta, hogy a felcírázott pékinas kosarából az utszán vett. Ki látta, hogy Geibel vagy Edelmán boltjába könyvet venni betévedt volna, de azt láthatta, hogy a ponyván árult könyvek között a maga Árgyusát, Csizióját egész éldelettel válogatta, vásárolta... Megértette ezt Gyurián és Bagó... és nagyot nevet a jeles pár, midőn Heckenast és Emich, a két dicső népköltő Petőfi és Arany díszkiadású János vitézét és Toldiját a bolt előtti

kirakat üveges szekrényébe zárja, hogy a járdapor éveken át meg ne lepje.” Már idéztük György Aladártól azt a megállapítást, miszerint Bucsánszky hatásának egyik titka, hogy megtalálta azokat a terjesztési módszereket, ahogyan a legszélesebb népi olvasóközönséghez el lehet jutni.

A lehetőség tehát megvolt hozzá, hogy a „szorosabban vett nép”, a parasztnép is hozzájusson ezekhez a naptárakhoz. Ezt az igen olcsó ár is lehetővé tette. Bucsánszky érdekes képes naptárai minden más naptárnál olcsóbbak voltak. Tudjuk, hogy a könyvkultúrával kezdő fokon ismerkedő rétegekben van egy pszichológiai küszöb, s egy bizonyos alacsony összegnél többet nem adnak ki egyszerre könyvre, még akkor sem, ha esetleg egyébként már megengedhetnék maguknak. Bucsánszky naptárainak árát (kivéve a vaskosabb „ponyvairodalmi szalonnaptárt”, a *Családi képes naptárt*) ez alatt a küszöb alatt igyekezett tartani. Az első naptárak árait már bemutattuk. A naptárbélyegadó bevezetése, ill. az 1858-as pénzügyi változás után pedig nagyobb naptárai 40 krajcárba, kisebb naptárai 15-20 krajcárba kerültek. A terjesztés módja mellett az ár is mutatja, hogy a kiadó kiknek szánta ezeket a naptárakat, kikre számított mint vásárlókra, olvasókra.

Még közvetlenebbül mutatják ezt a naptárak belső anyagai. Leginkább a beköszöntő és a „százéves jóvendőmondó”. Ezekben az olvasókhoz forduló szövegekben az általános megszólítás: kend, kelmetek, te, ti, atyafi. Konkrétabban: pap, kántor, nótárius, bába, bíró, kisbíró, tanácsbeliek, esküdt emberek, gazda uramék. Összefoglalóan: az egész község, falu népei. Eszerint a megszólított (célba vett) közönség alapvetően vidéki, falusi. Úgy is mondhatnánk, hogy a falu eleje, a paraszti elit és a fölötté álló vidéki úri rend egy része, a falusi kisértelmiség. Így látták ezt már a kortársak is.

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a Bucsánszky-naptárak első két-három évfolyamára még nem jellemző ilyen markánsan ez az irányultság. Az emlegetett debreceni könyvkereskedésben is vásárolták olyan helyi és vidéki urak is, akiknek komolyabb könyvvásárlásai is voltak. Múzeumokban, könyvtárakban is találtunk olyan 1848 és 1851 közötti Bucsánszky-naptárakat, amelyek használói viszonylag műveltebbek voltak: pesti katonatiszt, hivatalnok, kispap, háztulajdonos. A *Nagy képes naptár*, illetve utóbb a 60 krajcáros *Családi naptár* később is megőrzött valamit ebből az olvasórétegből.

Egészében azonban a *Vasárnapi Újság* kritikusa szociológiai pontossággal fogalmazott, amikor 1858-ban azt írta Bucsánszky naptárairól, hogy azok „évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között...”. A nadrág, a kék posztónadrág viselete a parasztságnál már bizonyos polgárisodott szintet jelentett. Fejlettebb dunántúli vidékeken vagy az alföldi mezővárosokban a jobb módú parasztlakók körében a reformkor végétől kezdett elterjedni. (Gondoljunk arra, mit ír Arany János *A bajusz* c. versében a kopaszszájúsága miatt falusi bíróságra hiába vágyakozó Szűcs Györgyről:

„Hasa, hája, kék nadrága
Minden kész e méltóságra”.)

A parasztság többsége ekkor még télen sem hordott nadrágot. Ugyanakkor a közvetlenül a parasztság felett álló, de közötté élő kurtanemesek, a vidéki értelmiség, a honoráciorok nagy többségének is jellegzetes viselete a kék nadrág. Kék posztóban jártak, „kékbéliek” voltak a vidéki iparosok s más átmeneti rétegek is.

Ezek tehát, a „kéknadrágosok”, a Bucsánszky-féle naptárak olvasói. Némi humorral azt mondhatjuk, hogy a „kéknadrágosok” egy kulturális blokkot alkottak. Ebben a blokkban tehát már számos paraszti olvasó is volt. A kalendárium általános paraszti elterjedtségétől azonban még messze vagyunk. Ezt illusztrálhatja néhány példa is. Említettük, hogy Benedek Elek

szüleinek házában is csak egy naptár volt. Idéztük a szutori esetet, ahol a lelkes propaganda ellenére sem vált még általános szükségletté a naptár. A polgárosultabb Északnyugat-Dunántúlon élő Edvi Illés Pál - ez a tudós evangélikus lelkész, aki az 1820-as évek óta kísérté figyelemmel a nép naptárolvasását - 1854-ben azt írta a Vasárnapi Újságban, hogy vannak módos gazdák is tizenkét ökörrrel, akiknek házában egy nagyobb naptár sincs. A *Le Play* számára Horváth Mihály által az utolsó szögig számba vett negyedtelkes hatvani jobbágyháztartásban sem volt kalendárium. Vahot folyóiratából egy faluleírásból tudjuk, hogy az agárdi népnél sem volt még általános a naptárvásárlás, pedig ott elég nagyarányú volt az olvasni tudás. 1902-ben T. Nagy Imre a *Magyarságban* „A székely kisköz” címmel egy 10 holdas kisköz évi költségvetését elemzi. A kisköz apja több mint 40 éve pontos naplót vezetett kiadásairól. Eszerint 1902-ben „naptár és ponyvairodalomra a kiadás 0,8 korona”, míg 40 évvel korábban ilyen címen nincs kiadás.

A példányszámadatok alapján becsléssel némi fogalmat alkothatunk a kalendárium elterjedtségének mértékéről a parasztság körében. A hatvanas évtized végén az évente megjelenő 620 ezer naptárból kb. 420-430 ezer volt a kis naptárak példányszáma, s ebből kb. 280 ezer a magyar nyelvű kis naptáraké. (Bucsánszky kb. 170-180 ezer magyar nyelvű kis naptárt adott ki évente.) A parasztság felett álló rétegek és a munkásság vásárlásait is figyelembe véve évente - durva becsléssel - 104-150 ezer kis naptár juthatott paraszti családokhoz. Amennyiben az éves szolgáktól eltekintünk, akkor hozzávetőlegesen 700 ezer magyar nemzetiségű birtokos paraszttal számolhatunk, akik ezt a 100-150 ezer magyar nyelvű kis naptárt megvásárolták. (A 700 ezerben az 1-2 holdas törpebirtokosok is benne vannak.) Ha csak az 5 holdon felüli birtokosokat vennénk figyelembe, úgy kb. 300 ezer potenciális magyar paraszti vásárlóval számolhatnánk. Adataink bizonytalanságai miatt a kalendárium paraszti elterjedtségét csak nagyon tág határok között mozogva tudjuk megbecsülni. 1870 táján kb. minden 3-6 birtokos magyar parasztcsaládhoz eljutott évente egy naptár. Minden három paraszti vásárlóból kettő Bucsánszky-féle naptárt vásárolt. Azaz hozzávetőlegesen minden 5-9 magyar birtokos parasztcsalád házában Bucsánszky valamelyik naptárát forgatták. Ezek az adatok minden bizonytalanságuk mellett is azt mindenképpen bizonyítják, hogy a parasztság ekkor már intenzívebben kezdte használni a kalendáriumot. A naptárral való ismerkedés egyébként a becslült 100-150 ezer vásárlónál nagyobb körre terjedhetett ki. Hiszen nem minden évben ugyanazok vették a naptárt. A viszonylag már rendszeresebben vásárlók mellett minden évben a családok változó köre szerzett be kalendáriumot. Ezen kívül egy-egy naptárt nemcsak egy család olvasott. Kölcsön is adhatták, de még közös olvasásokról is tudunk.

Az önkényuralom korszakában, főleg annak vége felé a birtokos parasztságnak már igen számottevő részére vannak tehát hatással a naptárak, jelesül a Bucsánszky-féle naptárak. S mivel az évenként egyszer vásárolt sajtóeszköz, a kalendárium használatának az a sajátossága, hogy az év folyamán többször is előveszik, olvasgatják, ez a körülmény csak fokozza a kalendáriumok hatását az olvasókra. Hiszen ez megegyezik a periodikusan ismételt közléssel, amelyről már a korai kommunikációkutatás megállapította, hogy növeli a közlések hatékonyságát. A naptárakban kultivált értékeknek, mintáknak tehát volt esélyük arra, hogy felszívódjanak, hatással legyenek az olvasók mentalitására. Jó okunk van tehát arra, hogy Bucsánszky naptárainak tartalmát alaposabban elemezzük.

Előbb azonban még megpróbáljuk bemutatni, miként is alakult ki a parasztságnál a naptárvásárlás szokása s elsősorban a parasztság milyen rétegeiben. A szokás kialakulásakor a jobbágyi eredetű parasztság a társadalmilag fölötte álló, de közötté élő vidéki úri rendtől s a parasztság soraiba tagozódó volt kisnemességtől vette a mintát. A néprajzi kutatás a kisnemesség ilyen mintaadását már több példán bemutatta. A paraszti olvasás kialakulásáról írott munkájában Takács Lajos az eddigi legmegalapozottabb néprajzi módszerű kutatás

alapján szintén úgy látja, hogy a parasztság a „naptárakat a felette álló vidéki úri rendtől vette át”. A minta mellett szükség volt az írni-olvasni tudás terjedésére is. Az 1869-es népszámlálás alapján nem lehet megállapítani, hogy a 6 éven felüli népesség 32,8%-át kitevő írni-olvasni tudók társadalmi rétegenként hogyan oszlottak meg. A megyék adatainak elemzése és az újoncok alfabetizáltságáról készített felmérések szerint a hatvanas években a felnőtt paraszti népességnek kb. 25%-a tudhatott írni-olvasni. Szükség volt az általános művelődési emelkedésre is, hiszen a naptárkezelés technikája a kezdetleges olvasni tudásnál több készséget igényelt.

Az alapvető tényező azonban a szükséglet megszületése volt, s itt a legfontosabb szerepe a naptár alapfunkciójának, az időjelző funkciónak volt. Annak, hogy a paraszti áruterelés nekilendülésével, a paraszti polgárosodás megindulásával párhuzamosan a parasztok életében, individualizálódó gazdálkodásában megnőtt az időpontok jelentősége, s növekvő szükségük lett olyan időjelző eszközre, amely mindig kéznél van.

A kalendárium terjedése mindig szoros összefüggésben volt az áruterelés kibontakozásával, a polgárosodás folyamatával. Térképre rajzolva világosan látszik, hogy a 19. század elejétől az egész reformkoron át a kalendáriumkiadás központjai Pest és Buda mellett zömében az áruterelés élén járó északnyugat-dunántúli területeken, a Duna mentén s részben az Alföldön voltak. Korszakunkban ez az összefüggés ilyen erőteljesen már nem mutatkozott meg, mert a naptárkiadás zömében Pesten összpontosult, s ez az észak-dunántúli központok termelését visszaszorította. Az Alföldön azonban Szegeden változatlan, Debrecenben pedig gyorsan bővül a kalendáriumkiadás. Bucsánszky 1855-ben indult *Új naptára* beköszöntőjében rendre a Közép- és Dél-Alföld mezővárosait sorolja fel, mint amelyeket az *Új naptár* meghódított. Mindenképpen bizonyos, hogy a mezővárosi parasztpolgárok a paraszti átlagnál nagyobb arányban vásároltak naptárakat. A naptárvásárlás szokása is régibb keletű volt náluk. Amint erről az érdekes szentesi református lelkész, Kiss Bálint feljegyzéseiből meggyőződhattünk, a szentesi parasztpolgárok már a 19. század elején rendszeresen használták a kalendáriumot.

Az egyes vidékeken belül is eltérések voltak a különböző paraszti rétegek kalendáriumhasználatában. Különbség volt a birtokok nagysága szerint már csak a különböző anyagi erő s az írni-olvasni tudás eltérő mértéke miatt is. Először az 1900-as, majd részletesebben az 1910-es népszámlálás mutatta ki a birtokkategóriák szerinti paraszti rétegek és az írni-olvasni tudás összefüggését. Az alfabetizáltság akkor, még az egymás melletti kategóriáknál is nagyságrendekkel, 5-10%-kal különbözött. A jó megfigyelőnek látszó kortárs is csak a „jobb módú földműves családokkal” kapcsolatban említi az „elmaradhatatlan kalendáriumot”. A kései kutató, Takács Lajos szintén a jobb módú parasztság elsőségét hangsúlyozza a naptárral való ismerkedésben.

Átlagon felüli volt a parasztságba tagozódó kisnemesség naptárolvasása is. Ez a réteg a 18. sz. utolsó harmadától fő fogyasztója volt a kalendáriumoknak. Még az önkényuralom korában is nagy részüknek jóformán a naptár volt az egyetlen olvasmánya. A már idézett *Árkádia féle* című, 1853-as önironikus versében Arany is eljátszott a gondolattal: ha úgy folyna élete, mint egy jóra való vidéki kisnemesnek, oly módon pártolná az irodalmat, hogy minden évre megszerezné a naptárt. Lonkay Antal, az önkényuralom kori katolikus iskolai irodalomtörténetek szerzője, 1856-ban emlegeti a „tiszteletreméltó kurtanemesek” kalendáriumolvasását. Minden valószínűség szerint az ötvenes s még a hatvanas években is a volt kisnemesség jelentős százalékát tette ki a paraszti sorban élő naptárvásárlóknak. Hiszen Szabad György kikövetkeztetett adatai szerint 100-110 ezer olyan nemesi család volt az országban, amelynek 200 holdon aluli birtoka volt. (Ebből csak 11 ezer körüli a 100-200 hold közötti.) Másféle számítás szerint a határőrvidék és Erdély nélküli Magyarországon 26 ezer nemesi család volt,

amelyik legalább egy jobbágyot veszített a felszabadításkor, s 137 ezer volt a sajáttelkes nemesek, valamint a szabad jászok, kunok és hajdúk háztartásainak a száma. Ha a kisnemesség jelentős része paraszti szinten élt is, nagy többségük az írás-olvasás kultúrájában árnyalattal a parasztság átlagának a színvonala fölött állt. (Jó példa erre a már említett nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója.) Annyival mindenképpen, hogy több-kevesebb rendszerességgel vásárolták a kalendáriumot. Ezt a fennmaradt múzeumi példányok számos eredeti tulajdonosának azonosítása is bizonyítja. Bucsánszky ekkor kiadott *Nagy képes naptár*aikat és *Családi képes naptár*aikat olvasgatva érzékeltetni lehet, hogy a közönség e rétegének igényeire, beállítottságára erősen tekintettel volt a szerkesztő. Hasonlóképpen előbb jártak a naptárral való ismerkedésben a korábban valamilyen kiváltsággal bíró paraszti csoportok is. (Pl. a jászok és a kunok; az önkényuralom korában két, eleve nekik szánt naptárt is kiadtak.) Érdekesen utal erre, hogy a jász, a kun, illetve a hajdú területeken lévő számos mai múzeum kiemelkedően nagy kalendáriumgyűjteménnyel rendelkezik.

A legalapvetőbb, legfontosabb meghatározó azonban a naptár terjedésében, mint már említettük, a paraszti árutermelés, a polgárosodás foka és mértéke. A megélénkülő áruforgalomba bekapcsolódó, vándorárusokkal üzletelő, távolabbi vásárokat is látogató gazdák, a különféle vállalkozásokba kezdő kupeckedő parasztok életében fontosak lettek az időpontok, megnőtt a kalendáriumok vásárnaptárainak a jelentősége is. Megélénkültek a falu pénzügyei, tőkét gyűjtenek és forgatják, kiadják kamatra, máskor pénzt vesznek fel. Növekszik az államnak pénzben fizetendő adó, amit számon kell tartani. Megélénkül a föld forgalma, adásvétele. Ez a korszak a birtokrendezések, legelő- és erdőelkülönözések, tagosítások kora. A parasztság úrbéri bíróságokon intézi ügyeit, védi jogait. A falu nem tradicionális módon intézendő közügyei is szaporodnak, a paraszti elit ebben is részt vesz. Az okszerű gazdálkodás elemeivel is ismerkedik ez a réteg. Ezek a tényezők mind-mind az időpontok számontartásának fontosságát növelik. Így válik szükségletté a kalendáriumból a tulajdonképpeni naptár és vásárnaptár. A kalendárium üres lapjaira aztán vagy akár a hónapok mellé az időpontokhoz kapcsolódó feljegyzéseket lehetett írni. Pénz és egyéb kölcsönök feltüntetésétől, mindenféle napi ügyektől, üzemviteli, szervezési, állatpároztatási, ellési feljegyzéseken át a levélpróbaig, a paraszti naplóig és emlékiratig gazdag gyűjteményem van arról, milyen használati funkciói voltak a naptárnak.

E használati és időjelző funkciónak megfelelően a naptárnak mindig kéznél kellett lennie. Néha a mestergerendán feküdt, gyakrabban azonban madzagra, szalagra fűzve a két ablak között, a tükör mellé, mögé volt felakasztva. (Így írta le ezt már a század elején a szentesi Kiss Bálint.) A kalendárium parasztszobán belüli elhelyezését elsőként ábrázoló képen, Jankó János 1862-es zsánerképén is az előre dülő tükör mellé van akasztva a naptár. A fejlettebb Kisalföldön vagy pl. a németek lakta Hartán a falitékában a többi könyvféle mellett volt a naptár helye is.

A mindennapi gyakorlati szükségleteket kielégítő, a mindennapi érdekekhez kapcsolódó funkciók azok, amelyek alapvetően segítettek kialakítani a paraszti naptárvásárlás szokását. Erre utalnak a vásári naptárárusítók ismert kikiáltó szövegeinek hangsúlyai is. Kiss Lajos árusa így kezdte mondókáját: „Áron alul megkaphatják a Kincses kalendáriumot, amelyben benne van a vásárok napja, a névnapok jegyzéke, a százesztendős jövőendőmondó jóslásai és még sok minden.” Takács Lajos históriásának indítása: „A naptár fontos, a naptár pontos! Benne van az időjárás, napjárás, holdjárás, csillagjárás.” Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a kalendárium egyéb olvasmányainak, különös világának, a megragadó képeknek az érdeklődés felkeltésével és ébren tartásával ne lett volna szerepe a szokás kialakításában s főleg megerősítésében. Ha megvették a kalendáriumot, akkor már többnyire az egészet elolvasták. A legtöbb fennmaradt példányon látszik, hogy teljes anyagukat forgatták, használ-

ták, olvasták. Végig gyűröttek, számfülek, elkoszolódtak és légypiszkosak. Több leírásunk van a kalendárium paraszti olvasásáról (sajnos csak két-három évtizeddel későbből), amelyek szintén azt bizonyítják, hogy bár voltak különbségek abban, milyen részeket olvastak először, s hányszor olvasták el, de lényegében az egész kalendáriumot többszörösen elolvasták. Sőt voltak - főleg érdeklődő gyerekek, fiatalok, ráérőbb öregek - akik a régebbi kalendáriumokat is újra elővették és olvasták.

Mindez azt jelenti, hogy Bucsánszky naptárainak teljes anyagát érdemes megvizsgálnunk abból a szempontból, milyen ismereteket szerezhett belőle a korabeli parasztság, milyen világképet hordoztak ezek a naptárak, milyen értékeket, magatartási mintákat, attitűdöket sugalltak? Milyen tudati hatások érhatték ebből az irányból parasztságunk mentalitásvilágát. Szolgálták-e ezek a naptárak a paraszti polgárosodást, s ha igen, hogyan és milyen mértékben?

8. A naptárak szerkesztői és írói

A kiadó mellett a szerkesztőnek és az íróknak nagy szerepük lehetett e hatások mineműségének kialakításában. Nem tudjuk, ki volt Bucsánszky első naptárainak szerkesztője. Néhány katolikus író nevével találkozunk az 1849-es naptáraiban, s tudunk még a forradalmi ponyvái is író Putnoki Józsefről, de a naptárak anyagának többsége innen-onnan ollózott, német kiadványokból fordított cikk. Az a gyanúnk, hogy eleinte, s talán részben később is, maga Bucsánszky szerkesztette egybe naptárait. Első kalendáriumai szinte teljes egészében kompilációk korábbi kiadványaiból, a megbukott reformkori ismeretterjesztő képes magazin, a *Fillértár* megvásárolt példányaiból s a külföldi könnyedebb ismeretterjesztő és utazási irodalomból. Francia forrásokra is akadhatunk. A többség azonban német eredetű. Talán maga Bucsánszky is fordított. Ez megmagyarázná némely fordítás magyartalanságait is. Az Egerben született kiadó ugyanis a pozsonyi környezetben kijöhetett a magyar beszéd sorjából, mert 1850 körül a pesti tanácshoz írott leveleiben hemzsegek a germanizmusok.

Bucsánszky szerkesztői tevékenységét bizonyítják egyébként a Szabó Ervin Könyvtárban található, naptárbélyeggel el nem látott, tehát forgalomba nem került, valószínűleg a kiadó tulajdonából származó kalendáriumpéldányok is. Szokása volt Bucsánszkyknak, hogy az egyik naptársorozatban közölt anyagot változatlanul vagy némi változtatással 1-2 év múlva egy másik naptársorozatban is megjelentette. Esetleg 15-20 év múlva ugyanabban a naptárban újra. Nos, ezekben a példányokban ilyen szerkesztésnek a nyomait találtuk. Bejelölték, melyik cikk hol jön legközelebb, mit kell kihagyni vagy betoldani stb. Az itt működött szerkesztői kéz írása megegyezik azoknak a Pest városi tanács anyagában található iratoknak az írásával, amelyeket Bucsánszky kétségtelenül saját kezűleg írt.

Bucsánszky kiadói indítékairól már szoltunk, s az akkor mondottakat ez a szerkesztési módszer is megerősíti, mert azt bizonyítja, hogy egyáltalán nem arra törekedett, hogy az idővel lépést tartva olvasóit friss információkkal, új ismeretekkel lássa el, hanem arra, hogy minél olcsóbban adjon valami érdekeset, ami megragadja az olvasót.

Bucsánszky naptáraiban egyébként soha nem szerepel egyetlen szerkesztő vagy író neve sem. Egyik szerzőjét, Medve Imrét mégis azonosítani tudjuk, mert a kalendáriumokban szereplő írásai nagyrészt önálló ponyvai füzetkében is megjelentek. Medve Imre, aki kiadója, Bucsánszky ötlete után 1856-tól Tatár Péter álnéven írt, kétségtelenül „a ledéres múzsa” első nagy magyar alakja. Nehéz pontosan megállapítani, mikortól dolgozott Bucsánszkyknak, de gyaníthatóan már 1851-től. Ekkortól szerepel két naptársorozatban az „Újévi beköszöntő

vers” és a „Százéves jövőmondó”, amelyek már bizonyára Medve Imre elmeszüleményei. 1852-53-ban már több bizonyíthatóan tőle származó írás szerepel Bucsánszky naptáraiban. Úgy látszik, Medve felismerte a fellendülő naptárirodalomban rejlő, alkatának megfelelő lehetőségeket, mert ekkortájt több naptárban feltűntek különböző jellegű írásai. 1854-ben kiadónk naptáraiban már elég sok munkája jelenik meg, s ezek száma évről évre gyarapszik. 1855-ben Bucsánszky kifejezetten az ő - Bohó Misi csínytevéseiről szóló - írásaira alapozva indítja el az *Új naptárt*. 1857-től pedig egyértelműen az ő írásai határozzák meg a Bucsánszky-naptárak jellegét. A *Családi naptár* kivételével Tatár Péter írja e kiadványok tartalmának kb. kétharmad részét. A fennmaradó rész átvétel a már említett forrásokból.

Tatár Péteren kívül nem tudtunk felfedezni más írói egyéniséget e naptárakban. Talán csak a *Keresztény képes naptár* egyik-másik kegyesebb elbeszélése mögött sejthetünk egyházas íróembert. Ezt is megkérdőjelezi azonban, hogy Medve Imre tulajdonképpen ezen a regiszteren is igen ügyesen tudott játszani. 1862-ben, amikor Medve összekülönbözött kenyéradó gazdájával, Bucsánszky átmenetileg foglalkoztatott egy Medvénél gyengébben verselgető szerzőt, ifj. Tatár Péter álnéven. Ettől a kis szünettől eltekintve Medve Imre haláláig, 1878-ig - bár egyszer-egyszer más kiadóknak is írt - elsősorban Bucsánszky számára dolgozott. Itt háziszerzőnek számított, aki köszöntőket írt kiadója név- és születésnapjára, sőt esküvőjére is. A Bucsánszky-féle kiadó naptárainak vizsgálata szempontjából tehát elsőrendű fontosságú Medve Imre egyéniségének megismerése. Sőt ezen túlmenően is fontos lenne ez, mert Medve rengeteget dolgozott, s nemcsak kalendáriumokba. Már 1862-ben azt írta, hogy Bucsánszky-nál megjelent 200 népregéje és más népies elbeszélése, „mi összesen legalább tesz 80 nyomott ívet”. Élete végéig ez sok száz ívre ment fel, s mint említettük, más ponyvakiadóknak, sőt Heckenastnak is dolgozott. Szinte minden munkája több kiadásban, többféle formában jelent meg. Valamennyi 30-40 ezres, sőt százezres példányszámot ért el. Mindez olyan olvasókhöz jutott el, akiknek az olvasmányigényét nagyrészt ezek és csak ezek a művek elégítették ki. Medve Imre munkássága nagy hatással lehetett széles rétegek gondolkozására. Mindezek alapján úgy véljük, hogy ez az írói munkálkodás, Medve egyénisége, a műveiben megjelenő világkép akár egy önálló monografikus feldolgozást is megérdemelne. Itt most csak a legszükségesebbeket mondhatjuk el róla.

Dálnoki és mezőmadarasi Medve Imre 1818-ban született Nagyváradon olyan köznemesi családból, amely már nem sorolható a *bene possessionatus* réteghez, de még kiemelkedik a kisnemesség átlagából, s tagjai fontos megyei hivatalokat is betöltenek. Atyja törvényszéki elnök és megyei főbíró volt. Maga Medve Imre a nemesi értelmiség szokásos útját járta. 1837-ben fejezte be a gimnáziumot Nagyváradon a premonstreieknél. 1837 és 1839 között a nagyváradai királyi jogakadémián folytatott jogi tanulmányokat. A kiváló bihari liberális politikus, Beöthy Ödön kíséretében vett részt az 1839-es országgyűlésen. Az ügyvédi vizsgát 1840-ben tette le. Nem sokáig működött azonban ezen a pályán. Egyre inkább az irodalomból és a képzőművészetből igyekezett megélni. Hivatalt kétszer vállalt: először 1848-ban Kossuth minisztériumában, majd élete végén irodatiszt volt a honvédelmi minisztériumban.

Az irodalom mellett a képzőművészet területén is működött. Táj-, város- és zsánerképeket rajzolt. A negyvenes években Vahottal beutazta az országot. Ekkor készített műveit Rohn rajzolta köré, s azokat a Vahot kiadásában megjelenő *Magyar Föld és Népei* című kiadványban jelentek meg. Tőle származik a *Kassai Ábrázolt Folyóirat* több tájképlitológiája. Dolgozott a *Pesti Divatlap*ba is. Az ötvenes évektől mint rajzoló is működött Bucsánszky-nál. A naptárakba, egyéb ponyvairatokba a legkülönbözőbb illusztrációkat készítette. Ezeket a már említett Mihálovics metszette fába. Medve aktívan részt vett a Magyar Képzőművészeti Társulat munkájában is. A hatvanas években szerkesztette a társulat évente 6 füzetben

megjelenő albumlapjait. Medve mint grafikus sem volt nagy művész, de meglehetősen ügyességgel rajzolt, s a képzőművészeti kultúra terjesztésében is volt valamelyes szerepe.

A verselgetést még a gimnázium „poetica classis”-ában kezdte. A gimnáziumban készült írásai a korban szokásos iskolás modort s a bizonyos fajta népiességgel is áthatott, plebejusízű kollégiumi diákköltészet hatását mutatják. Ehhez képest elég későn és ritkásan megjelenő első „felnőtt” publikációi a romantikus almanachlíra befolyását jelzik, főleg a rege műfajában. A Bucsánszkyval való találkozás után, 1853-54-től aztán nagy bőségben ontja Medve Imre a versben és prózában - de főleg versben - írott műveit. „Költői alkat”, kiadói elképzelés és közönségigény szerencsés összetalálkozása volt ez.

Medve Imre Tatár Péter álnéven legendás fogalom lett a ponyva világában, sőt azon is túl. Bartók Lajos írta róla 1872-ben az *Üstökösben*: „legtermékenyebb szerző Tatár Péter... Ha a világirodalomnak van Dumas-ja: a ponyvának megvan a maga Tatár Pétere. Ő itt szuverén, termékeny és szapora.” A hatvanas években Tatár Péter lett a két haza legismertebb írástudója. Emlékezzünk rá, hogy Arany az 1861-es Millien-bírálatban fogalomként emlegette („e tatárpéteres multság”).

Ha áttekintjük Medve Imre filológiai nehézségek miatt nagy fáradtsággal összegyűjtött munkásságát, akkor a legkülönbélebb műveket találjuk nagy mennyiségben. Írt különféle regéket, történeti beszélyeket, tréfás, szívképző és tanulságos népi történeteket, életképeket, tanító célzatú históriákat, krónikaszerű verselményeket történelmünk nagyjairól. Feldolgozta a régi népkönyvek széphistóriáit (Genovéa, Griseld és Valter, Csontos Szigfrid, Florencz és Lyon, Argilus, Stilfrid és Brunszvik, A szép Magelóna, Pyramus, Ponczianus, Salamon és Markalf stb.) és a 18. század második fele anekdotagyűjteményeinek sok darabját Bod Péter *Szent Hiláriusától Kónyi János A mindenkor nevető Demokritusán át Andrád Sámuel gyűjteményéig*. Nagy előszeretettel nyúlt a 18. század végi hagyományörző nemesi tollforgatók műveihez (Dugonics: *Etelka, Szittyá történet*; Cserei; Gvadányi: *Egy falusi nótárius budai utazása, Rontó Pálnak... , Benyovszky Móricnak...*). Felhasználta a 18-19. század fordulóján s utána megjelent szinte összes sikeres román sztoriját, a század elejétől megjelent monda-, regegyűjtemények teljes anyagát (Majláth, Mednyánszky, ill. a későbbi erdélyi Kövály László munkáit), a magyar történeti mondahagyományt, a 18. századtól a ponyván megjelent meséket, Gaál György mesegyűjteményét s a később megjelenő tudományosabb igényű népmesei kiadványok anyagát.

De feldolgozta a magas kultúra, a világirodalom minden nagy témáját és hősét Romulus és Remustól, a Cidtól és a Roland énektől kezdve a Rómeó és Júlián, a Hamleten és Robinsonon át Tell Vilmosig és Don Quijotéig. Köztük egészen frissen megjelent műveket is. A kortársi magyar irodalom, Petőfi, Arany, Jókai sok alkotását is ponyvásította Medve, kezdve a János Vitéztől a Toldin és a Nagyidai cigányokon át a Buda haláláig. Megénekelte a század betyárjait s nevezetesebb bűnügyeit. Rímekbe szedte kora politikai és hadtörténetének fontosabb eseményeit. Megírta Kossuth, Garibaldi és Deák Ferenc életét. Közel s távolban nem maradt szüzsé paragon. Alkotott minden ponyvairodalmi műfajban. Szerkesztett daloskönyvet, tréfás társasjátékot, vőfélykönyvet, szerelmi levelezőt, szerencsekönyvet, gazdaasszonyoknak tanácsadót. Vállalkozott az új pénzrendszer, a méterrendszer, az új honvédelmi törvény magyarázatára, a mezőgazdasági gépek propagálására, az életbiztosítás népszerűsítésére.

Ami irodalmi műveinek színvonalát illeti, az bizony a nemes alapanyagok ellenére, még ponyvai mércével mérve is egyenetlen. Ez természetes is ilyen iparszerű termelésnél. Nem volt könnyű kenyér ponyvai és kalendáriumi irományokból megélni. Már említettük, hogy szerzeményeiért ívenként 5 forintot kapott, bármilyen példányszámban s bármennyiszor adta is azt ki kenyéradó gazdája.

Medve Imre alakjának segítségével mintázta meg Jókai 1872-ben írt „És mégis mozog a föld” című regényének egyik figuráját, Aszályit, aki „azzal foglalkozik, hogy a ponyvaliteratúra számára fűzfa verseket fabrikál, s Angyal Bandit meg Brunszvik herceget énekli meg alexandrinusokban”. A regényből kigyűjtöttük az Aszályira vonatkozó passzusokat, s a lényegét illetően és a részletekben is annyi minden egyezik meg azzal, amit Medvéről ismerünk, hogy egészen bizonyos, a figura legfontosabb modellje Medve volt. Jókai azt írja Aszályiról: „Írt álnéven bírálatokat, szerkesztett naptárt egy kövér nyomdásznak, s csinált népies verseket, amelyek rendkívül rosszak voltak, rendkívül nagy kelendőségnek örvendtek, s a kiadó által rendkívül olcsón díjaztattak.” Tele volt dicsekvéssel fényes honoráriumokról. Amikor felcsillant Aszályi előtt a gazdag házasság lehetősége, akkor viszont arról ábrándozott: „bezzeg akkor nem kellene öt forintért kalendárium töltelékét írni, nem kellene a télikabátot nyáron német szóra adni, valamennyi vendéglőben sorban kontózní, ... a várost körülkerülni, hogy a hitelezői minden boltajtóban el ne fogják!”

Elfogadhatjuk hitelesnek ezt a képet Medvére is. A költészet eme aggregénye, ez a művészkörökben forgolódó, bortöltögető, tósztmondó, névnapi ódákat író, pletykákat forgalmazó, anekdotizáló, kölcsönkérő és potyaleső tollnok bizony nem könnyen élt meg a tolla után. Rengeteget kellett dolgoznia. Ez is magyarázza művei leginkább szembetűnő tulajdonságát, az alig leplezett plágiumot. Nem egyszerűen az ötlet vagy a sztori átvételéről van szó, hanem költői képek, mondatok, sorok, olykor szinte oldalak változatlan vagy némi változtatással történő plagizálásáról. Nagy előszeretettel használta fel az apróbbak mellett főleg Petőfi és Arany kisebb-nagyobb epikus alkotásainak sorait.

A megformálásra, illetve megformálatlanságra egyébként pontosan ráillik, amit Arany János a Csokonai előtti s utáni, általa népszerűnek nevezett írói iskoláról, a poetica classisok gyakorlatából felcseperedett, kollégiumi, deákos, kántoros, joggyakornoki műveltségű mesterekről írt. Ezek öntötték a verset, bármely feladott tárgyról.

„A népszerű iskola embere ha ... unszoló valamely alkalom (névnap, tor, főispáni beiktatás stb. - betoldás tőlem K. I. G.) vette a tollat, s ami éppen annak hegyére jött, írta, ameddig bírta.” „A vers hosszát a papír hossza határozta meg.” A vers alakítása, formája, hangneme nem függött sem a költői tárgytól, sem a költő alanyi állapotától, hangulatától. Ez a művészi öntudat nélküli alkotásmód jellemző Medvére is azzal a különbséggel, hogy őt permanensen „unszoló valamely alkalom”, mert pénzt kellett keresnie. Így aztán elmondható az is Medve műveiről, ami az egy-két emberöltővel korábbi deákos középosztály mesterkedőinek verselményeiről. Egy-egy jó ötlet, szerencsésen eltalált kép, jellemző leírás, jó nyelvi fordulat ellenére a vers egésze zavarosan hömpölyög. Azzal a különösséggel állunk szemben, hogy Medve folytatja a századelő deákos középosztályának, alkalmi verselőinek, mesterkedőinek az alkotásmódját, stílusát. Folytatja, de már nem alkalmi mesterkedőként, hanem főhivatású mesteremberként, aki ebből és csakis ebből él. Elődei is írtak ponyvára, de oda is csak alkalmasszerűen, passzionátus literátorként. Neki viszont ez lett a kenyeré.

Medve nemcsak a bemutatott költői alkotásmódot örökölte ettől az iskolától, hanem a stílus sok elemét is. Témái között is azok az uralkodók, amelyek a század eleji populáris kisnemesi kultúra alkotói és közönsége körében népszerűek voltak. Itt nemcsak a későbarokk nemesi népiesség kultúraelemeire, a régi ponyvai hagyományra, a régi széphistóriákra, az anekdotagyűjteményekre, a patriarchális hagyomány őrző nemesi írók műveire gondolunk, hanem a századforduló, a századelő populáris románirodalmára is. Mindazon romántípusokra, amelyeket még György Lajos sorolt fel máig fontos munkájában. A románirodalom mindenképpen része volt a magas kultúra alsó határmezsgyéjén elhelyezkedő kisnemesi, kisértelmiségi, közbülső populáris kultúrának.

Bár későbbi fejleményekből s más kultúrrétegekből is érték hatások Medvét (részben a romantika, részben a későbbi kifejlett népiesség irányából), gyökerei ebből a század eleji közbülső kultúrából, a bomló második szint világából eredtek. A ponyva és a kalendáriumok segítségével az innen hozott, de modernizált kultúraelemeket adta tovább jóval szélesebb, lefelé a parasztság felé bővülő közönségnek. Ez természetesen nemcsak formai elemeket, témákat, alkotásmódokat jelentett, nemcsak ezeket közvetítette, hanem bizonyos tudati elemeket is hozott a kialakuló új tömegkultúrába.

Ez azonban Medve mentalitásának csak egyik összetevője. Meg kellett hogy érintse a polgárosító liberalizmus eszmevilága is. Említettük, hogy jurátusként az 1839-es diétán a liberális vezér, Beöthy Ödön környezetében találjuk. Pesten Vahot munkatársa. 1848-ban Kossuth minisztériumában vállalt hivatal. Bizonyos liberális elvek be is épültek gondolkozásába (az evolúció gondolata, technikai, műveltségi fejlődés, jogegyenlőség, arisztokrataellenesség), de nem elég mélyen, nem szervültek kellőképpen, nem tudták alapjaiban meghatározni világképét. Nem alakult ki egységes, koherens világképe: a felszínen liberális elvek, az egyéniség mélyrétegeiben pedig konzervatív, kapitalistaellenes hagyományörző kisnemesi attitűdök. Ez a kettősség határozta meg egész írói munkálkodását. Hol az egyik, hol a másik elem került előtérbe. Ez nyomta rá bélyegét kalendáriumbeli irományaira is.

Bucsánszky alkotóműhelye tehát nem volt nagy létszámú. Maga Bucsánszky és Medve Imre szerkesztették, írták a naptárakat. Ha esetleg alkalmilag dolgozott más is a naptárba, tevékenysége nem volt jelentős. Lényegében Bucsánszky és Medve mentalitása, törekvései, képességei játszottak szerepet a naptárak tartalmának, struktúrájának, világképének kialakításában. Bucsánszky 1877 januárjáig vezette a vállalkozást. Ekkor jelentette be naptárai előszavában, hogy üzletét átadja vejének, Rózsa Kálmánnak. Mindamellett kisebb intenzitással ugyan, de élete végéig, 1883-ig részt vett a cég munkájában. Medve Imre 1878 végén halt meg. Az 50-es évek elejétől a 70-es évek végéig tehát ennek a két férfiúnak a működése volt a meghatározó. Bizonyos belső tagoltság ellenére az időszak naptártermése tartalmilag, műfajilag egységes. Gazdaság- és társadalomtörténetileg s művelődéstörténeti szempontból is valahol 1875-1880 táján húzódik a határ. Indokolt tehát, hogy az 1848-1880 közötti időszakot tekintsük egy szakasznak a Bucsánszky-féle naptárak életében. A továbbiakban csak ezzel a szakasszal fogunk részletesebben foglalkozni.

IV. Az 1851-től 1880-ig megjelent Bucsánszky-féle naptárak tartalmának elemzése

1. A tartalomelemzés céljai és kategóriarendszere

Ebben a fejezetben az 1851 és 1880 között megjelent Bucsánszky-féle naptárak tartalmát elemezzük. Ha a kommunikáció legáltalánosabb modelljéből indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy a III. fejezetben már megtudtunk néhány fontos dolgot a feladóról és kibocsátóról, illetve a címzettéről és a vevőről. Felvázoltuk a leglényegesebbeket a kommunikáció környezetéről, kontextusáról és a kommunikációs csatornáról. (Sőt legutóbbit már az első fejezettől a történelmi kialakulás folyamatában igyekeztünk bemutatni.) További feladatunk az üzenet(ek) - kódolás - közlemény - dekódolás - üzenet(ek) szövevényének elemzése, amelynek objektuma maga a kommunikáció, a szöveg. Az elemzés fő módszere pedig a szisztematikus tartalomelemzés. A tartalomelemzés kutatási célja irányulhat pusztán a szöveg sajátosságainak a megállapítására, de irányulhat a kommunikáció forrására, okaira és előzményére, végül pedig a kommunikáció hatását is vizsgálhatja. Tartalomelemzésünk eredeti célja szerint mi az olvasók mentalitására vonatkozó következtetésekig szerettünk volna eljutni. Ez kétféle módon vezethető le. Kiindulhattunk volna abból a feltevésből, hogy a tartalom valószínűleg a közönség igényeinek, elvárásainak, mentalitásának felelt meg (Maletzke ezt nevezi reflex-hipotézisnek), vagy pedig abból a másik hipotézisből, hogy a közlések szabályozzák, meghatározzák a befogadók mentalitását (Maletzke szerint ez a társadalmi szabályozás hipotézise). A tömegkommunikációs kutatások igen jelentős része tulajdonképpen valamiféle hatáskutatás. A korai empirikus vizsgálatok a hatást meglehetősen mechanikus okszerűséggel tételezték. Lazarsfeld és mások kutatásai a tömegkommunikáció befolyásolási lehetőségeit számos ponton megkérdőjelezték. Végeredményben a kiterjedt hatáskutatások a hatások mechanizmusát és természetét nem tudták megnyugtatóan feltárni, egységes elméleti rendszerben értelmezni.

A tömegkommunikáció hatásának értelmezéséhez használható eszközöket nyújtott - a hatás közvetlen kérdését egyébként fel nem vető - Georg Gerbner kultivációs megközelítése Ennek egyik erőssége, hogy a kommunikációs folyamatokat nem steril, a társadalmi viszonyok rendszerétől izolált mivoltukban vizsgálja, hanem a társadalmi-történelmi környezet figyelembevételével, a társadalmi totalitás részeként. Szokták intézményi megközelítésként is emlegetni, mivel lényeges szempontja a kommunikáció intézményesülése, s annak vizsgálata, hogy a kommunikációs folyamatok intézményes szabályozása hogyan függ össze a hatalmi struktúrával, illetve annak alrendszerével, a kulturális hegemoniával. A kultivációs modell szerint a tömegkommunikációs intézmények által iparszerűen termelt nagy tömegű közlemény, a szakadatlan közlésfolyam jelekből szőtt világa a maga szimbolikus világ- és társadalomképével a kulturális környezet döntő eleme, amely megadja a társadalom szemléletének legáltalánosabb kereteit, s így meghatározó szerepe van a kulturális szocializációban. A kulturális hegemoniával rendelkező csoportok által uralt tömegkommunikáció a közlemények termelése, cseréje, átörökítése révén támogatja, ébren tartja, erősíti a létre, fontosságra, értékekre, struktúrára vonatkozó normatív jellegű feltevéseknek olyan rendszerét, amely meghatározza az emberek szemléletének, nézeteinek, világértelmezésének közös képzetanyagát, általános kereteit.

Természetesen tudjuk, hogy ez a megközelítés elsősorban a modern társadalmakra vonatkozatható, amikor kifejlődik a „nyilvános közlemények folyamatos áramlását biztosító, technológiailag és intézményesen megalapozott tömegtermelés”. Amikor a tömegkommunikáció ura lesz a tömegtermelésnek, s képes lesz arra, hogy „az idő, a tér és a státus korábbi korlátain áthatolva történetileg új alapokat formáljon a kollektív gondolkodás és cselekvés számára”. Tudjuk, hogy a kalendárium a 19. század közepén még csak éppen hogy tömegkommunikációs eszközzé kezd válni. Paraszti sorsú olvasói nem voltak még a szakadatlan közleményfolyam hatásainak kitéve. A közlemények még nem épülhettek meghatározó szimbólumrendszerre. A huszadik századra kiteljesedő jelenségek viszont akkor, a 19. század derekán fogantak. Különös jelentősége van tehát annak, hogy a szóbeliség világából kiemelkedő, a zárt faluközösségi normák bomló kötelékeiből szabaduló paraszti rend a kinyíló új világból milyen üzeneteket, szimbólumokat, új fogalmi kereteket, uralkodó, közös képzetmintákat kapott. Hogyan épült fel új szimbolikus környezete, milyen mesterséges világot ismert meg? A társadalmi-kulturális feltevéseknek milyen új hálójá szövődhetett évtizedek során a kollektív tudatba. Mindebben pedig igen fontos szerepe volt a domináns kommunikációs intézménynek, a kalendáriumoknak már 1880-ig is, s persze még inkább 1880-tól az első világháborúig.

Azt már korábban megállapítottuk, hogy a kalendáriumok teljes tartalmát érdemes és szükséges elemezni. A kultivációs elemzés szempontjai is azt kívánják, hogy a teljes kiadványt számba vegyük. Így a közleményfolyam jó néhány alapmegoszlását megállapíthatjuk, ami segítséget adhat a későbbi finomabb elemzésekhez. A tartalomelemzés úgy történt, hogy az elemzésre kiválasztott minden egyes kalendárium tartalmát részletesen kidolgozott kategóriarendszer segítségével egy-egy kódfüzetbe lekódoltuk. A kategóriarendszer kialakításának szempontjait alaposabban az V. sz. mellékletben írjuk le. Itt csak annyit mondunk el, hogy a kategóriarendszer vázát a funkciók szerinti megoszlás adja. A kalendárium három évszázados fejlődése során, a 19. század közepére a következő négy alapvető funkció formálódott ki: I. A mindennapi gyakorlati életvitel szükségleteinek kielégítése információkkal, tudnivalókkal, szabályokkal, tanácsokkal; II. Szórakoztatás (elsősorban szépirodalommal); III. Tájékoztatás, hírközlés; IV. Ismeretközlés, ismeretterjesztés.

A kódolásnál a felvételi és kontextusegység alapvetően a cikkely volt. Az egyes kalendáriumokban sorban haladva először minden cikkelyt be kellett sorolni a funkcionális alapfelosztás négy kategóriájának egyikébe, illetve azon belül valamelyik tematikai vagy műfaji csoportba. Fel kellett tüntetni terjedelmét (hiszen ezt, ill. a gyakoriságokat használjuk mutatószámoknak), majd az adott funkcionális, tematikai, műfaji kategóriánál szükséges egyéb szempontok szerint is le kellett kódolni a cikkelyt.

2. A naptárak választéka - mintaválasztás

Azt már eldöntöttük, hogy egész kalendáriumokat fogunk elemezni, s az elemzés kategóriarendszeréről is szoltunk. Hátravan még annak bemutatása és indoklása, miként választottuk ki az elemzésre kerülő naptárdarabokat a Bucsánszky-nál és jogutódainál megjelent teljes naptármennyiségből. Ehhez kicsit részletesebben írjuk le Bucsánszky 1880-ig terjedő első naptárkiadó korszakának kalendáriumválasztékát. (A kiadó fennállása alatt Bucsánszky-nál és jogutódainál 1848 és 1944 között megjelent összes naptárt VI. sz. mellékletünk tartalmazza.)

Az 1848-as évre jelent meg kiadónk első naptára *Új képes kalendárium* címmel (belső címe: *Bucsánszky Alajos képes kalendáriuma*). 1849-től ennek címe: *Bucsánszky Alajos nagy képes*

naptára. 1944-ig ezen a címen jelent meg. (Ára 20 kr., majd 1858-tól 40 kr.) Terjedelme kb. 140-160 oldal volt. Ebből általában 15 oldalt tett ki a szorosabban vett naptárrész, 10-12 oldalt a vásárnaptár, a többi kb. 130 oldalt a vegyes olvasmányanyag.

1849-ben két újabb naptársorozat is indult. Az egyik szintén általános jellegű, de kisebb terjedelmű naptár: *Bucsánszky Alajos kis képes naptára*. Kisebb megszakítással 1930-ig jelent meg. Ára 1858-ig 10 kr., majd 20 kr. volt. Terjedelme kb. 40 oldal. Ebből általában 13 oldal a szorosabban vett naptárrész, kb. 10-12 oldal a vásárnaptár, és 16 oldal a vegyes olvasmányanyag.

Új típusú naptár az 1849-ben induló és szintén kisebb terjedelmű *Bucsánszky Alajos keresztény képes naptára*. Az első naptárak egyike, amely címében is felhívja a figyelmet tartalma vallásos, felekezeti jellegére. Egyébként a régebbi naptáraknak a napi ige kivételével nem is volt kifejezetten a vallásos kegyességet szolgáló anyaga. Minden bizonnyal a kifejezetten vallásos naptár megjelenése éppen a kezdődő szekularizálódás következménye. Másrészről ez megint Bucsánszky újító törekvését mutatja. Bucsánszky *Keresztény képes naptárának* ára és terjedelme megegyezett a *Kis képes naptáréval*. Megszakítás nélkül 1932-ig jelent meg.

Említettük, hogy ez a három naptár rendkívül sikeres volt. Hamar népszerű lett, s gyorsan nőttek a példányszámok. Ezek révén Bucsánszky lett a legnagyobb naptárkiadó. Piaci pozícióit igyekezett tovább erősíteni, s néhány év múlva naptárválasztékát úgy bővítette, hogy újabb közönségrétegeket nyerjen meg. 1855-ben indította a *Magyar és Erdélyországi legújabb kis képes naptárt*. (Címlapján csak ennyi állt: *Új naptár*.) Míg korábbi naptárjai újdonságukkal, új formájukkal hatottak, itt már a régi, még reformkor előtt indult kis naptárakat idéző címadás is arra utal, hogy most a hagyományos formájú naptárakhoz ragaszkodó olvasókat is meg akarja hódítani. A naptár külső formája, nagysága teljében megegyezett a reformkor óta legnépszerűbb győri, komáromi s az újabb keletkezésű szarvasi naptárakkal. A hasonlóság mellett a gyors külső megkülönböztethetőségre is ügyelt Bucsánszky. Míg a konkurens naptárak borítója hagyományosan kék volt, addig az *Új naptárát* rózsaszínbe öltöztette.

A naptár hangvétele, stílusa, egész belső tartalma sokban hasonlított a hagyományos kis naptárakhoz: Tartalmazta az uralkodó planéta jövendöléseit, majd a „toldalékban” adomákat, anekdotákat, meséket, népdalokat hozott. Hátsó borítóján a magyar történelem egy-egy kiemelkedő alakját ábrázoló fametszet volt. Belső tartalmában is volt azonban olyan új megkülönböztető dolog, amely megfoghatta az olvasókat. Minden évjáratban nyolc oldalt foglaltak el Bohó Misi csínytevései; oldalanként egy csinos kis fametszet, s alatta 16 sorban rímekbe szedve egy-egy csínytevés, többnyire nem minden szellemesség nélkül. A rászedettek, megtréfáltak részben régi, általános figurák, részben a kor jellegzetes alakjai. (Vénkisasszony, diák, uzsorás, jegyző, illetve zsandár, morva Beamter, német finánc, kocsmáros stb.) E művecskék kifejezetten e naptár számára készültek, s e képes anekdota-gyűjteménynek nagy része lehetett a naptár sikerében.

Az *Új naptár* az illusztrációk nagy számával is felülmúlta versenytársait. A borítók és a naptárrész képeit nem számítva, csupán a 16 oldalnyi toldalékban általában 12-16 képet hozott. (A terjedelem 1/3 részét foglalták el a képek.) Ára mindössze 10 kr. volt. Ebben sem akadt versenytársa. Az 1856-os naptár előszavában az első évjárat kelendőségéről azt állítja, hogy:

„Meglátogattam vagy harmincezer házat,
Mely szám jövő évre százezerre hághat.”

Az 1857-es előszóban pedig már ezt olvashatjuk:

„Mert míg a Győri és Komáromi naptár
És a Szarvasi sok olvasóra vár,
addig az Új naptárt százezren veszik,
S annak minden sorát csak úgy mohón eszik.”

Az 1856-os naptár fel is sorol jó néhányat a meghódított helységek közül: Tur, Csaba, Kaba, Debrecen, Kecskemét, Szarvas, Szeged, Csongrád, Szabadka, Temesvár, Baja, Belgrád. Mind alföldi város. A százezres példányszám ekkor még valószínűleg nem annyira valóság, mint inkább a vásárlók meggyőzését szolgáló propagandafogás. Tény azonban hogy Bucsánszky e naptára is rendkívül sikeres volt. Ez a naptár vetett véget a két nagy hírű, hagyományos kis naptár, a komáromi és a győri országos elterjedtségének. Bizonyítják ezt a debreceni Telegdi-cég már említett iratai, s az is, hogy az Alföldről nem ismerünk ezutánról győri és komáromi naptárt. Utóbbiak végképpen előállításuk környékére, a Dunántúlra szorultak vissza.

Az Alföld másik területét vette célba Bucsánszky az 1864-ben indított *Újdonúj Jászkun Képes naptárral*. Nem volt teljesen új gondolat, hogy a külön öntudattal rendelkező, régebben kiváltságokkal bíró jászok és kunok számára külön naptárt adjanak ki. Imrik József szerkesztésében Heckenastnál megindult 1855-ben egy sorozat *Jászkun nép naptára* címen, de nem élt sokáig. Bucsánszky viszont sikeresen használta ki a jász és kun öntudatban rejlő üzleti lehetőségeket. Az első évfolyam beköszöntőjében Bendegúz maradékinak, Attila hun király hős unokáinak nevezi olvasóit, s ősapjukként emlegeti a nagykürtű Lehel. Ez a kalendárium formátumban, terjedelemben, árban az *Új naptár*ra hasonlított, s ugyanúgy 1918-ig jelent meg, mint az. Specialitása, hogy - legalábbis kezdetben - mindig tartalmazott legalább egy, a kunokkal vagy jászokkal kapcsolatos mondát, elbeszélést, elbeszélő költeményt.

Ahogy az *Új naptár* és a *Jászkun képes naptár* a közönség kisebb pénzű s hagyományosabb rétegeit vonzotta a Bucsánszky naptár vásárlói közé, úgy az 1858-ban induló naptár a pénzesebb és kicsit igényesebb olvasók felé tagította a vásárlók körét. E naptár címe - *Magyar és Erdélyországi Családi képes naptár* - utal a hagyományra is, de új ötlet is van benne. Korábban Magyarországon senkinek sem jutott eszébe naptárt családinak nevezni. A műfaj, hogy egy kiadvány a család minden tagjának közöljön olvasmányokat, nálunk sajtótörténetileg is új. (Egyébként valószínűleg németből való átvétel.) A *Családi naptár* 210-230 oldalnyi olvasmány-anyagot tartalmazott, tehát terjedelme szerint a pengőforintos nagy naptárakhoz hasonló volt. Bucsánszky minden bizonnyal e nagy naptárakkal akart konkurrálni. Az 1859-es naptár előszavában hangsúlyozta is, hogy a *Családi naptár* „mind szöveg, mind képekre nézve ... bármelyik nagy képes naptárral állja a versenyt.”

A kiadó mindenképpen nagy súllyal számított a „nadrágos” olvasókra. Ezt mutatja az is, hogy ez a naptár tiszti névtárat is közölt. Címlapján egy úri család látható, amint a kúria kertjében mulatja az időt. Középen ül a családfő házisapkával a fején, szájában csibuk, kezében a *Családi naptár*. A hirdetések korai megjelenése szintén azt bizonyítja, hogy ez a naptár a vásárlók felsőbb rétegeire számíthatott, mint Bucsánszky többi kiadványa. Az 1862-es évfolyamban több műdal jelent meg kottával. Politizáló és műveltebb vásárlókra utal, hogy hirdeti a „Főirati és Határozati induló” zongorára írt kottáját. A kiegyezést s az ahhoz vezető út eseményeit is itt mondja el alexandrinusokban a legrészletesebben Medve Imre. A más, műveltebbeknek szerkesztett nagy naptárakkal folyó konkurenciaharcban nagy előnyt jelentett, hogy a *Családi képes naptár* olcsó volt. Míg a többi naptár ára 1,5-2 forint volt, addig a *Családi naptár* indulásakor 48 kr-ba került, majd 80 kr. lett. Egyébként a *Családi naptár* képanyaga is imponáló. Egy-egy naptárban 70-80 fametszetet hozott. Mindezek ellenére kiadónknak ez az első naptára, amelyiknek nem lett átütő sikere. (Még 1864-ben is hirdették az 1858-as megmaradt példányaikat, mint mindig hasznos olvasmányokat). 1862-ben már csak

hatezer példányban jelent meg a *Családi naptár*, tehát a legsikeresebb pengőforintos nagy naptárak példányszáma alatt maradt. A valóban műveltebb rétegeknél nem lehetett igazán nagy sikere. Ehhez nem volt elég színvonalas. A szorosabban vett népnek pedig még drága volt.

Bemutattuk, hogy más kiadók nagy naptáraiban milyen jelentős volt az irodalmi anyag. Azokba jó, sőt a legjobb írók írtak. A *Családi naptár*ban viszont változatlanul Medve Imre alias Tatár Péter a legjelentékenyebb író. „Igényesebb” írói vállalkozásai rendre itt jelentek meg először (aztán önállóan, illetve később más Bucsánszky-naptárakban is terjedtek). Itt támasztja fel Medve összesen négyszer Gvadányi halhatatlan teremtményét, a peleskei nótáriust, hogy újabb kalandokban hurcolja meg. Itt szabja át Rontó Pált, Benyovszky Móricot, a Lúdas Matyi történetét, ide írja a tündéries románokra emlékeztető hosszú regéit (pl. Bendegúz magyar vezér fiának, Elemérnek, Attila öccsének és az ő kedvese Zillikének története; Beder perzsa hercegnek és Bianka tengeri tündér hercegnőnek története; A Mátra tündére vagy Bella, a tatárpusztító hős leány).

A naptár anyagának másik jelentékeny részét az ismeretterjesztő cikkek teszik ki (szinte valamennyi fordítás németből). Ezek egy része történelmi (világtörténet, Nagy Péter és kora stb.), másik része a már emlegetett útleírás, népismertetés (felfedezési utazások, amerikai Robinson). Mindezek igen nagy terjedelemben, s 10--15 évig folytatásokban jelentek meg. Mind az irodalmi, mind az ismeretterjesztő rész csábító lehetett ugyan, de nem a „nadrágosok” igényesebb részének. A naptárt többségében a volt kisnemesség műveletlenebb része s a falusi kisértelmiség vásárolta. Az irodalmi anyagban megnyilvánuló értékrend is leginkább e rétegek elvárásainak, mentalitásának felelt meg. Úgy tűnik, kifejezetten az ő szájízük szerint írt ide a kétkelő Tatár Péter (különösen nyilvánvaló ez a Peleskei nótárius különböző feltámasztásaiban - de erről részletesebben majd később írunk).

A *Családi naptár* színvonala fokozatosan csúszott lefelé, s lassan még jobban hozzásimult Bucsánszky többi naptárához (megjelent pl. ebben is a korábban mellőzött „Százestendő jövendőmondó”). 1875-ben egy kritikus már „ponyvairodalmi szalonnaptárnak” nevezte. A példányszám emelkedett, s az olvasóközönség egyre nagyobb része került ki a parasztság, a módosabb parasztság soraiból. Az 1880-as évektől már sok olyan példányt ismerünk, amelyek módosabb parasztagazdák kezében forogtak. (Néhány paraszti naplót is ilyen naptárban vezettek.)

Bucsánszky kísérletet tett 1860-ban és 1864-ben nagyobb formátumú, katolikus jellegű naptár kiadására is, de ezek a vállalkozások valószínűleg nem sikerültek, mert csak egy-egy évig jelentek meg.

Teljesen új naptártípus jelent meg a kiadónknál a kiegyezést követően. Ez a típus már címében is a hazafias jelleget, a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány ápolását hangsúlyozta. 1869-ben indult *Bucsánszky Alajos Képes Honvéd naptára*. Az ötlet most kivételesen nem a Bucsánszkyé volt. Ketten is megelőzték 1 pengő, ill. 60 krajcáros honvéd naptárral. Bucsánszky *Képes honvéd naptára* viszont már 30 kr-ért volt kapható. Többnyire valós eseményeket dolgozott fel a szabadságharc történetéből: csatákat, legendás honvédek hőstetteit, ezek életrajzeit stb. A naptár nagyobb alakú volt, mint Bucsánszky kis naptárjai, és hiányzott belőle a „Százestendő jövendőmondó” is. Populárisabb volt, mint Heckenast *Honvéd-naptára*, de egy árnyalattal igényesebb olvasóknak szánták, mint Bucsánszky kis naptárait. A naptárrészen és a vásárnaptáron kívül 50-60 oldalnyi olvasmányanyagot tartalmazott. Nyilvánvalóan ha nem is politizáló, de a politika iránt legalább minimális mértékben érzékeny olvasókra számítottak. A mindennapi politizálásról természetesen nemigen volt szó,

csak éppen hogy átdereng a megfogalmazásokon valami halvány balközepes attitűd. Ez a naptár is 1930-ig jelent meg.

Hasonlóan kevésbé hozható összefüggésbe a napi politikával az 1870-ben induló *Bucsánszky Alajos Képes Kossuth naptára*. Csak éppen hogy megpendítődik benne egy intranzigensebb negyvennyolcasság. A Kossuth-kultusz ápolása, Kossuth 48-49-es szerepének bemutatása, „nagyember” mivoltának bizonyítása csak kevésbé sugallt a mindennapi politika nyelvére könnyen és közvetlenül lefordítható nézeteket. A Kossuth iránti szimpátia kihasználása a naptárüzletben viszont már ismét Bucsánszky ötlete volt. A *Kossuth naptár* Bucsánszky kis naptárjai közé tartozott, 20 kr-ba került, s mindössze 14-16 oldalnyi olvasmányanyagot tartalmazott. 1919-ig jelent meg.

1877-ben újabb taggal bővült ez a naptárcsoport: a *Magyar Szabadsághősök képes emléknaptárával*. (20 kr. - 16 oldal.) Minden évben kicsit kiemeltebben foglalkozott valamelyik régebbi függetlenségi, szabadságharcos vagy 1848/49-es történeti személyiséggel.

1876-ban újfajta (nem szabadságharcos) történeti naptárt is kiadott a Bucsánszky-cég: *Mátyás király naptára* címmel (alcím: *Meghalt Mátyás király, oda az igazság*). Ezzel ismét nagy sikerű és sokat utánzott naptárcímet indított útnak. (20 kr. - 16 oldal olvasmányanyag.)

Meglehetősen különös az 1880-ig terjedő szakasz utolsóként, 1879-ben induló naptára. A *Török-magyar naptár* a külpolitikai eseményekre reagált. Ekkor folytak a balkáni felszabadító háborúk a cári seregek és a törökök között. A politizáló magyar közvélemény egyértelműen a törökök pártján állott. Ennek a közhangulatnak a hullámán, illetve ennek a közhangulatnak az ápolására indította el a Bucsánszky-cég a török-magyar testvériséget hirdető naptárát, amely 1918-ig jelent meg. Terjedelme és ára hasonló volt a *Képes honvéd naptárhoz*. Címlapján Abdul-Hamid szultánt ábrázolta. A belső címlapon kettős címerpajzs volt, egyik fele magyar, a másik fele török, benne két kéz kézfogása. Fölötte török és magyar zászló, háttérben Buda és Konstantinápoly látképe, alatta szalagon: Testvériség, Szabadság. A naptárban külpolitikai indíttatása ellenére kevés volt az aktuális híryanag. Viszont, főleg eleinte, sok török, arab, általában keleti regét, mondát, mesét, tündéries történetet tartalmazott. Néha a törökökkel, a kelettel kapcsolatos népisme, ismeretterjesztő anyag is megjelent benne. A történeti részben a török-magyar háborúkat mint testvéries, kedélyes vetélkedést mutatta be.

Bucsánszky naptárválasztékának bemutatása után még azt kell hangsúlyoznunk, hogy a sorozatok többnyire csak az indulásuk utáni években különböztek egymástól igazán karakterisztikusan. Néhány év múlva a különbségek többnyire csökkentek. A jellegzetes különbségek korábban sem jelentették azt, hogy ami egy-egy naptárban olvasható, az csak ott jelent meg. A legkülönbélebb közlemények, olvasmányok szabadon vándoroltak az egyes naptárak között. Ha pl. először a *Kossuth naptárban* jelent meg mint jellegadó olvasmány egy Kossuthról szóló történet, az esetleg még ugyanabban az évben megjelenhetett a *Honvéd naptárban* vagy a *Magyar szabadsághősök képes emléknaptárában*, s egy-két vagy öt-hat év múlva a *Nagy képesben*, a *Kis képesben* vagy a *Családi képesben* is. De ugyanígy egy honvédtábornok életrajza, egy Mátyás-monda vagy egy tündéries keleti történet megjárhatta szinte valamennyi naptárt. Ez az egyik naptárból a másikba történő átszerkesztés már az 1860-as években is gyakori volt, s a 70-es években a kiadványfajták szaporodásával még gyakoribbá vált. (Az egyes típusok szinte teljes összemosódása azonban csak jóval későbbi fejlemény.) Így a naptárak sokfélesége ellenére Bucsánszky naptárainak összessége az egyes időszakokban bizonyos homogenitást mutatott, már csak az ismétlődések nagy száma miatt is.

Nagyon ügyes kiadói stratégia nyilvánult meg a bemutatott kiadványstruktúrában. Ez a stratégia arra törekedett, hogy kielégítse a legkülönbözőbb vásárlói igényeket. Értjük ezalatt

az árak változatosságát is, amely a 10 krajcáros ártól a 80 krajcáros ponyvairodalmi szalonnaptárig terjedt. (Egy 10 krajcáros, hat 20 krajcáros, két 30 krajcáros, egy 40 és egy 80 krajcáros.) Az efölötti szint megnyerésére kiadónk már nem aspirált. A választékban legnagyobb súllyal a 20 krajcáros naptárak szerepeltek. A különböző árakkal a ponyva-naptárpiac egész skáláját átfoghatta. A változatosság megnyilvánult a különböző megszokások és ízlések kielégítésében is. Az egész hagyományos jellegű naptártól az újszerűig többféle jelent meg. Néhány tájegység igényeit külön figyelembe vették. A naptárak tematikai jellegük szerint is sokféleséget mutattak, az általános jellegű naptáraktól kezdve a vidámabb hangvétellű kiadványokon át a vallásos és a hazafias, történeti cégérű naptárakig.

A sokféleség mögött viszont lényegében bizonyos homogenitás húzódott meg. A már bemutatott „anyaggazdálkodás” következménye a nagyfokú „anyagtakarékosság” volt. A kicsiny szellemi műhely el tudta látni a 11 naptárt anyaggal, hiszen az újrafelhasználás miatt viszonylag kevés teljesen új anyagra volt szükség. Az elemzés szempontjából a naptártömeg homogenitása azt jelenti, hogy elegendő néhány jól megválasztott típust részletesebben elemezni, és az reprezentálni fogja az egész Bucsánszky-féle naptártömeget. A kiválasztásnál azt is figyelembe vettük, hogy az egyes típusokból a hosszú időn át megjelent naptárakat érdemes vizsgálnunk.

Így részletesen minden évfolyamát elemeztük *Bucsánszky Alajos nagy képes naptárának*, mint általános jellegű naptárnak (1848-1944. - 96 db.), *Bucsánszky Alajos kis képes naptárának*, mint általános jellegű kis naptárnak (1849-1930. - 78 db.), *Bucsánszky Alajos keresztény képes naptárának*, mint vallásos jellegű naptárnak (1848-1932. - 84 db.), *Bucsánszky Alajos képes Kossuth naptárának*, mint hazafias, történeti jellegű naptárnak (1870-1919. - 50 db.) példányaikat. Ez összesen 309 naptár. Ebből mindössze két kalendáriumnak nem jutottunk nyomára, így a lekódolt naptárak száma 307.

Ezen kívül 1855-től kezdődően minden tizedik év teljes naptártermését elemeztük. Az egyes mintaévekben lekódolt naptárak száma a következő: 1855. 4 db.; 1865. 6 db.; 1875. 8 db.; 1885. 14 db.; 1895. 19 db.; 1905. 25 db.; 1915. 29 db.; 1925. 14 db.; 1935. 8 db.; 1944. 5 db. Egy-egy évjáratból általában csak egy-két példányt nem sikerült felkutatnunk. Legcsonkább az 1915-ös metszet, ahol a kódolt 29 kalendárium mellett 6 darabot nem tudtunk fellelteni. Így végeredményben az évtizedenkénti mintába 132 kalendárium került be. Figyelembe véve a két minta átfedését, összesen 408 darab kalendárium teljes tartalmát kódoltuk. Tehát a kiadó egész kapitalizmus korabeli fennállása alatt kiadott teljes kalendáriumtömegből vettünk mintát. Ezt kódoltuk, s nagyrészt a feldolgozás is megtörtént. A továbbiakban azonban csupán a kiadó első korszakában, az 1850 és 1880 között megjelent naptárak elemzése során kapott fontosabb eredmények bemutatására szorítkozhatunk.

3. A gyakorlati funkció és a hagyományos alapokon korlátozottan fejlődő parasztság

Elsőként azt nézzük meg, a négy kiválasztott naptárban milyen teret foglal el 1850 és 1880 között az elsőként említett funkciót, a mindennapi gyakorlati életvitel szükségleteit közvetlenül szolgáló anyag! Ahhoz azonban, hogy a megoszlás százalékszámait és az oldalszám-adatokat értelmezni tudjuk, ismernünk kell a naptárak teljes terjedelmének adatait. A *Nagy képes naptár* átlagos terjedelme évtizedenként 145, 175, illetve 170 oldal. A másik három kiemelt naptár összterjedelme végig 42-44 oldal között volt.

A közvetlenül mindennapi gyakorlati igényeket kielégítő tartalom a *Nagy képes naptár* összterjedelmének évtizedenként 19, 16 illetve 20%-a volt. A három kis naptárnál ugyanez 62 és 67% között mozgott. Ide tartozott elsősorban a szorosabban vett naptárrész, tehát a hónapok táblái egy-egy, a hónapot jellemző Mihalovics-féle fametszettel. E táblákon olvasható volt az ó és az új naptár, a névnapok, a Nap kelte-nyugta, a Hold járása, negyedváltozásai, a planéták állapota szerinti időjárás-változás s időjárási előrebecslések tapasztalás szerint. A gyakorlati igények szolgálatában természetesen e kalendáriumok is közölték a vásárnapárt a vásárhelyek ábécérendjében. Ehhez a funkcióhoz sorolható a két oldalnyi „Százestendő jövendőmondó” és az egy-egy oldal terjedelmű hirdetés, ami lényegében csak Bucsánszky egyéb kiadványainak hírverését jelentette. (Csak a *Családi naptárban* és a *Nagy képesben* jelent meg 1873-tól, ill. 1874-től ennél több hirdetés.) Mi volt még ezen kívül? Kamatmutató tábla s 1859-ben minden naptárban táblázat a régi és az új pénznemek átváltási viszonyairól.

Ezen túlmenően a harminc év alatt egyik naptárunkban sem volt szinte egyetlen sornyi egyéb közvetlenül felhasználható gyakorlati célú tanács, információ, ismeret. Azt mondhatjuk tehát, hogy ez a funkció a szorosabban vett naptárrészre, a vásárnaptárra, a kamatmutatóra és százestendő jövendőmondóra szorítkozott. Ezek terjedelme pedig mind a négy naptárnál mindvégig nagyjából azonos, 25-27 oldal. (A nagy naptár 16-20%-a, s a kisebbek 62-67%-a egyaránt ezt a 25-27 oldalt jelenti, sőt legtöbbször teljesen azonos nyomdai ívekről van szó.)

Ez arra enged következtetni, hogy a gyakorlati célú információk, ismeretek, tanácsok iránti szükséglet vagy legalábbis a tudatosított igények a Bucsánszky-féle kalendáriumok egész közönségénél nagyjából egyformák voltak. A tradicionális életvitellel való szakítás, az új életmód, a gazdálkodási, érintkezési, vásárlási szokások kialakítása szempontjából ez a közönség egynemű volt. Illetve olyan kicsik voltak a különbségek, elmozdulások, hogy legegyszerűbb volt ilyen módon kialakítani a közös nevezőt. A kiadó s a szerkesztő legalábbis így ítélte meg ezt. Bucsánszky-nál önálló kiadványként sem nagyon jelentek meg gyakorlati célú könyvek - a pénzrendszerváltozást magyarázó 1858-as füzetkén kívül.

A korabeli kritika szóvá tette a közhasznú tartalom mellőzését, s keményen meg is róttá ezért Bucsánszkyt. „Gazdákra, iparosokra úgy látszik nem számít a kiadó, mert ezek számára egyik naptárban sem találunk semmit.” „A köznapi élet külső, belső bajainak, a gazdaságnak, iparnak, biztosításnak rovat nem jutott.” Úgy látszik azonban e bírálat ellenére, hogy a kiadó feltevésének volt alapja, a választott szerkesztési mód nem volt célszerűtlen, hiszen a naptárak évről évre egyre nagyobb példányszámban keltek el, s az olvasók nem jelezték más naptárakhoz való átpártolásukkal, hogy több információra, gyakorlati tanácsra van szükségük. Igaz, nem is nagyon válogathattak más, olcsó, hozzáférhető, nagy példányszámú, érdekes s ugyanakkor jó gyakorlati tudnivalókat is hozó konkurens naptárak között. Bucsánszky nem volt rákényszerítve, hogy elébe menjen az új igényeknek. Olyan tudatosan vállalt céljai pedig nem voltak, hogy segítse, előrelendítse ezt a fejlődést.

A hirdetések elmaradása azt jelzi, hogy a hirdető cégek is úgy ítélték meg, hogy e naptárak vásárlói, olvasói a tradicionális életmód, érintkezés, csere keretei között mozognak, s érdeklődésük nem kelthető fel ezeken túlmutató cikkek, szolgáltatások iránt. Másként nem hagyták volna kihasználatlanul e nagy példányszámú kalendáriumokat, hiszen a tízezernél kevesebb példányban megjelenő, de nyitottabb társadalmi-kulturális csoportoknak szánt nagy naptárakban többíves hirdetőrovatok voltak.

A közhasznú tartalom soványsága alapján eddig levont következtetések ellentmondani látszanak annak, amit korábban állítottunk, hogy a kalendáriummal elsősorban az emelkedő, a polgárosodás útjait kereső, járó paraszti rétegek ismerkedtek. A paraszti polgárosodás módjai

azonban sokfélék. A jobbágyfelszabadítás után nekilendülő parasztság emelkedésének a módozatait többek között az határozta meg, hogy a hosszan tartó, nagy mezőgazdasági konjunktúra elsősorban a búza termelésének kedvezett. 1850-től 1880-ig a búza értékesítési lehetőségei igen jók voltak, s kisebb ingadozásokkal a búzaárak is magasan mozogtak. A búzatermelés növelését a termőterület kiterjesztésével, extenzív módszerekkel is el lehetett érni. A magyar paraszti mezőgazdaság így nem kényszerült rá az üzemvitel, a gazdálkodási rendszer, a termelési módok, technikák radikális megváltoztatására, az intenzívebb gazdálkodásra, pótlólagos befektetésekre. A paraszti előrelépésnek ebben a korszakban még nagyon ritka volt az a változata, amelynél a gazda igazi polgári tulajdonosként a földjét tőkeként használta, s befektetésekkel új termelési eljárásokat, technikákat alkalmazott. A parasztság nagy többsége a polgárosodásnak még 1848 előtt, a feudalizmusban megkezdett útján haladt tovább. A tradicionális elemek nem radikális, de széles körű, aprólékos módosításával törekedve régi és új összeegyeztetésére. Erre az útra jellemzőek a falusi mesterek kisebb-nagyobb technikai újításai, változtatásai, a hagyományos termelőeszközök alakítgatása, a termelési eljárások tapasztalati alapon történő módosítása, a termelési és munkaszervezet apró változtatásai, az életmód és a kultúra régi alapon kifejlődő új jelenségei. A változásokban Vörös Károly feltevése szerint áttételeken keresztül szerepe volt a szélesebb közönséghez szóló szaklapoknak, kalendáriumoknak s a 18. sz. vége óta megindult felvilágosító irodalomnak.

Az újítások indukálója bizonyára az egész körülvevő világ változása, de a fejlődés alapvetően a régi alapokon bontakozott ki, s a hatások közvetítésében is nagyobb szerepet játszottak a hagyományosabb érintkezési formák és a személyes tapasztalat szerzés lehetőségeinek bővülése. A parasztság legnagyobb tömegénél volt emelkedés, gazdagodás, bizonyos individualizálódás, változott az időszemlélet - ezért volt szükség a szorosabban vett naptárrészre s a vásárnaptárra -, de mindez még a régi alapokon történt, lényegében a paraszti kultúra megtartásával, a hagyományos elemek lehetséges tökéletesítésével. Fejlődés volt ez, egyfajta modernizálódás, de hogy mennyire korlátozott és zsákutcás, az csak a századfordulóra derült majd ki. Ennek a korlátozott paraszti fejlődésnek, polgárosodásnak jellegzetes tömegkommunikációs eszköze a korszak kalendáriumai. (Analog ez a szereppel, amelyet a kalendárium a 18-19. század fordulóján játszott az emelkedő, de feudális kereteiből ki nem lépő, széles köznemesi, kisnemesi, mezővárosi stb. rétegek körében.) Mint ahogy ezzel hozható összefüggésbe a 19. sz. virágzó, paraszti falusi műveltsége az új stílusú népdaltól kezdve a rituális kötöttségektől elváló, „szórakozó táncok”, a csárdás divatján át a népi díszítőművészet kivirágzásáig, a paraszti jelleg fokozott hangsúlyozásáig. Hiszen ez is egyfajta modernizáció volt a megnőtt paraszti árutermelés, a jómód, a bővülő csere, az új kulturális hatások, a növekvő újító- és vállalkozó-kezd, az optimista helyzetértékelés bázisán. Ugyanakkor mind ez nem jelentett radikális kilépést a hagyományosból, a paraszti kultúrából. Ez a modernizáció a hagyományos intézményekre s részben a hagyományos értékrendszerre támaszkodott.

A parasztságnak szánt kalendáriumok nagyjából a 19. század végéig elég egyöntetűen a parasztság eme legszélesebb, korlátozottan korszerűsödő rétegének szintjéhez idomultak. A 20. század elején megjelennek a továbbmozduló, új utakat, a valódi polgárrá válás módjait kereső parasztság igényeinek inkább megfelelő naptártípusok is. Bucsánszky, illetve utódainak kalendáriumai azonban mindvégig a régi alapokon csak valamelyest modernizálódott s egyre inkább zsákutca juto paraszti rétegnek az olvasmányai maradtak.

A szorosabban vett naptárrész két fontos eleme a „Beköszöntő” és a „100 esztendő jövendőmondó”. A beköszöntő mindig a címlap belső oldalán volt, a jövendőmondó pedig közvetlenül a hónaptáblák után. Hangsúlyos elhelyezésük különös fontosságukra utal. Az

olvasók kitüntető figyelemmel a naptár olvasását mindig ezzel a két szöveggel kezdték, s később is többszörösen újra olvasták.

A *beköszöntő* előfordult a magyar kalendáriumtörténet évszázadai során, rendszeressé azonban csak Bucsánszky naptáraiban lett. Az első két évtizedben Tatár Péter írta ezeket verses formában. A hetvenes években átváltottak a prózai szövegre, aminek többnyire maga Bucsánszky volt az aláírója. A versek stílusa a diákos-kántoros tósztokra emlékeztet. A két emberöltővel korábbi kismemesi-parasztpolgári patriarchális népiesség tovább popularizálódott változata ez, a vőfélyversek s falusi felköszöntők testvére. Sőt néha a vásári kikiáltók szövegeire is emlékeztet, mintha eleve a vásári naptárárusítók szájába szánták volna. A verses beköszöntők egyik fontos rétege maga a köszöntés, üdvözlés, a jókívánságok. Például:

„Szerencsét kívánok az új esztendőben!
és pedig mint illik legeslegelsőben
A papnak, kántornak és a nótáriusnak,
Meg a falubeli tisztelt fizikusnak...
Most pedig fordulok egész tisztelettel
A bíró uramhoz egy szép jóreggellel.
Kívánom, hogy legyen vidám esztendeje
Sose ürüljön ki kamrája, pincéje!”

Általában sorra vették a falu tisztségviselőit az esküdteken át a bábáig és a kisbíróig. Köszöntötték a gazdákat, teli kamrát, pincét; csürt, bort, búzát, békességet, jó egészséget kívánva. Többnyire külön fordult a köszöntő a legényekhez, leányokhoz, gyerekekhez, menyecskékhez, a falu véneihez, kinek-kinek valami illendőt kívánva. A nyájas közvetlenségnek ez a gesztusa, az előbeszédyszerű fordulatok bizonyára megnyerték az efféle felköszöntőkhöz szokott vagy a falu felemelkedése folytán éppen akkor hozzászokó falusi, paraszti olvasókat.

A beköszöntőnek másik rétege a *mulandóság* húrját pendítette meg. Az elfutó, a változó, megújuló idő, a rejtélyes jövő, a kiszámíthatatlan élet megverselése ez olyan toposzokkal, melyek jó része évezredes, de itt a barokk poétika közkincsből merítettet, s a barokk világképe felé mutat. Az egész gondolatkör végső kifutása pedig az, hogy az ember csak por, s csak, az Isten örök, a földi siralomvölgygel szemben csak az égben van igazi boldogság. Ha Isten bajt küld, zúgolódás nélkül kell elviselni, bízva az örök életben.

„E föld az erény próba helye,
ott a síron túl lesz a fizetés helye.”

„Sok is a baj ezen siralomvölgyében
Kivált a szegénynek ki él bú s ínségben.
De a jó Keresztény megnyugszik sorsában...”

A kiszabott sorsba, a megváltoztathatatlanba való belenyugvás zúgolódás nélkül, mindez még a barokk feudális világkép, a „suum cuique” sugallata. Ez a réteg azonban inkább csak a keresztény naptárban hangsúlyos.

Az eddig elmondottak alapján a beköszöntő még majdnem egyértelműen a múlthoz tapad, a hagyományoshoz, a barokkban kialakult falusi élethez, életkultúrához, stílushoz, világképhez. Emellett azonban, eleinte szétszórtan, aztán egyre sűrűsödve megjelennek más témák, gondolatkörök, modernebb polgári elemek is. A jövőmondóban megjelenő hasonló mozzanatokkal együtt ezeknek két csoportját fogjuk elemezni. Az egyik kérdés az lesz, hogy a hagyományos, barokk eredetű, rendies paraszti világképpel szemben milyen polgári értékek jelennek meg, a másik pedig az, miként indul meg a nemzettudat kultivációja.

Előbb azonban még vegyük szemügyre a „*Százesztendőős jövendőmondó*” műfaját is. Az ősi 16-17. századi kalendárium gerincét kitevő asztrológiai alapú jóslások a 19. századra kikoptak a naptárakból, s csupán hagyományosabb naptárakban maradt meg ebből a négy évszak általános jellemzése, jobbára a csillagokra való hivatkozás nélkül. Bucsánszky első naptáraiból ezek is hiányoznak. A „*Százesztendőős jövendőmondó*” először az 1851. évi *Kis képes naptárban* és a *Keresztény képes naptárban* tűnt fel. Már az első címlapon felhívja rá a figyelmet egy kis versike, amely elhatárolja e jövendölést az asztrológiától, s mint valami új dolgot jelenti be a százéves, sokat tapasztalt ősapa jóslásait. A hónaptáblák után aztán látható is Mihalovics ügyes kis fametszete: a nagy szakállú jövendőelő körül bő gatyás atyafiak kaszával, gereblyével, amint illő tisztelettel hallgatják a bölcs szavakat. (A *Nagy képes naptárban* megjelenő változaton a hallgatóság egy része nadrágos ember.) Alatta pedig következnek a 16-17. század óta megszokott passzusok ezennel Tatár Péter rímeibe szedve: Tél; Tavasz; Nyár; Ősz; Szél, zivatar, eső; Kaszálás, aratás; Fagyümölcse; Földgyümölcse; Hal és Rák; Bor; Járvány, nyavalyák. Mindez megszokottnak, hagyományosnak és újdonságnak ismét olyan mesteri vegyítése, amely általában jellemzi Bucsánszky ténykedését. A műfajnak igen nagy sikere volt. Előbb-utóbb minden, szélesebb népi közönségnek szóló naptár átvette, s jóformán 1944-ig el sem hagyta.

A jóslásokban megtaláljuk a régi sztereotípiákat, fordulatokat s a hajdanvolt kalendáristák tavasz jóslásait is. Például:

„Az élelem az idén elég lesz,
ha az időjárás a termésnek kedvez.”

E sokértelmű jóslások mellett a tennivalókra vonatkozó tanácsok is ilyen általánosak, a szokásszerűsége, a falu közitéletére hagyatkoznak. Gyakori az ilyen megfogalmazás: „se korán, se későn ne indulj szántani!” Ugyanezt mondják a vetésről is, sőt általánosítva több változatban leírják: „Idejében tedd minden dolgodat barátom!”

Az *egészségügyi jövendölések, tanácsok* is hagyományosak, s többnyire általánosak. Bár van azért néhány konkrétabb tanács is. Az életvitellel, egészséggel kapcsolatban azonban a legfontosabb szabály a mértékletesség:

„Mértékletesség az élet fődoktora,
Hogyha gyakoroljuk, évek hosszú sora
Fut el úgy mellettünk, mint egy rövid álom.”

A mértékletesség parancsát visszatérően több változatban megismétli a jövendőmondó: „mértékletes élet nincsen alávetve semmi betegségnek.” „Legyen előttünk az arany mondat: a mértékletesség késő kort ad.” A „Százéves jövendőmondó”-nak ezek az elemei tehát úgy tűnik szintén a múlthoz, a hagyományhoz tapadnak.

A *feudális paraszti értékrend* talán leglényegesebb eleme a hagyományhoz, a hagyományos rendhez, a szokásszerűhöz való ragaszkodás. A gazdálkodásban ez azt jelentette, hogy évszázadok tapasztalataiból szűrődtek le azok a szabályok, amelyek a természeti körforgást, az évszakok váltakozását követve megszabták a faluhatár használatának hagyományos módját. Ez az ún. „falutörvényekben” is kifejezésre jutott. A gazdálkodás mindennapi tennivalói közösségi szabályozás és ellenőrzés alá estek. Erdei Ferenc még a két világháború között is úgy írta le a továbbélő jobbágyparaszti típusú gazdát, mint aki üzemét „hagyományos paraszti módszerrel vezeti és minden termelési ágban öntudatlanul végzi azt, amit a megfelelő időben szokás végezni”. Ennél a típusnál a föld arra való volt, hogy bevett formák szerint gazdálkodjanak rajta. De nemcsak a gazdálkodás, az egész élet hagyományos paraszti formákban - parasztkonvenciók szerint folyt. Lényeges eleme volt e paraszti világnak a ráhagyatkozás a

földöntúli, legfelsőbb hatalom elrendelésére, s az alávetettség tudata, a társadalmi hierarchia és parasztállapot elfogadása.

Ezzel szemben a *polgári értékszerkezet* kisugárzó magva, a legfőbb érték, a szabad individuum, az alternatívák között választó egyéniség. Az ember sorsa nem zárt, nem a hagyományok által megszabott. A liberális teória szerint az ember sorsa nyitott, s minden individuumból elvileg minden lehet. Az egyén tehetségén, szorgalmán, vállalkozó kedvén stb. múlik a sorsa. A polgári értékrend szerint a föld tőke, s a kistulajdonos az kispolgár, a kapitalista piacon forgoló vállalkozó, felruházza polgári erényekkel, szorgalommal, takarékossgal, vállalkozó kedvvel, kalkuláló piaci magatartással, a változásokhoz való alkalmazkodó-készséggel.

Az új értékrend azonban csak nagyon lassan terjedt. (Elterjedése szinte máig elhúzódott.) A szó eredeti értelmében felfogott faluközösséget régen felbontotta a fejlődés. A jobbágyfelszabadítás polgári tulajdonná tette a paraszt földjét, s megnyitotta a paraszti társadalom, a paraszti gazdálkodás individualizálódásának az útját. A falu, a paraszti kultúra azonban még sokáig „keretbe fogta s szokásai által irányította a családi gazdaságok százezreit, a parasztság életét”. A paraszti kultúra kereteinek fennmaradása ellenére azonban, mint már korábban említettük, nem maradt változatlan a parasztság gazdálkodása, életmódja. Most hozzátehetjük, ha nem is radikálisan, de lassan változott az értékrendje is.

Ebben a változásban szerepet játszhattak a kalendáriumok sugallatai, kultivációi is. A nemesi vezetésű polgárosodás felülkerekedésével a liberalizmus látóköréből ugyan lassan kikerült a parasztság, s nem volt társadalmi erő, amelyik komolyan támogatott, hordozott volna egy kalendáriumi és népirodalmi programot az új értékrend kultiválására. A koráramlatok hatása alól azonban a Bucsánszky-féle üzleties ponyvakiadó s mindenese, a kétlelkű Medve Imre sem vonhatta ki magát. Konkrét, racionális gazdálkodási tanácsok nem voltak a naptárban, s a beköszöntőben és a jövőmondóban is csak elvétve egy-egy mondatnyi, az új polgári értékrend bizonyos elemeit mégis elhintették ezek a naptárak is. Mindenekelőtt a *szorgalomról, a munkáról* van szó. Ezek nem mondhatók éppen vadonatúj értékeknek, mégis korábban más volt a jelentőségük. Egyrészt a hagyományos szokásszerűségeen alapuló gazdálkodásban az eredményt sokkal inkább a természet ajándékának, a teremtettségének fogták fel, mintsem hogy az elérésében az emberi erőfeszítésnek tulajdonítottak volna nagyobb szerepet. Másrészt a feudalizmus strukturális viszonyai között a fokozottabb paraszti szorgalomnak elég kevésbé volt értelme. Kortársi megnyilatkozásokból tudjuk, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni első nemzedéket a megváltozón strukturális viszonyok ellenére még nem nagyon jellemezte a szorgalom erénye. A látástól vakulásig tartó szorgalmas munka, a kapások jelentőségének növekedésével kapcsolatos kitartó kapálások csak a következő nemzedék jellemzői; az 1880-as évektől. Akkortájt kezd a falu belső értékrendjében az élre kerülni a vállalkozó szellemű, ügyes, értelmes, szorgalmas gazda.

A Bucsánszky-kalendáriumok beköszöntőiben s a jövőmondókban számtalan tanácsot, intést találunk, amelyek a munkát, a szorgalmat, a szorgalmas kapálást kultiválják. Egy kis mustra ezekből:

„De Isten csupán azt áldja meg jóval,
Ki eszével élven győzte nemcsak szóval,
Hanem meg is fogta nyelvét a dolognak...”

„De azért ne bízza el kelmetek magát.
Hanem ne kíméljék a földtől a munkát!”

„... bab, burgonya,

ezekbe lesz bőség, ha jól megkapálad,
s mikor kellett volna munkát nem sajnáltad.”

„Hanem a kapával járjuk a földeket,
Irtsuk a gyomot, ez kötelességünk,
Így lesz idejében tiszta nyereségünk.”

„De azért atyafi el ne bízd magadat,
Mert, hogy koronázza siker a munkádat,
Izzadni, fáradni kell ám serénységgel
Nem pedig ellakni a sok korhelységgel.”

Az utóbbi kis rigmus már utal a másik polgári erényre, a *takarékosságra* is. Ez sem mondható új értéknek, de korábban más volt az érvényességi köre. A feudális struktúrában egyrészt kevésbé volt mód a befektetésre, másrészt a többletterméknek alig volt piaca, ezért nem volt érdemes takarékoskodni. A jobbágyfelszabadítás első nemzedéke viszont keservesen tapasztalhatta, hogy az új viszonyok között ezen erény hiányában mily könnyű tönkremenni, koldusbotra, uzsorás kezére jutni. Ennek fényében az egészségügyi és életmódszabályok középpontjába állított mértékletesség követelménye is másként tűnik fel. Való igaz, hogy ez lehet hagyományos érték is, azonban bizonyára nem véletlen, hogy a taglalt rigmusokba most, a kalendáriumi tanácsadás évszázadai során soha nem tapasztalt gyakorisággal tűnik fel ez a szabály, hogy mintegy belesulykolódjon az olvasók tudatába. „Mértékletesség, józanság, takarékoság” - tér vissza minduntalan ez a követelmény. Ahol „a gazda takarékos, ott a gazdaság gyarapszik” mondja Tatár Péter. Egy helyen azt jósolja a jövőmondó, hogy sok gyümölcs lesz, s abból sok pálinka, „de ne igyad meg, (inkább add el Iczignek!)” Más helyen:

„Búza, rozs, tengeri sok lesz,
ne prédáld el ám mind ezeket,
s csak ha illő áron kériek úgy teheted,
mert tanuld meg, hogyha vevő jön házadhoz,
az ha illőn kéri néked kárt nem okoz!”

Itt már a takarékoság mellett a kereskedésről, a kalkuláló piaci magatartásról is szó van. (Bár nem olyan határozottan, mint Kecskeméthy Aurél *Házi naptár*ában: „Tegyen úgy a paraszt, mint a zsidó!” stb.) Általában is éltetik a beköszöntők az ipart és a kereskedelmet. Az 1866-os naptárban olvashatjuk:

„Kereskedelmünk jól létünk biztosítja,
Gazdaságunkat és pénzünk gyarapítsa.”

1870-ben az iparnak, kereskedelemnek, tudománynak tulajdonítja a beköszöntő, hogy „jövedelemforrás van ezer s millió”. Hangoztatja, hogy a magyar embernek is volna mindezekhez tehetsége.

Az ezernyolcszázhetvenes évek prózai szövegű beköszöntőiben már szinte liberális vezércikkhez hasonlóan összefüggő rendben fogalmazódnak meg az eddig bemutatott értékek, új gondolatok. Az egyik 1875-ös beköszöntő tételesen is kifejti az emberi sors nyitottságának elveit. „... most nincs jobbágy, mert mindenki egyenlő polgára a hazának... Hajdan a szegény ember előtt el volt zárva az út a haladásra; ha szegénynek született maradj szegény! De most, ha ügyes és szorgalmas, százezreket, milliókat szerezhet magának. Azért magyar honfitestvéreink, iskoláztassátok gyermekeiteket, hogy írni, olvasni, számolni megtanuljanak. Aztán ne csak a földművelésre fogjátok őket, hanem adjátok fiaitokat mesterségre...”

A nemzeti tudat, a hazafias érzés kultivációja is új elem kalendáriumainkban. A feudális korszakban nem beszélhetünk a parasztság nemzeti érzéséről, hiszen ezek genezisüket tekintve nem primer érzelmek, hanem ideologikus indíttatásúak, s a rendiségben a parasztság nem volt a rendi nemzet, a politikai társadalom része. Ebben a helyzetben a nemzeti élet nagy eseményei eljutottak ugyan a parasztsághoz is, de mint Erdei megfogalmazta, „nem valami nemzeti tudatnak lesznek az összetevői, hanem egyszerűen témáivá válnak a parasztkultúrának”. A 19. században az egész társadalmat magába foglaló polgári nemzeteszme megszületésével kezdődik a nemzeti és patrióta eszme parasztsághoz is szóló propagandája. 1848-49 nagyon fontos élmény ugyan, de a nemzeti és patrióta ethosz szuggesztiója csak a következő évtizedek során az iskolai oktatás és a tömegkommunikáció bővülő eszközein keresztül járta át mélyebben a falu, a parasztság szellemi életét. Ebben a kultivációban fontos szerepe volt a kalendáriumoknak. A történeti témájú cikkekkel kapcsolatos hipotéziseknél erről már szoltunk. (V. sz. melléklet.) A beköszöntőkben használt fogalom- és fráziskészletnek is van azonban jelentősége ebből a szempontból.

1856-ig csak egyetlenegyszer szerepel a nemzettudattal kapcsolatba hozható fogalom. Csak az évtized második felében szaporodik meg ezek száma. Erre az időszakra a legjellemzőbb a „magyar” szónak mint önazonosítást, önbesorolást segítő fogalomnak a gyakori használata. Például: „szokása ez a magyar embernek”, „ősi magyar szokás”, „derék jó magyar menyecs-kék”, „jó magyar gyerekek”, „jó magyar nép”, „jó magyar nemzetem”! (Következtesen a „jó” jelző minősíti a fogalmat.) Két utolsó példánk már a következő évtized elvontabb magyar nép, nemzet, hon, haza fogalmainak igen gyakori használata felé mutat. A jókívánságok akkor már e nagyobb közösségre, absztraktabb fogalmakra is kiterjednek. (Az új elemek gyakran az előző évtized most újra felhasznált rigmusai közé vannak beszúrva.) Például: „árasszon hazánkra kegyelmet!”, „jó az Isten, jót hoz mi kedves népünkre”; „Az Úr a bajoktól mentse meg a hazát!”, „hazánk is viruljon!”, „Éljetek e hazának javára / E drága hon oltalmazására!”, „Emelem kancsómat édes szép hazámra.”; „...drága szép magzatok... / Teremtsetek erős oszlopokat / Azokból e haza védelmére / A nemzetnek teljes örömére!”, „Legyen ez kezdete egy új boldogságnak, / Mely véget vet hazánk kínos sok bajának!”

Talán úgy tűnhet, hogy túlságosan részletezően és hosszan foglalkoztunk a kalendáriumoknak e mindössze 2-3 oldal terjedelmű részletével. Még egyszer hangsúlyozzuk azonban, hogy a „beköszöntő” és a „Százéves jövőmondó” a kalendáriumok legkitüntetettebb helyein a leghangsúlyosabb közlemények voltak. Modern újságírói terminológiával azt mondhatnánk, hogy vezércikknek számítottak, amelyet százezrek betűzgettek, újra és újra elolvastak családjuknak, szomszédaiknak, s talán rá is bólintottak: „úgy van!”, „jól mondja!”, „igazsága van!”.

4. A funkciók megoszlása

A gyakorlati igényeket kielégítő közlemények azonos terjedelme és megegyező tartalma az egyes naptárakban arra utal, hogy a Bucsánszky-naptárak közül vásárlók választását nem annyira az érdek, a gyakorlati információ szükséglete befolyásolta, hanem részben az érdeklődés, részben a vásárlók anyagi ereje. A naptáraknak ugyanis mindazon tartalmi, amelyek nem közvetlenül a mindennapi gyakorlati igényeket elégítették ki, tág értelemben időtöltésül szolgáltak, az olvasók érdeklődését elégítették ki. Nézzük meg, naptáranként milyen matériákkal igyekeztek felkelteni ezt az érdeklődést!

A naptárrészen kívüli mindennapi gyakorlati funkciót szolgáló anyagról már elmondtuk, hogy az minden naptárban elhanyagolhatóan csekély volt, s mindössze néhány ötéves ciklusban érte el a 0,1-0,2 százalékot. Ennél nagyobb a részesedése a tájékoztatásnak. A *Nagy képes naptárban* volt ez a legnagyobb terjedelmű: évente átlagosan 3-5 oldal, ami a naptárrész nélküli összterjedelemnek kb. 3-4 százaléka. Az évenkénti előfordulás azonban nagyon hullámzó. E tekintetben csak 1878-tól van változás. 10-20% közötti évenkénti aránnyal ekkortól válik rendszeressé a tájékoztatás a világ dolgairól. A *Kis képes naptárban* évente átlagosan valamivel több mint egy oldal az aktualitás, ami a naptárrész nélküli terjedelemnek kb. hét százaléka. A másik olcsó naptárban, a *Keresztény képes naptárban* mindössze 1,1 oldalt kapott átlagosan a tájékoztatás. E fölé csak a kiegyezés körüli években és 1880-ban ugrott. A kis naptárak közül a legtöbb tájékoztató közlés az 1869-ben indult *Kossuth naptárban* volt, amelynek közönsége nyilván kicsit jobban érdeklődött a politika iránt. Ez indokolja az évi csaknem 2 oldalnyi tájékoztatást, ami a naptárrész nélküli terjedelemnek kb. 12%-a.

Naptáraink olvasmányanyagának döntő részét így a szórakoztató irodalmi szövegek és az ismeretterjesztő cikkek tették ki. A *Keresztény naptárban* az irodalmi matéria van többségben s a naptárrész nélküli összterjedelem 93-100 százalékát foglalja el. Az ismeretterjesztés elenyésző, csak egy ötéves ciklusban megy 3% fölé, ami évi átlagban féloldalt jelent. A *Kossuth naptárban* is a szépirodalom a túlnyomó (70% körül, kb. 11 oldal évente), de itt már jelentősebb az ismeretterjesztés aránya is, kb. 16%, évi két és fél oldal. A *Kis képes naptárban* - ha eltekintünk bizonyos évenkénti ingadozásoktól - az első két évtizedben nagyjából együtt mozog az irodalom és az ismeretterjesztés 44 és 48% között (6-8 oldal). A hetvenes évekre itt is leesik az ismeretterjesztés részesedése 25-30 százalékra. Közelebbről megnézve, az ismeretterjesztés korábbi nagyobb arányának itt az az oka, hogy ez a naptár indulásától kezdve folytatódólagosan közölte a magyar nemzet történetét, majd a végére érve újra kezdte. A kisebb Bucsánszky-féle naptárakra egyébként az ismeretterjesztés mérsékeltebb jelenléte a jellemző.

A *Nagy képes naptárban* viszont kezdetben éppen ez volt a túlsúlyban, az első öt évben 53,7%-kal, szemben az irodalom 43,2 százalékával. A következő öt évben ez az arány megfordult. Az ismeretterjesztés csökkenése később is folytatódott. Részaránya 1861 és 1880 között már csak 10 és 25% között változott. Ilyen irányú változást tükröznek a keresztmetszeti minta adatai is. Ott az ismeretterjesztés százaléka a következők: 1855: 41,2%; 1865: 21,5%; 1875: 12,88%. A változásoknak két fő okát lehet feltételezni. Az alapvető valószínűleg az, hogy a *Nagy képes naptárnál* kezdetben nagyobb mértékben számoltak a „nadrágos” olvasókkal, köztük a városi kispolgárius elemekkel is. Később azonban az olvasókör fokozatos bővülésével elsősorban a parasztság s az alacsonyabb műveltségű városi elemek irányában terjedt tovább a naptár. Fokozatosan popularizálódott, hasonult a kisebb naptárakhoz, s végképpen más közegbe került, mint a műveltebb osztályoknak szánt pengőforintos nagy naptárak. (Ez a lecsúszás, popularizálódás egy ütemmel később a „ponyvairodalmi szalonnaptárnak” nevezett *Családi képes naptárral* is bekövetkezett.) A másik, az előbbivel egyébként összefüggő magyarázó tényező az lehet, hogy Bucsánszky a szerkesztésben egyre inkább Medve Imre közremunkálására támaszkodott, az ő igazi műfaja pedig a szépliteratúra volt.

5. A nem történeti ismereti elemek és hatásuk az olvasókra

Még szembetűnőbb az ismeretterjesztés kezdeti súlya a *Nagy képes naptárban*, ha hozzászámítjuk a kicsit ilyen jellegűnek is tekinthető irodalmias formájú cselekményes útleírásokat is. A kettő együtt a naptárrész nélküli összterjedelemnek 1855-ig mintegy háromnegyedét tette ki, 1856-tól 1865-ig pedig a naptár felét foglalta el. Még 1865 és 1875 között is egyharmadát, s csak azután esett 12 százalékra. A harminc év alatt ez összesen körülbelül 1600 oldalt jelentett.

Ezen az igen számottevő mennyiségen belül nézzük először az *útleírásokat*. Ez kb. 600 oldalt tesz ki. Nagyobbik részét kideríthetően a német utazási irodalomból ollózták össze, kisebb részét pedig vélhetőleg Jacques Arago francia nyelvű útleírásaiból magyarították. Az ötvenes években az útleírások 90%-ának a helyszíne a csendes-óceáni szigetvilág, vagy kisebb részben az ezekkel határos Délkelet-Ázsia és az indonéz szigetek. A hatvanas években más, de szintén különös, egzotikus régiók kerültek előtérbe: Afrikából Fekete-Afrika, a búrok, Közép- és Dél-Amerika s a sarkok világa. Az útleírások felerészben izgalmas úti kalandokról szóltak (hajótörés, tengeri rablás, vadászkaland, konfliktus a bennszülöttekkel), felerészben pedig érdekes táj- és népleírások voltak. A távoli tájakat, ritka és különleges természeti tüneményeket, a növényeket, állatokat mutatták be. Az ott élő emberek testi és lelki tulajdonságait, kultúráját írták le. Beszámoltak mindennapi életükről, különös furcsa szokásaikról, munkájukról, vallásukról, dalaikról, a szülésről, táplálkozásról, büntetési módokról, a tűzcsiholásról és az időszámításról. Az útleírások kétségtelenül nagyon sok ismeretet és tudásanyagot tartalmaztak, ha nem is a tudomány legfrissebb eredményeit.

Mire volt jó ez a tudásanyag? „A tudás értelme felhasználásában van, történjék az a lét bármelyik szférájában, bármilyen céllal.” A *Nagy képes naptár* útleírásainak ismeret- és tudásanyaga azonban első látásra aligha tekinthető releváns tudásnak az akkori olvasókör szempontjából. Sokkal inkább nem hasznosítható, holt tudásnak tűnik. Ez a tudás szinte semmilyen kapcsolatba sem hozható az olvasók mindennapi gyakorlatával. Az útleírások távoli, egzotikus, teljes egészében primitívebb világba vezetnek. A csodálatos természeti tünemények mellett ámulnivalóan kezdetleges, különös kultúrákról szólnak mint szórakoztató érdekességekről. Szinte egyetlen olyan úti beszámoló sincs, amely a gazdaságilag, társadalmilag, technikailag, politikailag fejlettebb polgárosodott országokat mutatná be mint követendő mintákat. Tehát nemcsak közvetlenül nem volt hasznosítható ez az ismeret, hanem közvetve sem sugallt előrevivő ideálokat, eszméket, új mentalitást.

Az idegen, mégoly távoli s egzotikus világok bemutatásának is lehetett azonban hasznos szerepe. Táncsics leírja *Életpályám* című munkájában, milyen rendkívüli hatást tett rá, amikor izzási segédtanító korában a kántor könyvei között Kis János Jamaicáról írott könyvét kezdte olvasgatni. „Sohasem hallottam azelőtt, hogy fekete emberek is volnának; s hogy akkor, mikor nálunk mindent hó borít és kemény fagy dermeszt, máshol meleg idő járja és gyümölcsöt szedjenek, tehát rendkívül hatott rám.” Elgondolhatjuk, hogy a paraszti - s nemcsak a paraszti - olvasók képzeletét mennyire megragadhatták ezek a különös világokról szóló leírások. (A Bucsánszky-naptárak kezdeti kiadások sikerüket részben ennek köszönhették.) Az útleírások az érdekesség iránti vágy, a mesei funkció kielégítésén túl (hiszen a tradicionális kultúrából, a szóbeliség, a mesék világából éppen hogy csak kilépő olvasókról is szó van) valóban felkelthették az érdeklődést további ismeretek szerzésére is. Azonban csak ritkán, jobbra a némileg iskolázottabb olvasóknál lehetett az érdeklődésnek a Táncsicséhoz hasonló következménye. Táncsicsot ugyanis az első ilyen munka módszeres ismeretszerzésre, a teljes emberi világ megismerésére serkentette.

A paraszti olvasókban a távoli világokról a kalendáriumokból szerzett ismeretek nem épülhettek a nagyvilágról alkotott tudás valamiféle organikus rendszerévé. Ebben szerepe volt annak is, hogy a kalendáriumok útleírásai sem rendszerezett, koncepcionizált formájú ismereteket közvetítettek, s az olvasóknak is hiányoztak a kellő ismereti alapjaik, s a generalizáló elsajátítás készségei sem épülhettek ki náluk. A nagy tudású Riedl Szende (R. Frigyes irodalomtudós apja), aki 1864-ben írott cikkében Toldy Ferenchez hasonló következetességgel gondolta át az ismeretterjesztés nehézségeit, arra figyelmeztetett, hogy ha a tudomány eredményeinek előadása túlságosan „szakadozott, darabos”, s ha ez „alapos összefüggő ismeretrendszerekre nem támaszkodik, hiú tudákosságot idéz elő”. Amint Angelusz írja, az intézményes tanulás során kialakuló generalizáló elsajátítással szemben a tömegkommunikáció közleményei gyakrabban idéznek elő ilyen kazuisztikus rögzítést, amelynek során a befogadók izolált ismerettöredékeket őriznek meg az emlékezetükben. A paraszti olvasók nagy tömegében minden bizonnyal csak ilyen mozaikszerű ismeretek ragadhattak meg.

E mozaikszerűség ellenére a tradicionális életformában, a többé-kevésbé zárt, a tágabb világtól elszigetelt közösségekben élő paraszti olvasók szemléletének változása szempontjából mégis óriási jelentősége van ezeknek az útleírásoknak, az innen nyert, akárcsak átmenetileg megragadó, majd kihulló ismereteknek is. Az útleírás ugyanis betölthetett részben mesei funkciókat is, alapjában véve azonban minden csodálatossága ellenére ez mint a valóságos világ távoli, de valóságos darabjáról szóló leírás jelent meg. Idegen, távoli világok, kultúrák, más életmódok, szokások, viselkedések bemutatásának pedig minden esetben, még a primitívebb világok bemutatásának esetében is van látókörtágító, szemléletmozdító, az olvasó saját világát relativizáló szerepe. Az emberi világ sokféleségének, tarkaságának megismerése relativizálhatja a hagyományost, a megszokottat, az egyedül természetesnek látszót. Ez végeredményben lassan nyitottabbá teheti a világképet, még akkor is, ha az olvasót esetleg jóleső érzéssel tölti el az a tudat, hogy mennyivel jobb világ van az ő falujában.

Az ismeretközlést alapvetően két részre osztottuk: történelmi és nem történelmi ismeretterjesztésre. Az első öt évben a történelmi ismeretek voltak túlsúlyban, majd a csökkenő arányú ismeretközlésen belül 1870-ig éppen ez apadt el, s csak az utolsó évtizedben nőtt meg újra. A nem történelmi ismeretközlés abszolút terjedelme viszont még nőtt is 1856 után az addigi évi 11 oldalról 21 oldalra. Legnagyobb kiterjedését 1861 és 1865 között érte el évi 29 oldallal. Ezután csökkent drasztikusan előbb 9 oldalra, majd 1870 után 4 oldalra. Mit tartalmazott ez a harminc év alatt mintegy 400 oldalra menő anyag? A cikkeket témájuk szerint 30 kategóriába soroltuk, majd 6 nagyobb kategóriacsoportha vontuk össze.

Legnagyobb terjedelmű a *nép és tájismertetés*. A harminc év alatt ez összesen 200 oldal volt, a nem történelmi ismeretközlésnek a fele. Az ismertetéseken belül elenyészően kevés, majdnem véletlenszerű a Magyarországról szóló. A cikkek többsége egzotikus, távoli országokat, világokat írt le (pl. „Gero Dahomey király és az ő hölgytestőrsége”). 30 év alatt mindössze 25 oldalnyi közlemény szólt Európáról, s ennek körülbelül a fele Nyugat-Európáról. Valamennyinek a témája valami apró érdekesség (pl. karácsony az angoloknál, albán lakodalom).

Nagyon figyelemre méltó viszont egy 10 oldalas beszámoló New Yorkról. Kalendáriumunk szintjétől elütő színvonalas írás, amely sokoldalúan mutatja be az amerikai nagyvárost. Hatásosan ír arról, hogy a vállalkozó szellemű ember előtt milyen lehetőségek nyílnak a polgárosodott, szabadversenyess társadalomban. Ott mindenből minden lehet. Legfontosabb a „munka” és a vállalkozás („üzérlet”). Amerikában mindig azt kérdik először: „mi a te üzleted, és mire vagy képes?... Örökös élet és halál harcra vagyunk szembe állítva. Ez a harc: Verseny! melynek parancsszava így hangzik: maradj felül! Dolgozz, szerezz magadnak aranyat és dollárokat! Percig se gondolkozzál, fogj hozzá, ahol találsz! Ne nyugodj! Legyenek

jó, tiszta, gyakorlati, időszerinti eszméid, ha nem akarsz mint teherhordó barom kínlódni ... Légy ami lehetsz. Minden lehető, csak arra gondolj, jövedelmezik-e üzleteded. Ha nem, pokolba vele, és 8 nap alatt próbálj 3 újabbat. Tedd ezt mind, és ha lehet még többet, eréllyel, előrelátással, kiszámítással és légy gazdag ember!” A bátran vállalkozó, kalkuláló kapitalista magatartásnak ez a lendületes előadása a magyar kalendáriumolvasók közül csak keveseknek szuggerálhatott közvetlenül követhető mintát, a világszemlélet lassú változásában azonban szerepet játszhatott. A közel százezer példányban eladott kalendáriumban megjelent leírás az Amerika-kép kifomálódásához is hozzájárulhatott.

A nem történelmi ismeretterjesztésben a második helyet a *növények, állatok, természeti objektumok* bemutatása foglalja el. Harminc év alatt 123 oldal (31 %). Az indulás utáni években az állatismertetéseknek is nagy szerepük volt az érdeklődés felkeltésében. Minden évfolyamban bemutattak legalább egy, távoli, egzotikus világokban honos állatot. Mindegyikhez mellékeltek képet is. Ezek a fametszetek általában élethűek voltak. Szerepelt itt a csimpánz, a cethal, tigris, csíkos hiéna, krokodil, gepárd, óriáskígyó és az elefánt. A leírások részben a már emlegetett, harmincas évekből *Fillértár* című képes ismeretterjesztő magazinból emeltettek át, részben régi német munkákból. Ezek egy része pontosságra törekvő „tudományos” leírás. Idővel azonban növekszik a kuriózumok szerepe: „A zenekedvelő fülű elefánt”, „a csimpánz kalánnal enni tanult” stb. Az például már bizonyára Medve Imre működésének az eredménye a cápa leírásában, hogy az elejtett állatban találtak már lovat, sőt embert is ködmönöstől. Ugyanott olvashatunk az angol hölgynek a hajóról a tengerbe esett varróasztalkájáról, amelyet teljes épségben találtak meg a matrózok egy kifogott cápa gyomrában.

Egyformán 15-15 oldalnyi a harminc év alatt a *humán jellegű ismeretek* és a máshová besorolhatatlan *kuriózumok* terjedelme. Az előbbi főleg különféle vallási érdekességeket jelentett s az igazságszolgáltatás működésével kapcsolatos furcsaságokat. Az utóbbiba pedig például ilyen cikkeket soroltunk: Fájdalom fejevétel után, Kígyóhúség, A kígyó mint hálótárs. Körülbelül 20 oldalt tesz ki a *természettudományi jellegű* ismeretközlés. Szinte valamennyi cikk a jó öreg *Fillértár*ból való. Az álomról három elmélkedést is találunk. Írnak még a holdkórosról, az emlékezés természetéről és a tüsszentésről. Némileg tudományosabb az üstökösről és a mamutokról szóló cikk. Utóbbi megemlíti azt is, hogy „mielőtt az ember létezett volna a földön, már sokmilliónyi állatfajok tarka tömegei nyüzsögtek itt”.

A *mezőgazdasági és ipari termelési ismeretek* s mindenféle *technikai ismeret* kategóriája az első húsz év alatt mindössze 8 oldal terjedelmű. Egy-egy cikk szól az artézi kútról, a Themze-alagútról, az örökmozgonyról, a vontcsövű ágyúról, a telegráfról és a „léglaptáról” (léggömb). Valamennyi cikk az 1834-es *Fillértár*ból való. Ehhez jött még a hetvenes években kb. 7 oldal az „amerikai szabad szellem” világának technikai teljesítményeiről, a „Paszifik vasútról”, a háló- és étkezőkocsiról s végül a „kerékgyorscipőről” (görkorcsolya).

Ha végigtekintünk a *Nagy képes naptár* ismeretterjesztő anyagának nem történelmi témájú cikkein, akkor azt látjuk, hogy egyedül a táj- és népismertetés a jelentősebb terjedelmű, s ezenkívül csak az első tíz év egzotikus állatismertetései számottevőek. Ezeknek a szerepéről, lehetséges hatásáról ugyanazt mondhatjuk el, amit az útleírások kapcsán már részleteztünk. Az összes többi ismeretterjesztő matéria, az egész természettudományi ismeretközlés, a mezőgazdasági és ipari termelési ismeretek, a technikai és a humán jellegű ismeretek a harminc év alatt mindösszesen 50 oldalt tettek ki. Ennek az egyébként egyenetlenül eloszló 29 cikknek a jó része is meglehetősen kuriózumszerű érdekesség. Ami pedig komolyabb jellegű, az a 30-40 évvel korábbi anyagok átvétele. A szerkesztő a legkisebb erőfeszítést sem tette, hogy legalább valamicske korszerű, s érdekessége mellett színvonalasabb ismeretterjesztő

anyagot ollózzon össze naptárába. A közönségnek nem voltak e téren határozott, kialakult igényei. A kiadó, illetve a szerkesztő szempontjai viszont kizárólag üzletiek voltak: minél olcsóbban, minél kevesebb utánjárással valami érdekeset találni! Ezért fel sem merült, hogy körültekintő adagolással, gondos szerkesztéssel elébe menjenek, felkeltsék az olvasói igényeket. Ennek ellenére azt feltételezhetjük az ismeretterjesztő cikkek összességéről - köztük a véletlenszerűen összegereblyélt érdekességekről is -, hogy végeredményben látókörtágító, szemlélet mozdító, a világszemléletet nyitottabbá tevő hatásuk volt. Csak éppen meglehetősen korlátozott volt ez a hatás.

A kis naptárak közül még korlátozott hatásról is csak egynél lehet szó. A *Keresztény képes naptár*ból ugyanis szinte teljes egészében hiányzik az útleírás s a nem történelmi ismeretterjesztés is. Ugyanez a helyzet a *Képes Kossuth naptár*al is. A *Kis képes naptár*ban is jelentéktelen az útleírás - 30 év alatt 12 oldalnyi -, viszont figyelemre méltóbb a nem történelmi ismeretterjesztés. Ez az első évtizedben összesen 22 oldal, ami a naptárrész nélküli összterjedelemnek a 15,6%-a, a második évtizedben 21 oldal, 15%. A hetvenes évtizedben 8 oldalra csökken, ami 5,5%. A harminc év alatt megjelent összesen harminchat cikk az egyes kategóriacsoportok között úgy oszlik meg, hogy az első évtizedben csak a nép- és tájisme, illetve az állatismertetés fordul elő. A második évtizedben ennek aránya 65% (+ 15% kuriózum), a harmadik évtizedben 80%. A fennmaradó 20-20 százalékot mindössze négy cikkeske adja ki. A két technikai közül az egyik a kerékgyorscipőt, a másik a vasgőzöst mutatja be. A két humán jellegű cikk meglehetősen kuriózum jellegű. Az egyik a néger vallásról (!), a másik a kínai igazságszolgáltatásról szól. Ez utóbbi hátborzongató naturalizmussal mutatja a halálbüntetés fajtáit.

A táj-, nép- és állatismertetésekre még inkább jellemző az érdekesség, az egzotikum, a szenzáció. Ezt már a földrajzi megoszlás is sejteti. 80-90% esik ugyanis Ázsiára, Óceániára, és Amerikára. Az utóbbinak is a többsége Vadnyugatról, az egzotikus Amerikáról szól: az indián főnök, viadal a szürke medvével, bölényvadászat hócipőkkel. Az állatleírásokat kivétel nélkül a *Nagy képes naptár*ból emelték át. A képeket megtartották, a szöveget azonban alaposan megkurtították. Elhagyták a körülményeskedő, tudós fordulatokat - melyek még a néhai *Fillértár*ból s más ismeretterjesztő magazinokból eredtek -, s egyszerűbben fogalmaztak. A népismertetéseknél a legközelebbieket a lappok, kalmükök, tunguzok. A nagy többséget a vadság fokán álló népek teszik: Tonga szigetbeli emberek, új hollandiai emberek, Timoa szigetbeli emberek. Ezek a *Nagy képes naptár*ból, az útleírásokból erednek. Itt is megmaradt és hangsúlyos a kép, s a szöveg egyszerűsítve, mintegy a képhez fűzött kommentár lett. Így kezdődik például az egyik: „Atyafiak! A világnak részein különféle népek vannak. Ezek között találhatik fekete, fejr, srga, rézsrínű, sat. ember. A Tana szigetbeliek fekete srínű vademberek... „ A leírásokban a különösség, a fantasztikum, a lélegzetelállító érdekesség dominál. Pl. A Timoa szigetbeliek a krokodilt szent állatnak tartják, akinek évente egy-egy sríz leányt áldoznak. „Valósággal annak kell lennie, különben nem kell a krokodilnak.” Természetesen ez a jelenet is ékesen ábrázolva vagyon a paraszti olvasók borzongató csodálatára.

A képek szerepe itt az átlagosnál nagyobb. A *Kis képes naptár*ban az ismeretterjesztés teljes terjedelmének több mint a harmadát foglalják el a képek. 1870-ig a naptár összes képeinek kb. 60 százaléka ennél a funkciónál található. A funkció részesedése (benne a történelmi ismeretterjesztéssel is) a terjedelemből ennél kisebb volt: 44-48%. Ez azt jelenti, hogy az ismeretterjesztő matériának tényleges terjedelménél nagyobb jelentősége volt, hiszen a képek - különösen a nem történelmi témák érdekes, mozgalmas képei - fokozottabban ide irányították az olvasók figyelmét. Sőt ezeket a fantasztikus, borzongatóan érdekes képeket az olvasni nem tudók is ámulva nézegethették. Itt aztán már nem arról van szó, mint az első

ismeretterjesztő magazinoknál, ahol azért alkalmaztak képeket, a szöveget azért fűszerezték érdekességekkel, hogy ezekkel a „pszichológiai könnyítésekkel” segítsék az ismeretek átadását. Itt szó sincs az ismeretek átadásáról mint célról. Tehát „pszichológiai könnyítésekről” sem lehet szó. Az elérendő cél a figyelem megtagadása bármi áron: egzotikummal, érdekességgel, fantasztikussal, meghökkentővel, különössel, borzasztóval. A kalendárium, ez a hagyományos műfaj - messze megelőzve a magyar heti és napi sajtót - itt szinte a modern „sárgasajtó”, a tömegsajtó módszereit alkalmazza. (Amelyek talán nagyon is ősi módszerek?) Ismét a hagyományos és modern különös vegyülését tapasztalhatjuk. Továbbra is fenntartjuk azonban, hogy ez az ún. ismeretterjesztő anyagrész, még ha pozitív ismereti magokat nem is hintett volna el, végső hatásában a hagyományost, a megszokottat relativizálta, a világ szemléletet nyitottabbá tette. Igaz, hogy ez a hatás mennyiségi és minőségi okokból s az olvasók rétegzettsége miatt is még korlátozottabb lehetett, mint a *Nagy képes naptár* esetében.

6. „Attila s Árpád öröke” és a „szabadságért harcoló világhírű hősök”, vagyis a história funkciói

A *Nagy képes naptárban* az ismeretterjesztésen belül az első és a harmadik évtizedben volt jelentős - 70, illetve 84% - a történelmi anyag aránya. A közbeeső szakaszban mindössze 8 százalékot ért el. Ha ehhez hozzávesszük a szépirodalomból a történelmi mondákat, történelmi elbeszéléseket, elbeszélő költeményeket, regényeket, anekdotákat, verseket, akkor szintén hasonló tendenciákat tapasztalunk. A *Nagy képes naptár* naptárrész nélküli összterjedelmének 1851 és 1860 között 44%-a történelmi jellegű, 1861 és 1870 között csak 11 %-a, 1871 és 1880 között pedig már 51 %-a. Oldalszámban ez 527, 171, illetve 680 oldalt jelent. Az egy kalendáriumra eső átlag az egyes évtizedekben 53, 17, illetve 68 oldal.

Két lényeges különbség van azonban az első és utolsó évtized jelentékeny mennyiségű történelmi materiái között. Az egyik az, hogy eltérő a műfajok közötti megoszlás. Az ötvenes években a történelmi anyagnak csak 27%-a szépirodalmi, míg a fennmaradó 73% ismeretterjesztő szöveg. Ráadásul utóbbinak háromnegyed része a szárazabb, kicsit tudományosabb előadás. A hetvenes években a viszont 71 százalékra nőtt a szépirodalom részesedése, míg az ismeretterjesztés 29 százalékra csökkent. Sőt ez utóbbin belül is megnőtt a publicisztikusabb ismeretterjesztés aránya, a tudományosabb stílusúé pedig 40% alá esett. A műfajok arányainak átrendeződését magyarázhatja - a ki nem rekeszthető szerkesztésbeli esetlegességeken túl - a közönség változásához, popularizálódásához, igényeihez való jobb alkalmazkodás.

A másik különbség tartalmi, s még inkább a szerkesztői stratégia tudatos megváltoztatásából fakadt. Míg kezdetben az egyetemes történelmi leírások voltak többségben 70 százalékkal, addig az utolsó évtizedben megfordult az arány, s a magyar történelem részesedése lett 70%. A magyar história kezdeti kis terjedelme Bucsánszky abszolútizmuskori óvatosságával, a terjedelem növekedése pedig az 1867 után megváltozott helyzettel magyarázható.

Az ötvenes években domináló *egyetemes történelmi* ismeretterjesztésnek jó kétharmadát egyetlen, nyolc éven át folytatásokban közölt dolgozat teszi ki: „Az Oszmán birodalom története”. Gyaníthatóan egy bécsi kiadású német nyelvű munka magyarítása. A korabeli kritikusok erősen meg is rótták érte Bucsánszkyt, mondván, ilyen távoli dolgokkal tölti meg naptárát, ahelyett, hogy a magyar históriával ismertetné meg az olvasókat. Kiadónk azonban óvatos volt, s különben sem voltak emelkedett szempontjai. A keze ügyébe eső, olcsó és érdekes anyagokkal töltötte meg naptárait, s érdekesnek a török történelem is érdekes volt. A többi, egy-két oldalas egyetemes történelmi ismeretterjesztő cikk is mind igen érdekes volt:

Bábel tornya, kínai nagyfal, francia nyaktiló, Nagy Péter cár, Pompeji pusztulása, Napóleon, Jeruzsálem végveszedelme, Kolumbusz, Jeanne d'Arc. (Ezek jórészt szintén a *Fillértár*ból emelte át Bucsánszky.) A második évtized egyetemes történeti anyaga elhanyagolhatóan csekély. A hetvenes években az egyetemes történeti témájú ismeretterjesztő tartalom legnagyobb része Nagy Péter cárt és korát mutatta be folytatásokban. Az irodalmi jellegű részre az a jellemző, hogy kitalált történelmi személyek szerepelnek az elbeszélésekben, amelyek jelentéktelen történelmi eseményekről szólnak. Ezek lényegében történelmi időbe helyezett, változatos helyszínű, érdekes kalandtörténetek.

Az első évtizedben a *magyar történelmi* témájú cikkek 160 oldalas terjedelméből mindössze 30 oldalnyi az ismeretterjesztés. Ez részben az 1834-es *Fillértár*ból került ide (várleírások, várostörténetek, főúri családok bemutatása), részben uralkodói portrék egy korábbi Bucsánszky-féle kiadványból. Mária Terézia, IV. Béla, Vak Béla, Mátyás, Hunyadi János bemutatása a negyvenes években négy kiadásban megjelent Lányi-féle Magyarország történetéből való. A hetvenes évek magyar történelmi ismeretterjesztése merőben más típusú volt s egységesebb. A kiadó számára készült friss írásokból állt.

A magyar történelemről szóló irodalmi anyagnak négy típusa van. Az első években szerepelt néhány, autonóm művészek alkotta írás. Így pl. Petőfi *Salgó* című elbeszélő költeménye és Kisfaludy *Dobozija* némi átigazítással „Petőfi nyomán”, ill. „Kisfaludy után” aláírással. A második típus Tóth Kálmán 1853-ban közölt 60 oldalas népies történeti elbeszélő költeménye, a *Kinizsi Pál*, amelyet Bucsánszky önállóan is kiadott. Az évtized második felétől jelentek meg Tatár Péter első történelmi verselményei. Ezeknek két típusa volt. Az egyik változat rövidebb, 1-5 oldal terjedelmű, történelmi mondák vagy kisebb történelmi események feldolgozása. Ezek nagy sorozatban születtek Tatár Péter pennájából.

A „népirodalom” megteremtésének gondján töprengő írástudók a Bach-korszakban ennek a műfajnak fontos szerepet tulajdonítottak. A már emlegetett Fekete János szerint a nép ajkán élő, hegyekről, várakról barlangokról, dülönevekről szóló mondákban a történeti emlékezet működik. E mondák „összegyűjtött, fölmunkált anyaga a maga útján a ponyváról vagy a babkár ládából kell hogy a néphez ismét visszatérjen”. Kövály László úgy vélekedett, hogy e regékben hazánk szóbeli történetének töredékeit szemlélhetjük, s bennük a nemzeti génusz munkál. Kövály 1857-ben *Száz történelmi rege* címen a nagyrészt általa összeszedetet gyűjteményt mint egy nagy eposz epizódjait adta közre. Ebből is s még inkább Mednyánszky Alajosnak a reformkor elején megjelent német és magyar nyelvű gyűjteményeiből jelesebb íróink, költőink bőven merítettek már a reformkortól kezdve. Jókai és Arany János is gyakran nyúltak ezekhez a forrásokhoz.

A legnagyobb bőségben azonban Tatár Péter használta fel ezek epikus elemeit. Az első ilyen rege feldolgozása 1851-ben jelent meg. Majd 1857-től Bucsánszky-nál a 30 füzetkéből álló *Regekunyó* című sorozatban összesen 225 művecskét adott közre, melynek nagy része valaminő regeszerű tünemény. Ezeknek kb. a harmada szétszórva kalendáriumokban is megjelent. (Pl. „Csejthei vár, vagy az ártatlan áldozatok”; „Lubló vár, vagy a befalazott menyasszony”; „Vereskővár, vagy a legnagyobb ínségben, legközelebb a segítség”; „Miczbánné, vagy a koldusasszony átka”). E rövidebb Tatár Péter-regék valamennyire a népballadával is rokonságot mutatnak. Szereplőik többnyire feudális várurak, illetve azok családja, környezetük, alárendeltjeik. A konfliktusok mindig szélsőségesen kiélezettek, emberi határhelyzetek. A „feldolgozás” azonban éppen nem balladai, sőt inkább a tanulságot vastagon szájbarágó, a konfliktust gyakran elkenő. Helyenként előfordul egy csipetnyi főürelles megfogalmazás is, a tanulság azonban jobbra abban csúcsosodik ki, hogy a „földi szerencse ingatag”, a hatalmasokat is utoléri végzetük. A munkás szegények meg sokszor oly boldogságban élnek,

amilyenről a hatalmasok csak álmodoznak. A felszínes kidolgozás ellenére ezeknek a százezres példányszámokban kolportált irományoknak is lehetett szerepük bizonyos mondai és balladai elemek, motívumok terjesztésében, felszívódásában, variálódásában.

A „regékre” az a legjellemzőbb, hogy kideríthetetlen történelmi időben játszódnak. Az időrend teljesen összekeveredett, meghatározhatatlan. Ez egybeesik a népi történelmi mondák mesejellegű időmeghatározásával, a nem lineáris paraszti időszemlélettel. Ilyen időmeghatározásokkal találkozunk: „az őshajdankorban mikor még a magyar jóhíre el nem korcsosodék”, „őseink idejében”, „élt hajdan, van annak tán 200 esztendeje” stb.

Tatár Péter történelmi működésének másik típusa a hosszabb, részekre tagolt nagyobb igényű vállalkozás. Ennek is van regeszerű, meghatározhatatlan idejű változata. Ilyeneket főleg a hatvanas években írt. Ezekben szabadon keverednek magyar mesei elemek, török és tatár, valamint őstörténelmi, honfoglaláskori motívumokkal s az ősmagyar mitológia kifundált alakjaival. Leginkább Dugonics *Etelkájára* emlékeztetnek ezek a hosszú regék, s a század első harmadának az ősmagyar mitológia körüli buzgólkodásával hozhatók kapcsolatba. A hosszabb „tatáriádák” másik változata a történelmi időben jól elhelyezett, többé-kevésbé valóságos eseménysorozatot, kiemelkedő személyiséget mutat be. E nemből az első az 1859-ben közölt „Dicső Hunyadi János élete és viselt dolgai” című munka. Ez a változat egyébként a hetvenes évekre lesz jellemző.

A magyar történelmi anyag növekvő részének meghatározott az ideje, vagy legalábbis számunkra témája alapján meghatározható, ha pontos évszámot nem is nagyon közöltek. Természetesen a korabeli paraszti olvasóknak, akik a lineáris időben nem nagyon tudtak tájékozódni, jobbára minden a tagolatlan múltban vagy a legfeljebb közelmúltra és régmúltra osztható időben helyezkedett el. Ezen belül azonban a témacsoportok kezdtek jól elkülönülni, s az iskolai történelemoktatással párhuzamosan talán a kalendáriumok történelmi anyaga is játszott valamelyes szerepet a lineáris időszemlélet kialakításában.

Mindenesetre a magyar történelmi közlemények mai szempontú, korszakok szerinti megoszlása az egyes naptárakban, illetve az egyes időszakokban karakterisztikusan különböző. A *Nagy képes naptár* első évtizedében a 160 oldal nagyobb része, 55%-a a nagy, birodalomalkotó korszakokról szól. (Anjouk, Zsigmond, Hunyadiak.) Ezek régi dicsőséget felidéző, öntudatot adó korszakok, de a felidézésüknek nincs nyílt Habsburg-ellenes éle. Kb. 10% az Árpád-házi királyok, s 10% a török-magyar harcok idején játszódik. Teljesen hiányzik a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány és Erdély története, de mérsékelt - mindössze 10% - a Habsburg-királyok korának részesedése is. Ez annyiban megegyezik a magasabb művelődés történelmi kultivációjával, hogy ott is nagy szerepe van a Hunyadiak korának s az azt megelőző időnek. Viszont kalendáriumainkkal szemben ott hangsúlyosabb, ha nem is a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány, de Erdély története.

A második évtized lecsökkent történelmi anyaga csaknem teljes egészében magyar témájú, irodalmi formájú, s zömében az évtized második felére esik. Az egyes korszakok között ennek a középső évtizednek a közleményei oszlanak meg legjobban. A súlypont a honfoglalásig terjedő korszak (10,8%), illetve az Árpád-kor (29%). Ezek együttesen majd 40 százalékot tesznek ki (60 oldal, 9 közlemény). Az Anjou-Zsigmond-Hunyadi korára 12% esik (18 oldal, 4 közlemény); a török korra 11,5% (17 oldal, 4 közlés). Új elem a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány megjelenése 11,8%-kal (18 oldal). A tíz közlésből nyolc darab negyvennyolcas témájú. Elég jelentős viszont a Habsburg-királyok kora is 23%-kal (35 oldal). Ez azonban mindössze két közlés, s nagyobb részét Simonyi óbester története teszi ki. Ez ugyan a Habsburg-hűség ábrázolására, a birodalmi tudat kultiválására is alkalmas, itt azonban

mégis inkább a magyar katonai erények és virtus felmagasztalására, a magyar elem birodalmon belüli fontos szerepének a hangsúlyozására szolgál.

Míg az első két évtizedben ugyan a magyar történelem kultivációja el nem hanyagolható, azonban nem is jelentékeny, addig a hetvenes években rohamosan tovább nő a magyar történelmi témájú cikkek összterjedelme: az első öt évben 176 oldal (20 közlés), 1876-80-ig 313 oldal (43 közlés), tehát összesen 489 oldal. Ezen belül is jellegzetesen megváltozik a korszakok szerinti megoszlás. Az őstörténet és az Árpád-kor együttesen csak 3,6% (18 oldal - 8 közlés). Az Anjou-Zsigmond-Hunyadi-kor főleg a Mátyás-mondák révén 18,4 százalékos részesedést tart meg (90 oldal - 14 közlés). A török kor is eddigi arányai körül mozog: 8%, 39 oldal - 7 közlés. A Habsburg-uralkodók kora viszont elenyészik: 1,9%, 9 oldal - 3 közlés. Az évtized legjellegzetesebb fejleménye a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány kultiválására alkalmas korszakok erőteljes túlsúlyba kerülése, összesen 68,1 %-kal (333 oldal - 31 közlés). Ehhez hasonló az 1875-ös keresztmetszet magyar történelmi anyagának a megoszlása is: őstörténet és Árpád-kor - 2,1 %; Hunyadiak kora 11,25%; török kor- 10,1%; függetlenségi, szabadságharcos hagyomány - 72,8%; Habsburgok - 3,7%.

A *Kis képes naptárban* - a naptár terjedelméhez képest - jelentős a történelmi kultiváció: a naptárrész nélküli összterjedelemnek 1851-60-ig 44%-a (összesen 64 oldal), 1861-70-ig 43,4%-a (60 oldal), 1871-80-ig 38,1%-a (55 oldal). Ennek legnagyobb része a folytatásokban közölt Magyarország története a vezérek és a királyok képeivel. Az első sorozat szerencsésen éppen az 1866-os naptárban jutott el V. Ferdinánd uralkodásáig, s így az 1867-es évfolyamban újra kezdhették Attilával. Ez a magyar történet meglehetősen száraz és aulikus volt. 1875-ben a történelmi fonalat el nem ejtve átváltak egy Tatár Péter által rímekbe szedett s „hazafiasabb” változatra. Itt tehát a korszakok szerinti megoszlást elsősorban a folytatásos közlésnek a ritmusa szabta meg. Ami ezen kívül volt, az három csomópont körül helyezkedett el: honfoglaláskori mondák, Mátyás-mondák, illetve a kiegyezés után 1848-49-es történetek.

A *Keresztény képes naptárban* nagyon csekély volt a történelmi anyag. Az első húsz évben mindössze kb. 20 oldal, majd a hetvenes években még 24 oldal jelent meg. A 22 közlemény kevés kivétellel magyar szentek legendáit tartalmazta (Szt. István, Gellért, Imre, László, Erzsébet). Szent Istvánról írva többször hangsúlyozták, hogy István az országot Mária oltalmába ajánlotta. Később is több történet szólt a csodatévő magyarországi Mária-képről és -szoborról. Az 1877-es naptárban, a legenda elmondása után a szerző - egyébként több helyen is előforduló - kiválasztottság-tudattal azt írja, hogy úgy tűnik, „Mintha egyedüli kedvencei volnánk az égnek, mintha bennünket akarna elhalmozni összes kincseivel. Hiszen védnökünknek a Megváltó anyjának, sehol sem volt ennyi csodás jelenése. Zászlóinkon is az ő csodatevő képe látható.” A hetvenes években ebben a naptárban is feltűnik néhány Mátyás-monda, török kori monda, s egy-két negyvennyolcas történet, de a *Keresztény képes naptár* történelmi kultivációjának a középpontjában végig a magyar szentek és Magyarország patrónája állnak.

Természetesen a legerőteljesebb a történelmi kultiváció az 1870-ben induló *Képes Kossuth naptárban*. Itt 1880-ig a naptárrész nélküli teljes terjedelem 66 százaléka történelmi témájú. Ez a tíz év alatt elég egyenletes megoszlásban közölt kb. 100 oldal (53 közlemény) teljes egészében a magyar históriáról szól. Ebből 2% esik az Árpád-korra. 10% a török időkre, s 88%, majdnem évi 9 oldal az 1848-49-es forradalomról és szabadságharcokról szól.

Ha az olvasókra tett feltételezett hatás szempontjából vizsgálódunk, akkor kiindulhatunk a bemutatott kronológiai megoszlásból, de nem kell ragaszkodnunk szigorúan a határokhoz, hiszen a népi olvasó a történelmi anyagot nem kronológiai rend szerint érzékelte, hanem bizonyos tematikai csoportok, hősök, hőstípusok, szimbolikus figurák szerint.

A legkézenfekvőbb, ha először a *Mátyás-mondákról*, ill. Mátyás-mesékről szólunk. A 18. század óta a köznemesi-kisnemesi történeti tudatban megkülönböztetett szerepe volt a Mátyás-hagyománynak. Mátyás a jó király, az igazságosság szimbóluma volt. Mint láttuk, kalendáriumainkban mindvégig jelentős terjedelemben voltak jelen a Mátyás-mondák, -mesék és -tréfák. A kisnemesi Mátyás-hagyomány popularizálódásában, a népi, paraszti emlékezetben való szélesebb elterjesztésében feltétlenül szerepe volt e kalendáriumi közléseknek is. Mátyás itt is többnyire a jó király, a furfangos, álruhás igazságosztó funkcióját tölti be. Ő a „gondos gazda”, a „nép kegyes atyja”, rajta múlik, hogy „a nép elhagyottan ne álljon” s „minden honpolgár áll védelme alatt”.

Másik fontos jelképcsoportot alkotnak a magyarság eredetével s a honfoglalással kapcsolatos történelmi alakok. Elsősorban Attilára és Árpádra gondolunk. Mind kettőjüknek kitüntetett helye volt már a rendi, köznemesi-kisnemesi történeti hagyományban mint a nemesi nemzet összetartozását, jogait, történelmi jogfolytonosságát szimbolizáló honszerző ősöknek. De ez a hagyomány ott volt bizonyos átszíneződéssel a modern nacionalizmus előzményeként is tekinthető szellemi mozgalmakban már Bél Mátyástól kezdve a Dugonics-féle felhasználásig a 18-19. sz. fordulóján. A romantikában más hangsúlyokkal - fokozatosan az egész népet felölelő „nemzetre” tekintve - szintén nagy szerepet játszott Árpád alakja és a honfoglalás kora. Általában a nemzeti tudat kialakításának korai szakaszában, a nemzeti identitás megalapozásában - legalábbis Kelet-Európában - minden nemzet számára nagy szerepe volt az eredet kérdéseinek, az eredetmítosznak. A magyar nacionalizmus ideológiája magasabb szinten már kezdte meghaladni ezt a szakaszt, de a parasztság százazezeihez is eljutó kalendáriumokban még ez a hagyomány popularizálódott tovább. A jobbágyfelszabadítással mégiscsak a nemzetbe emeltetett nép nemzeti tudatának, identifikációjának alakításához járult hozzá Attila és Árpád emlegetése.

A tematikusan ide tartozó közlemények terjedelme is jelentékeny, főleg a második évtizedben. Azonban más témájú, esetleg nem is történelmi anyagokban is feltűnnek s szaksorodnak a magyarságot „honszerző Árpád ivadékainak” nevező s ehhez hasonló fordulatok. Az első említés egy Dobó Istvánról szóló műben található 1858-ban. Tatár Péter itt Dobó dicső tetteiről írja, hogy „Tisztelni fogjuk, míg lesz magyar e kicsi földön / Amelyet örököltünk Árpád hősi atyántól”. A hatvanas években aztán már mindennapossá lesz a szittyá ősöknek, Attila örökének, honszerző Árpádnak s a magyarok istenének emlegetése. (Pl. az 1863-as *Új naptár* beköszöntője is így kezdődik: „Köszöntlek titeket Árpád dicső népe.”) Ez az egész gondolatkör legkerekebben az 1862-es *Nagy képes naptárban* van jelen, amelynek kézírata az 1860-as Októberi Diploma után szerveződő nemzeti ellenállás idején készült.

Az 1862-es naptárban van egy 26 oldalas tündéres rege: „Bendegúz magyar vezér fiának Elemérnek, Attila öccsének, és az ő kedvese Zillikének története.” Ez tulajdonképpen Voltaire *Zadigjának* Dugonicstól Csereivé magyarított változata, Tatár Péter által ponyvásítva. Egy képzeletbeli magyar őstörténetbe helyezett, elbűvölő szittyá hősökkel teljes lovagtörténet. Majd rímekbe szedve olvashatunk a szittyá népnek egy-egy ágáról, akik mind ezt a hazát bírták, s örökölni hagyták. Először Attiláról zeng az ének, s így fejeződik be:

„Adja Isten minékünk is
Illyen hősök hősét
Hogy örökké megtarthassuk
Őseink szép földét.”

Ezután következnek az avarok, akik a széthúzás miatt jutottak bajba. A jelennek szóló tanulság így summázódik:

„Rajta azért, rajta
Tarts össze te szittya fajta!”

Végül következik Árpád a szittya népnek harmadik ágából. Itt felidéződik a szittyak dicső múltja, akiktől megfutamodott Cirus, Darius és Nagy Sándor is. Ez adja az alapot a biztatáshoz: „... Ne félj magyar! / Mint valál nagy s dicső / Ismét azzá leszesz, csak összetartsatok!” Felsorolja, mennyi csapás érte a magyart a töröktől, a tatártól, csehtől, némettől, s mégis „törve nem valánk e nagy járom alatt”.

A szittya-hun-avar-magyar folytonosság gondolata, a korai nemzeti identifikáció bázisa popularizáltan ekkor árad szerte. A magasabb tudományosságban már megszületett a finnugor rokonság elmélete, s tudományos harcok közepette terjedt is. Az alsóbb szinteken a mentalitások világában viszont nemcsak tartja magát a szittya eredet hite, hanem még szélesebb körben szívódik fel. Gvadányi peleskei nótáriusának első feltámasztásában (1858-ban írta Tatár, s önállóan, illetve több kalendáriumban is megjelent) a hagyományos magyar értékek halhatatlan védelmezője meglátogatja az akadémiát is, s ott gúnyosan utasítja el a finn elméletet:

„A párducos hősökől kik lóháton jártak
Buzogánnyal, karddal és kopjakkal vívtak
Csinál halzsírevő nyomorult törpéket.”

Visszatérve az 1862-es *Nagy képes naptár*ra, ez az évfolyam lírai verseket is közöl. A Himnusz és a Szózat mellett olvasható a huszárról szóló híres vers, amelyben a magyar huszár a világ első katonájának hirdettetik. A legtanulságosabb azonban az „Ezer esztendeje annak” kezdetű vers, amely az itt taglalt történet szemlélet minden elemét tartalmazza, s érdemes lenne akár teljes bemutatásra is. Az első versszak a magyarság történeti jogait, a jogfolytonosságot hangsúlyozza:

„Ezer esztendeje annak,
Hogy a magyarok itt laknak.
Árpád alatt jöttek ezen
Szép országba,
Hun és avar testvéreink
Hazájába.”

A harmadik szakasz a történelmi küzdelmeket idézi, a létharcot, amelyben a magyarság megállta a helyét:

„Török, tatár, cseh és német
Hányszor igázta e népet.
Rabláncokkal, rabbékókkal
Megterheltek,
De őseink vas karjával
Szétverettek.”

A 4-7 versszakokban aztán magabiztosan rajzolódik ki az ősi dicső szittya múlt és a történelmi helytállás által megalapozott kiválasztottságtudat.

...
Ki nem veri semmi nemzet
Hazájából.”

...

Nemsokára

Kisüt a nap a magyarnak

Hazájára”

A 6. szakasz már így fohászkodik Istenhez:

„Emeld fel a dicsőségét

A magyarnak,

Hogy örökös ura legyen

Félvilágnak!”

A vers befejezése még ezt is fokozni tudja:

„Reszkessen az egész világ

Fegyverétől!”

Ehhez hasonló gondolatok találhatók szerte Bucsánszky ezen évtizedbeli valamennyi naptárában. A vaskos *Családi naptár* 1862-es évfolyamában olvasható pl. a „Magyarország az én hazám” kezdetű „legújabb hazafias magyar dalban” Árpád országáról: „világ szíve Magyarország”. Van itt arany, ezüst, bor, búza, minden. Hivatkozik a vers az ezeréves alkotmányra is. (Ez a kiegyezéshez közeledve egyre gyakoribb lesz.) Végül így fejeződik be:

„Ne félj magyar, te szittyafaj!

Nem olyan súlyos még a baj

Nincs a földnek oly országa,

Ki bennünket leigázna.”

Az egész gondolatkör erőteljes rokonságot mutat a 18. század végére kialakult történetiszemlélettel, az ún. „második szint” ideológiájával. Negyvennyolc után a nemzet fogalma természetesen szélesebb kört ölelt fel, de a módszerek s a gondolati elemek, amelyekkel ennek a kiterjedtebb nemzetnek az identifikációját segítették, ebből a széles körben mentalitássá felszívódott ideológiából eredtek. Tatár Péter, született dálnoki és mezőmadarasi Medve Imre személyében csak közvetíti ezeket a történeti kliséket - Bucsánszky sajtóján megsokszorozva - a régi második szint leszármazottainak és a nemzeti ideológia vonzáskörébe került új paraszti rétegeknek.

Mátyás király s az Attila-Árpád hagyomány mellett a befogadók szempontjából is jól körülhatárolható a *török korral* összefüggő közlemények csoportja. A magyar népi történeti tudatban a török kor az időmeghatározás egyik bázisa, olyképpen, hogy mindent, ami nagyon régi, a törökjárás idejébe vagy a török előtti időkbe helyeznek. A török a magyar népi tudatban az ellenség egyik megtestesítője, szimbóluma. Tatár Péter a *Regekunyhó*ban s önálló ponyva-füzetekben is sok, a törökkel kapcsolatos mondát, török kori eseményt dolgozott fel. Ezekben a magyarországi török mondakör minden jellegzetes motívumát felhasználta. Ezeknek csak viszonylag kis része szerepel a kalendáriumokban. Ennek ellenére a török témák elég egyenletesen vannak jelen a naptárak történeti anyagában kb. 10% körüli részesedéssel. Hiányzik viszont ezekből az írásokból a török mitikus ellenséggé növelése. Sőt olykor a magyar-török ellentét inkább testvéries vetélkedésnek tűnik, amelyben a török mindig lovagias ellenfél. Fantasztikus szerelmi bonyodalmak keletkeznek a két nép között, amelyben a török kisasszonyról vagy ifjúról kiderül, hogy magyar, a magyarról, hogy török, a török magyarrá lesz stb. Ezek az írások sokszor még meseszövésekben is a *Kartigámra* és a hasonló románokra emlékeztetnek, amelyek az 1770 és 1830 közötti időszak alsóbb nemességének a körében a legnagyobb, tartós könyvsikereket érték el.

Csaknem teljesen hiányzik kalendáriumainkból az a keresztény hagyomány, amely szerint Magyarország a törökkel szemben a kereszténység védőbástyája volt. Sőt a szultánról azt írják, „habár pogány nevet fent e kor rája”, valójában nemes szívű volt, s még Mohács után is nemesen bánt a magyarokkal. A hetvenes években még az a képtelen állítás is többször előfordul, hogy a török nem bántotta, meghagyta ősi alkotmányunkat. Ezt a beállítást két tényezővel magyarázhatjuk. Az egyik tényező aktuálpolitikai. A törökök szimpátiával kísérték a magyar szabadságharcot, s befogadták a bukás után menekülő Kossuthot. Ezért szerepelt Bucsánszky lépcsőházában a nemzeti hősökkel egy sorban Abdul Medzsid szultán. A hetvenes évek balkáni háborúi idején a közvélemény igen nagy része a „testvéri török nemzet” oldalára állt a pánszláv veszedelmet felidéző szláv felszabadító mozgalmakkal, a cári előrenyomulással szemben.

A másik tényező, hogy a szittyá származást állító köznemesi eredetű ideológia a keleti török népet természetszerűleg testvérként tudta elfogadni. Ebben a történetiszemléletben az ellenség funkcióját a kiegyezéstől kezdve egyre inkább a németek vették át. A Bucsánszky-féle naptárban a németellenes szabadságharcos hagyományhoz kapcsolódó első írás 1867-ben jelent meg. Ebben a jó hazafiakat, harcfiakat, a kurucokat a „ravasz”, „cselszövő” labancok „hiénák módjára”, „orozva, lesből” támadják meg. A németellenességet nyíltabban kimondó első cikk az egyik 1870-es naptárban található. A cikk szerint Rudolf császár a jó magyar népet nem szerette, s magyar végvárakba német katonákat rakott, akik elárulták, eladták a várakat a töröknek. Jellegzetes, hogy ugyanezen műben a magyar kapitány és a török basa között lovagias szerelmi vetélkedés bonyolódik, s a cím is így hangzik: „Bihács végvára vagy török-magyar barátság a halálban.” Egy 1872-es regében - ahol a várurak huzakodása a téma - Tatár Péter határozottan Zápolya-pártian fogalmaz, s először emlegeti a bécsi kormány zsarnokoskodását.

1873-tól aztán megszakítatlan rendben sorakoznak a függetlenségi harcok hőszai. Az őket megéneklő, hosszú, 32, 36 vagy 39 oldalas elbeszélő költemények Tatár Péter legambiciózusabb elmeművei. A töle megszokottnál itt jobban ragaszkodott a valóságos történelmi események lehetőleg hű, krónikaszerű előadásához, de azért mindegyikbe beleszórt regényes elemeket is. Jellemző rá, ahogyan egész oldalakat alkalmaz a Toldiból, a Nagyidai cigányokból, Buda halálából stb.

1873-ban jelenik meg a *Nagy képes naptárban* „II. Rákóczi Ferenc szabadságért harcoló világhírű hős élete”. 1874-ben Thököly következik (ebben Zrínyi Miklósról is szó van), 1875-ben Bocskai, 1876-ban Bethlen Gábor, 1878-ban Báthori István, Zrínyi és Frangepán, 1879-ben Zápolya, végül 1880-ban Apafi Mihály erdélyi fejedelem. Ezek a történelmi elbeszélő költemények külön füzetekben is megjelentek. Ezenkívül a hetvenes évek folyamán más-más sorrendben megjelentek a kiadó közepes és nagy naptáraiban is. Sőt 1877-ben új közepes naptársorozat indult *Magyar szabadsághősök képes emléknaptára* címmel, amelynek gerincét eleinte mindig egy-egy már említett, hosszú, Tatár-féle történelmi költemény adta.

A verses krónikák címadói valóságos hőszokként, világhírű hősként jelentek meg. Különleges és kivételes képességeikkel a magyar nemzet ősi alkotmányát védelmezték. Az írások problémacentrumában a magyar alkotmány védelme áll. Ez a hangsúlyos helyeken előforduló kulcsfogalom testesíti meg a nemzet függetlenségét és szabadságát. Aki ellen pedig védeni kell mindezt, azok a németek, Bécs, a Habsburg-udvar. Kezdődik mindez a Mohács utáni eseményektől, amikor Ferdinánd Magyarországot tartománnyá akarta tenni (ugyanakkor, amikor a török nem bántotta alkotmányunkat), folytatódik Báthori István, Bocskai, Bethlen idején át Zrínyiig, Thökölyig, midőn a bécsi miniszterek alkotmányunkból csak játékot

csináltak, s arra törekedtek, hogy Magyarországot bekebelezzék. A Rákóczi-szabadságharc után pedig III. Károly is szeretne volna az országot tartományná süllyeszteni.

Az egyik krónika általánosítva is leírja, hogy Bécs 300 éve törekszik a magyar nemzet elnyomására. A törekvésekért nem annyira az uralkodót, mint inkább környezetét, a minisztereket, tanácsadókat teszik felelőssé, akik sokszor nemtelen eszközökkel harcoltak, pl. Zrínyit, Bocskait megölték. A nemzet sok vértanút áldozott, szabadsághősöket szült, s így megváltotta magát. Folytonos küzdelemben védte meg ősi alkotmányát, szabadságát. A létharcban megállta a helyét, s ezzel megerősítette jogát a független állami létre. Egy rendi eredetű szabadságfogalom - amely azonban romantikus-liberális színeket kapott - ekkor kezdett e sok százezer példányban forgalmazott históriák révén is szélesebben elterjedni. A hatvanas években a kalendáriumok régi technikával, az eredethagyomány, a szittyá származás felemlítésével erősítették a nemzeti identifikációt, önbizalmat. A kiegyezés után, az új viszonyok között a művelődés ezen alsó szintjén a nemzeti ideológia jóllehet még mindig elsősorban történeti, sőt rendies alapozású maradt, valamelyest azonban modernizálódott. Középpontjába az újabbkori függetlenségi harcok, szabadságküzdelmek kerültek. Ez is történeti hivatkozási alapot jelentett, de modernebb hangszereléssel. Egyrészt ott bujkált már benne az a magasabb művelődésben is újnak mondható gondolat, hogy a magyarság a nemzetek létharcában is bizonyította nagyra hivatottságát. Új volt az is, hogy míg az Árpád-hagyomány, az ősfoglalás elve a nemzetiségekkel szemben hangsúlyozta a történeti előjogokat, most a nemzetiségek feletti uralom biztosítása után a birodalom másik felével szemben kellett igazolni a magyar nemzet történeti kiválasztottságát.

Másrészt fontos, hogy a bemutatott szabadságküzdelmek csúcsa 1848, s ennek bizonyos liberális jelszavai és polgári vívmányai visszavetülnek a megelőző küzdelmekre. Így e küzdelmek leírásakor többnyire felcsillannak 1848 harcának társadalmi eredményei is, mint amelyek a 300 éves harcnak a függetlenség mellett végső értelmét megadták. A Thökölyről szóló krónika pl. így ér véget:

„De végre győzni kell az üggynek,
Melyet zászlóinkra őseink felírtak,
Testvériség, szabadság, egyenlőségnek,
Biztos zálogai népek jólétének.”

A Rákóczi-ról szóló írás is azt hangsúlyozza, hogy végre már nincs robot, s megszűnt a szolgaállapot, az irodalom, a művészet, az ipar virágzik stb.

„Belbecsre a vagyon, a rang, a születés
Polgáriasult jelen korunkban mind kevés
Dísz honfiérdem ad és polgárerény.”

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kalendáriumok történeti kultivációja, az abban megnyilvánuló történetiszemlélet, bár kétségtelenül jelentős romantikus-liberális színekkel is feldúsult, alapjában véve azonban elég erőteljesen a nemesi mentalitásba gyökerezett. A romantikus-liberális szabadságfogalom igazi, felhőtlen uralomra jutása, 1848 nemzeti színezetű glorifikálása - sok okból majd csak a közjogi harcok kiélesedése idején, a századvég és a századelő tömegnaptaiban következett be. 1848 értelmezése már tárgyalt korszakunkban is átvezet az aktualitások, a politika, a tájékoztatás problémaköréhez.

7. Kalendáriumi hírközlés, avagy a látszólagos nyilvánosság kezdetei

Kalendáriumaink aktuális, hírközlő tartalmának elemzése előtt érdemes kicsit visszapillantunk a kalendárium műfajának történetére. A hírek a krónikákból önállósulva a 17. sz. végétől tűntek fel a magyar naptárakban. A 18. században közlésük már elég rendszeressé vált, 1730-tól 1800-ig a naptárolvasók jelentős részénél aktualitást jelentett a kalendáriumok híryanaga. Hozzájárult az információszükséglet lassú tudatosításához, mobilizálásához, az információszükséglet kialakításához, s mintegy előkészítette az újságolvasást. A társadalmi kommunikációs szerkezet megváltozásával, az újságok szaporodásával a reformkorra megszűnt a kalendáriumi hírközlés jelentősége, s el is csökevényesedett. Az önkényuralom korában a nagyobb naptárak használói már jobbra újságolvasóvá váltak, s ezért is ezekben a naptárakban elég kevés volt a hírközlés. Illetve a korszak végén született meg az új műfaj a legjobb kalendáriumokban: jó tollú újságírók röviden összefoglalták, értelmezték az év eseményeit, fejleményeit.

Milyen szerepet játszottak vajon a hírközlésben Bucsánszky újszerű, hagyományos és új közönséget egyaránt meghódító naptárjai. Nézzük először a funkció szerinti megoszlást! A *Nagy képes naptár*ban 1875-ig a naptárrész nélküli összterjedelemnek 35%-a tartozott a tájékoztatáshoz, s ez évi 4-5 oldalt jelentett. Csak 1875 után emelkedett a részesedés 10% fölé. Ugyanez a *Kis képes naptár*ban 1850-től 1880-ig átlagosan 5-7%, ami évi egy oldalnak felel meg. A *Keresztény képes naptár*ban harminc év alatt összesen nyolc oldalnyi tájékoztatás jelent meg. Az 1870-től megjelenő *Kossuth naptár*ban viszonylag magas a tájékoztatás részaránya: 1880-ig 11,5%, évente majdnem két oldal. A *Keresztény naptár*t kivéve ezek az arányok és oldalszámok ugyan nem jelentősek, de gondosan szerkesztve a paraszti olvasóknak is megadhatták volna a legalapvetőbb tájékoztatást.

Az évtizedes átlagok azonban elfedik a közlemények nagyfokú szóródását, egyenetlenségeit. A kisebb naptárakban néha több éven át nem voltak hírek, sőt a *Nagy képes* és a *Családi képes naptár* több évfolyamából is hiányoztak az aktualitások. A rendszeresség bizonyos jelei csak a hetvenes évek második felétől mutatkoztak.

Tovább sötétíti a képet a tartalmi megoszlás vizsgálata. A *Keresztény naptár* az első évtizedben csak kuriózumról, a másodikban csak egyházi eseményről, a harmadikban csak elemi csapásokról közölt híreket. A *Kis képes naptár*ban a kuriózumokról, elemi csapásokról, szerencsétlenségekről, bűnügyekről szóló hírek teszik ki a tájékoztatás 70-80 százalékát. Még a *Nagy képes naptár*ban is hasonló ez az arány, az ötvenes években 60% körül van, s csak később csökken jelentősen. A legpolitikusabb *Kossuth naptár*ban ez a hírtípus már eleve kevésbé volt jelen.

A kuriózumok csoportján belül is igen nagy szerepe volt az „álaktualitásoknak”. Ezeknek már az időmeghatározása is gyanús: „már néhány esztendeje”, „rövid idővel ezelőtt”, „mint egy amerikai újság írja” stb. Az alaposabb vizsgálódás ki is mutatja, hogy ezek egy része az 1834-es *Fillértár*ból származik. 10-15 évenként aztán az 1834-es álaktualitások mint friss hírek mind újra megjelentek kiadónk naptáraiban egészen 1944-ig. Egy kis mustra a legkedveltebbekből: „Egy élve eltemetett kalandjai” „A kutya hűsége - gazdája sírjánál”, „Kezetlen ember”, „Medve az álarcosbálban”, „Szerencsétlenség a meszes gödör fölött”. A bűnügyi hírek kisebb részben külföldiek, nagyobb részben hazaiak, főleg Rózsa Sándorról szóló hírversek. A bűnügyi hírek viszonylag csekélyebb voltát az magyarázza, hogy ezen a téren a kalendárium nem versenyezhetett a néhány leveles ponyvanyomtatvány frissességével, hiszen azok a nevesebb betyárok akasztásának másnapján piacra kerülhettek.

A számos elemi csapás és szerencsétlenség között is találunk olyat, amely ugyan valóságos esemény volt, de a naptárban meglehetősen kiszínezték. Az 1858-as *Nagy képes naptár* az indiai vízáradásról hírt adva elmondja, hogy minden élő állatok halálfélelmükben - így a legelkeseredettebb ellenségek is - vérvágyukat elfelejtve, egymást észre sem véve, a fákon egymás mellett kerestek menedéket. A veszedelmes szomszédságot bájosan bumfordi képen mutatták be a naptárban. A képhez írt szöveg igen hasonlatos a vásári képmutogatók szövegeihez. Az ámulatra méltó közlemény valamennyi naptárt megjárta. A szerencsétlenségek között egyébként - nyilván mint legkülönösebbek - a tengeri veszedelmek vezetnek. 1858 és 1863 között öt hajótörésről ad hírt a *Nagy képes naptár*. Az izgalom fokozása céljából az egyik eset kapcsán lélegzetelállítóan írja le egy hajón utazó hétgyerekes magyar család „borzasztó végét”. Valóságos kis novella kerekedik ki belőle.

Mindez, amit eddig a kalendáriumi hírközlésről - témáiról, formájáról - elmondtunk, nagyon hasonlít ahhoz, amit Habermas a kialakuló tömegsajtóról ír, miközben a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását, a kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig vezető utat elemzi. Azt írja, hogy a politikai és a politikailag fontos hírek, közügyek, társadalmi problémák háttérbe szorulnak a „korrupció, baleset, katasztrófa, sport, szórakozás, társadalmi események ... mögött ...”, a hírek általában színes köntöst öltenek, a formátumtól egészen a stilisztikai részletekig hasonlatossá válnak az elbeszéléshez ... feladják a tény és a kitalálás közötti szigorú megkülönböztetést”. Ezek a megállapítások kétségtelenül állnak a Bucsánszky-naptárakra is. S minél populárisabb a naptár, annál inkább. A mintában nem szereplő s a kommunikációs rétegződés legalsó régióiban terjedő *Magyar- és erdélyországi új naptárban* már kizárólag csak a Rózsa Sándorról és „ifj. Bogár Szabó Imre elhíresedett rablóról” szóló versek képviselték az aktualitást. Az archaikus kommunikációs formában jelentkeztek tehát a modern tömegsajtó némely jellegzetességei.

Némileg eltérő a *Nagy képes naptárban* megjelenő tájékoztatás alapmegoszlása. Itt politikai jellegűnek minősíthető a második évtizedtől a tájékoztatás 70-80%-a. A *Kossuth naptárban* pedig az egész tájékoztatás ilyen. Ez azt mutatja, hogy a bővülő nyilvánosságban bizonyos politikai információk jutottak el immár olyanokhoz is, akik korábban ezen a nyilvánosságon kívül voltak. A kérdés csak az, mit mondhatunk ezeknek a politikai információknak a minéműségéről, s végeredményben milyen az így teremtődő nyilvánosság?

Először az egyes naptársorozatokat vegyük szemügyre. Az információs piramis alján lévő *Új naptárról* és *Keresztény naptárról* már volt szó. Ezekben nem volt politikai hír. Még a kiegyezésről is csak a beköszöntőben írtak néhány sort. Kivétel a *Keresztény naptár* 1849-es évfolyama. 1849-ben a *Kis képes naptárban* is volt néhány politikai közlemény. Ezt követően azonban az első politikai cikk csak 1864-ben jelent meg a távoli India forradalmáról, az indiaiak harcának jogosságát hangoztatva. Majd még a kiegyezésről is csupán a naptárbeköszöntőben esett szó. Az 1867-es beköszöntő rigmus arra kéri a Mindenhatót, hogy mutassa meg

„Bölcs fejedelmünknek az utat,
Melyen elérheti a nép boldogságát.
Éljen a király, ki javunkat akarja,
Készen áll érte a nemzet szíve, karja.”

1868-ban már az eredményeket sorolja a naptár beköszöntője: nem rab többé a magyar, ősi törvényünk helyreállítva, egyesült a kettős hon. A király, aki bízott „e mindig hű s jó magyar népben”, „Árpádnak nyelvén szóla Budán az országgyűlésén”. Budán

„felelős magyar miniszterek laknak
s jogot, igazságot magyarul osztanak.
Bizodalommal vagyunk kormányunkhoz,
s híven ragaszkodunk királyi trónunkhoz.
Boldog újévet a fejedelmi párnak
Ki most versenytért nyitott a magyarnak.”

A *Kis képes naptár*ban 1869-ben szerepel először önállóan magyar politikai jellegű cikk. Az egyikben Rózsa Sándor perspektívájából mutatják be az ország helyzetét. A híres betyár Kufsteinban raboskodik. „De míg őt gyötrik fájó gondolatok / A magyar hazára derültek szebb napok.” A király megesküdt, hogy törvényeinket megtartja. A magyar belépett a nemzetek sorába, s oly férfiak kezében van a kormány, „kik szívvel-lélekkel munkálnak hazánk boldogságán”. Gróf Andrássy a miniszterelnök, aki a királynál nagy gráciában van. A királyné Budán hercegasszonyt szült, s mint a béke angyala, kérte a királyt, hogy hirdessen amnesztiát. A király megkérdezi Andrássyt:

„...te derék ember vagy
S látom az eszed is mint a híred oly nagy,
Fenséges hitvesem gyengéd kérelmére
Mondd kik érdemesek király kegyelmére?”

Andrássy ajánlására Rózsa Sándor szabadult, aki először Budára ment, s „mindenütt nagy megnyugvást vett észre” stb.

Politikai jellegű az „Egy honleány álma a honvédek sírján” című verses mű is. Röviden utal a kiegyezésre, majd a rigmus politikai mondanivalója abban csúcsosodik ki, hogy elítéli a pártszakadást. Az álomban maga a „Boldogságos Szűz” mondja: „egyek legyetek!” „Király, pásztor és nyáj egy legyen!”

„Mert hol egyetértének a honnak fiai
És nincsen árulás, nincsen pártoskodás,
Ott tenyész a jóllét, ott a boldogulás.”

Ezt követően a hetvenes években összesen két politikai jellegű közlemény volt a *Kis képes naptár*ban. Az egyik a gaboni királyról, a másik a philadelphiai világkiállításról. A magyar politika teljesen eltűnt, legfeljebb egyik-másik beköszöntőben volt egy-egy politikai vonatkozású bekezdés.

Láthatjuk tehát, hogy a kommunikációs rétegződésnek ezen a szintjén, Bucsánszky kisebb naptáraiban politikáról elég kevés szó esett. Ahhoz, hogy egyáltalán téma legyen, olyan nagy jelentőségű eseménynek kellett bekövetkeznie, mint a kiegyezés. Azonban erről sem tájékoztattak az előkészítés időszakában. Alternatívákat, vitatható, megvitatandó, eldöntendő problémákat nem vittek ez elé a közönség elé. Csak a kész tényeket, a kiegyezést mint eredményt ismertették. Sőt annak lényegét, legfontosabb eredményeit is csak igen nagy vonalakban mutatták be. Még arra sem tettek kísérletet - nem látták szükségesnek -, hogy ezt a fontos politikai lépést legitimálják, negyvennyolc törekvéseivel és a lehetőségekkel ütköztetve megvédjék, megmagyarázzák. Itt tulajdonképpen nem történt más, mint az eredmények közlése, a hatalmi helyzet kinyilvánítása, tehát a hatalom nyilvános reprezentálása. Egyszerűen szólva ezzel a közönséggel csak az tudatik, kit kell most tisztelnie és szeretnie: a királyt, az új minisztereket, Andrássyt, s ezen nem kell vitatkozni, egyenetlenkedni. Pedig ezeknek a naptáraknak a vásárlói között szép számmal lehettek olyanok, akik az 1848. V. tc. alapján a kiegyezést létrehozó országgyűlés választói voltak. Hiszen 1870 táján a kalendáriumok magyarországi összpéldányszáma majdhogynem egybeesett a választók számával.

Vajon a vaskosabb, drágább *Nagy képes naptár*ban hogyan alakult a tájékoztatás? 1849-es évfolyamában a negyvennyolcas események hatására számottevő politikai matéria jelent meg. A borítókra agitatív politikai verseket nyomtattak: Garay „Unió” című versét és Putnoki Józsefnek, Bucsánszky 1848-49-es forradalmi ponyvaírójának „Három kincs” című ciklusát. A kalendáriumban még három darab öt-hat oldal terjedelmű politikai cikk is volt. Az első a *Pesti Hírlap*ból átvett Dobsa Lajos-írás: „A párizsi magyarok üdvözlik a franciák ideiglenes kormányát.” A második a cselszövő, elnyomó Metternich és rendszere bukásáról szólt, s leírta a forradalom eseményeit is. A harmadik a „Véres budai macskazene” című írás, a „Március 15.” című lap cikke nyomán. Igen radikális hangú, s mondanivalója a nemzeti őrsereg felállításának szükségességében csúcsosodik ki.

A politizáló, illetve a politikáról tájékoztatandó közönség körének a forradalmi helyzet szülte erőteljes kiszélesedése után, az ötvenes években aztán csaknem teljesen eltűnt a politika a *Nagy naptár*ból is. 1857-ben hoz újra politikai jellegű cikket Schamil imámról, a cserkeszek prófétájáról és vezéréről, aki a kaukázusi szabad népek harcát vezette az oroszok ellen. A kezdődő hazai politikai mozgások 1861-ben csak a naptár beköszöntőjének két sorában tükröződtek:

„Jó az Isten, jót hoz mi kedves népünkre,
Nehéz csapást nem mér többé bús fejünkre.”

Önálló, politizáló írás újra az 1862-es *Nagy képes naptár*ban jelent meg a már bemutatott jellegzetes történelmi közlemények társaságában. Egy teljes oldalt foglalt el a Teleki Lászlóról szóló „Oda alkotmányunk legelső bajnoka” kezdetű gyászvers. Legkonkrétabban itt esett szó politikai alternatívákról. Ezt követően a kiegészést előkészítő politikai mozgásokra már 1866-ban utalt a beköszöntő. (Szemben a *Kis képes naptár* 1868-as reagálásával.)

„Legyen ez kezdete egy új boldogságnak,
Mely véget vet hazánk sok kínos bajának,
Mely meggyógyítja a vérző sebeket,
S kibékíti szépen az ellenségeket.
Vezetvén népünket egy közös cél felé.
Rendezett szabadság és jóllétel felé.”

1867-ben már határozottabb a politikai óhaj kinyilvánítása, de még mindig csak röviden a beköszöntőben.

„S legyen meg, miért az ország sóhajtozik,
Az ősi alkotmány teljes épségében,
Szabad választás város és megyében!”

Ennél részletesebb volt a tájékoztatás a mintában nem szereplő legvaskosabb Bucsánszky-kalendáriumban, a *Családi képes naptár*ban. Ott már az 1867-es évfolyamban módszeres beszámolókat lehetett olvasni a politikai fejleményekről. Persze ezeket is Tatár Péter írta, még hozzá versben. A címek:

Zengő hegedű - húzza a magyar népnek Tatár Péter
Első nóta: A királyi látogatás Pest-Budán 1865-ben.
Második nóta: A magyar alkotmányosság ébredése.”

„Tárogató - fújja a magyar népnek Tatár Péter
Harmadik nóta: Az 1865-iki országgyűlés,
Negyedik nóta: Felköszöntés. (Deákot, a Fejedelmet, a Hazát, a főkancellárt, a követeket, stb. köszönti.”

„Emlékbokréta - Királyi lakoma Budán 1865-ben.”

A helyzet, a politikai problémák vitatásának azonban itt sem találjuk nyomát, a részletekbe menő tájékoztatás ellenére. Lényegében itt is csak a hatalom reprezentatív megnyilatkozásait sokszorozták meg, annak biztosítottak nagyobb nyilvánosságot. Ezt a drágább naptárt ekkoriban leginkább a volt köznemesség műveletlenebb tagjai és falusi értelmiségiek olvasták. E rendies mentalitású, hagyományosan politizáló réteg szintjének, érdeklődésének, ízlésének feleltek meg ezek, a század eleji vidéki kúriák és udvarházak alkalmi verselgetőinek modorában írott rigmusok.

Az ennél a rétegnél tágabb körhöz, így a módosabb parasztokhoz is eljutó *Nagy képes naptár* inkább csak a bevégzett tényeket ismertette 1868-ban. (E naptár olvasói is elvben a politika alanyai voltak, hiszen többségükben 1848. óta minden bizonnyal a választók közé tartoztak.) A *Kis képes naptár*tal ellentétben azonban a *Nagy képes naptár*ban többről volt szó, mint a hatalmi helyzet egyszerű kinyilvánításáról. Itt figyelmet fordítottak némi igazolásra, legitimációra is. A naptárban tíz politikai közlemény van. Ezek szét vannak szórva a kalendárium többi cikke között, de ha kigyűjtve a sorrendjüket vizsgáljuk, akkor úgy tűnik, mintha valaminő elrendezettséget, sőt rafinált megkomponáltságot mutatnának.

Rögtön a naptár élén egymás után négy politikai közlés van. Az első beszámol arról, hogy helyreállt a kölcsönös bizalom nemzet és fejedelem között. Megtörtént a koronázás, ami törvényeink, alkotmányunk elismerésének biztosítója. A 18 évig szenvedett ország végre szabad. Ezután következik a koronázási hitlevél szövege. Majd a királyi eskü, a koronázási ceremónia leírása következik annak hangsúlyozásával, hogy a politikai menekültek kegyelmet kaptak. Kossuth Lajos hazánk nagy fia is visszatérhet ősei hazájába. A királyi pár a százezer aranyas koronázási ajándékot a honvédözvegyeknek ajánlotta fel. A negyedik közlemény egy verses Tatár-mű, amely egy csonka, Isaszegnél lábát vesztett honvéd szavain keresztül mondja el a történeteket 1849-től, amikor a németek győzelme fegyházzá tette az egész hazát. Azonban az ég elküldé szelíd angyalát, Erzsébet királynét, nemzetünk pártfogóját, s megvalósult a honvéd álma. A király valósította meg: erős Magyarország, ősi alkotmány, magyar kormány, s a hon oszthatatlan. Újra elmondatik a koronázás, az amnesztia a menekülteknek, a honvédözvegyeknek ajándékozott százezer forint stb.:

„Legnagyobb sebünket így kötözte

A Királyi pár be kegyesen...

Áldás szálljon ily királyi párra!”

Így békítik össze 1848-at és 1867-et a csonka honvéd személyén keresztül. Itt azonban megkerülhetetlen a Kossuth-probléma:

„És te szép hazánknak nagy menekültje,

Ki a lelkek óriása vagy,

Kossuth! add áldásod ezen műre!

Bár fájdalmad véghetetlen nagy,

Bálványod volt a hon, s mindig az lesz.

Jőj keblére, már többé el nem vesz.

Felejts, alkoss, hogy újra viruljon,

Legyen naggyá ezen zaklatott hon!”

Kossuth azonban, mint tudjuk, nem adta áldását a műre. Meglepetésünkre, naptárunkban az előbbi vers után mintegy nyolcvan oldallal olvasható is ennek a jele, Kossuthnak 1867 májusában Deák Ferenchez írott levele. A híres, ún. Cassandra-levél, amelyben Kossuth a kiegyezést jogfeláldozásnak nevezi, s általa a nemzet halálát jövendőli. A Kossuth-levél

először Böszörményi *Magyar Újságjában* jelent meg, majd ötvenezer példányban különnyomatban is elfogyott. A Kossuth-levelek nyilvánosságra hozatalát s az azt követő politikai mozgolódásokat Gergely András és Veliky János a politikailag aktív emberek körének és az alkotmányteremtő közvéleménynek a kiszélesítésére irányuló törekvésként értelmezi, szemben a kiegyezéspárti kormány nyilvánosságot szűkítő lépéseivel. Érdekes, hogy a Bucsánszky-kiadó a *Nagy képes* és a *Családi képes naptárban* való közléssel százezerrel növelte a levél példányszámát, noha egyébként kiegyezéspárti agitációt folytatott. A nyilvános politikai vitának ez volt itt az egyetlen megnyilvánulása. A megjelenésben szerepe lehetett a Kossuth-levelek iránti nagy érdeklődést kihasználó egyszerű üzleti számításnak is. A következő közlemények fényében azonban úgy tűnik, hogy a konfliktus kimondása - még ha nem is tudatosan - az ellentétek feloldását, semlegesítését is szolgálhatta. Azt, hogy mindaz, amit Kossuth neve szimbolizált, neutralizálva épülhessen be a kor kollektív tudatába.

Magában az 1868-as naptárban közvetlenül a levél után következnek „Kossuth siralomdalai bujdosásában”. Itt fogalmazódik meg először Bucsánszky naptárában Görgey árulásának motívuma:

„Világosnál sírba temette
ki hazáját sosem szerette.”

Pár oldallal ezután jön ismét a kiegyezés elfogadásának tézise. A kiegyezés úgy állítódik be, mint ami 1848 céljait valósította meg. Az irodalmias mű címe: „Az Isten nem büntet bottal, vagy különös sorsa egy muszkavezetőnek Magyarországon.” Ez azonban csak a keret. Valójában történelmi visszapillantással kezdődik. 1848 mennyi fényt és dicsőséget, de mennyi vért és könnyözönt hozott. Kossuth eltörölte a rabszolgaságot, magyar birodalmat teremtett felelős minisztériummal. Aztán következik az immár dicsőített király negyvenkilences szerepének megmagyarázása:

„Ifjú, csak 18 éves fejedelmünket
Aki nem ismerte ős intézményünket
Átkos tanácsadók ellenünk hajtották.
... elszakították a királyt a népétől.”

Kossuth vállalta az önvédelmi harcot, de minden odaveszett „Mert Világosnál az árulás végbement”. Most azonban újra megvan ezeréves alkotmányunk. Kossuth üstökös volt. Deák viszont szelíd csillag, aki engesztelést hirdet, s révbe vezeti a magyart. Isten felénk fordította jó királyunk szívét, Erzsébet pedig a nemzet őrangyala. A keretet mindehhez egy gróf története adja, aki 1849-ben muszkavezető volt, s most Miskolcon a királyt akarván bántani holta esett le lováról. Így jár, aki a király s alkotmány ellen fegyvert emel. A történet végső summája így fogalmazódik meg: „Éljen a király!”

Következik a „Honvéd özvegye” című Tatár-vers, szintén 1848 és 1867 összebékítése jegyében. A bukás után Erzsébet királyné volt az, aki felemelt bennünket sötét bánatunkban. Az ő szavát meghallgatta Felséges férje. A királyné segítségével Ő Felsége „megtudta, hogy a magyarnál nincs hűségesebb népe”. Rossz tanácsosainak az utat kiadta. Andrassy lett a miniszterelnök, az alkotmány helyreállítva, százezer arany a honvédözvegyeknek stb. Az elesett honvéd özvegye és fia - negyvennyolc örökösei - ezért tisztelgnek Erzsébetnél:

„te bekötözted kegyesen sebünket,
áldás reád, s felséges férjedre.”

Utolsó előtti cikkünk - pár oldallal odább - a kegyelet hangjait szólaltatja meg. A 13 aradi vértanúról szól sajátos funkciókkal. Az egyik funkció az, hogy ez is bizonyítja, a hősök ereje, erőfeszítése, áldozata, vértanúsága megszenvedett szilárd alapja az elért eredményeknek. A cikk másik funkciója az árulással kapcsolatos. A tizenhármak az aradi börtönben

„Egymás közt beszélve csendben Görgeyről,
Árulásról szóltak és ötet vádolták,
Minden ballépését ott elősorolták.”
„Kit a megbántott gög s hiúság vezetett
Ki ott egy nemzetet élve eltemetett.”

A tanulság pedig a jelenre nézve az, hogy „amit erőnk szerzett, kormányozzuk ésszel”, s a régi magyar bűnnel, a pártoskodással szemben „legyen egy akarat!”. Természetesen a kiegyezés pártján.

Voltaképpen együtt van már ebben a naptárban - kicsit primitív formában - mindaz, ami a dualista kor nagyobb részének politikai, közjogi mentalitásvilágát jellemezte: idézése a negyvennyolcas dicső tetteknek, amelyeken csak az árulás győzött, Kossuth kultusza, Görgey leárulózása és a kiegyezési mű elfogadása a királlyal együtt. Ez az a mélystruktúra, amelyben a Kossuth-nóta éneklése jó ideig megfért a király iránti lojalitással.

Mindennek megkoronázása naptárunkban az utolsó tétel: „Királyi vadászat Gödöllőn, vagy a szarvas hódolata”. Ez már a legenda- és mítoszteremtés kísérlete. A vadászaton egy szarvas letérdel Ferenc József előtt:

„A felkent koronás királynak személyét
Még az erdő vadja is emígy tiszteli.
Király, mely nagy szó ez hű Magyarországon
Nevének vonzása csodákat művelhet.
Ha törvényt és jogot ad s gyakorol kegyelmet.”

Amint láttuk, a Kossuth-levél kivételével Bucsánszky *Nagy képes naptár*ában sem fordultak elő politikai alternatívák. A nyilvános kommunikáció végképpen nem azért történt, hogy érvek és ellenérvek nyilvános küzdelmében megtalálják, kialakítsák a legjobb megoldást. Vegyük még egyszer alaposabban szemügyre a bemutatott közleményeket! Vajon egyáltalán magának a kiegyezésnek a lényegi politikai tartalma megvilágítódott-e? Bizony itt nemhogy az Ausztriához fűződő viszony alternatíváinak, de a megszületett közösügyes megoldásnak a taglalására sem történik kísérlet. Elő sem fordulnak ezzel kapcsolatos fogalmak. A nemzetiségi kérdésről sincs szó. Az ezzel összefüggő problémák, konfliktusok csaknem kiiktatódnak. Ami a kiegyezési alku legfontosabb eredménye volt, a magyar korona integritása, a nemzetiségek feletti uralom biztosítása, arról is csak egyszer történik említés: „A hon oszthatatlan.” A kompromisszumok lényege nem manifesztálódik, rejtve marad. A kritikai nyilvánossággal szemben ez a nyilvánosság egyrészt demonstratív - mint azt már a kisebb naptáraknál láttuk -, másrészt manipulatív. Felülről kíván létrehozni helyeslést, egyetértést, toleranciát. Megpendíti a problémát, de csak azért, hogy manipulatív módon feloldja.

De vajon milyen módszerekkel, fogalmakkal törekszenek e cél felé? A használt fogalmaknak lényegében két csoportja van. Az egyikbe azokat sorolhatjuk, amelyeknek politikai tartalma nyilvánvalóbb. Közülük egymással is összefüggő két kulcsfogalom a *koronázás* és az *alkotmány*. Ezek szinte önmagukban hordják a legitimitást. Itt nincs szükség érvekre, csak e szimbólumok azonosítására. A második fogalom jelzője gyakran az „ősi”, az „ezeréves”. Ez is arra utal, hogy ez a legitimitás erőteljesen a történeti hagyományban gyökerezik. A rendies politikai gyakorlatú közönség azonosítani tudta ezeket a tradícióval megszentelt szimbólum-

kat. Szó van ugyan 1848 harcáról is, de mintha csak az ősi alkotmány sérelme elleni harc lett volna, amely harcnak az ereje, áldozata megalapozta az „ősi alkotmányhoz” való visszatérés lehetőségét 1867-ben. 1848 társadalmi tartalmáról csak egyszer történik említés. (Kossuth a szolgaságot eltörölte, megszűnt a robot.) A szimbólumokból leszármaztatott további politikai fogalmak: *a haza szabadsága, ősi törvényeink* (ősi és nem negyvennyolcas), *szabad választás, magyar miniszterek* (ezek néha mint negyvennyolcas vívmány jelennek meg), *amnesztia, a hon egysége*.

A fogalmak második csoportja inkább a mindennapi élet szóhasználatához van közelebb. A politika itt megszemélyesítve, pszichológiai és szociálpszichológiai fogalmakkal övezve jelenik meg. Az *igazságos* harc bukását csak az *árulás* okozhatta. Az áruló *gőgös, hiú, hazáját nem szerette*. De egyáltalán miért volt szükség a harcra? Mert uralkodónk *ifjú* volt, mindössze 18 éves, *tapasztalatlan*, nem ismerte ősi intézményeinket. Ráadásul *rossz, gonosz tanácsadók félrevezették*, a király *szívét elhajlították* tőlünk. A rend pedig úgy állt helyre, hogy jött Erzsébet királyné, a *szelíd angyal, őrangyal, közbenjáró, patrónus* (egy helyen álomban Mária meg is bízta ezzel), akire férje hallgat, s így *felénk fordította a király szívét*. A felséges pár az, aki *sebünket bekötözve, révbe vezette* a magyart, a király *legműségesebb* népét, akiben *bíznak*, s akik szintén *bíznak* öbennük. Erre pontosan ráillik, amit Habermas a tömegközlelési eszközök által létrehozott látszólagos nyilvánosságról mond: „a közfontosságú fejlődéseket és döntéseket magánöltözékbe bújtatják és megszemélyesítés útján a felismerhetetlenségig eltorzítják”. Itt azonban nem egészen a Habermas által elemzett funkcióváltásról van szó. A kalendáriumbeli kommunikátor stratégiájában szerepet játszott - ösztönösen vagy tudatosan - a célba vett közönség tudati szintjének ismerete is. Szó esik ugyan Andrássyról, Deákról, a miniszterekről is, de az új helyzet, a kiegyezés elfogadtatása a királyi pár iránti bizalomra, hűségre van felépítve. (Ennek koronája a legendateremtés a térdeplő szarvassal.) A stratégia mélyén a feudális színezetű népi mentalitás egyik eleme, a „jó király” mítosza lappang. Ez a szimbólum a Bucsánszky-kalendáriumot olvasó közönség nagyobbik tömbjének, a parasztságnak a mentalitásvilágában is megértésre számíthatott.

A későbbiekben a király szimbóluma már nem volt ilyen hangsúlyos, de a Bucsánszky-naptárak által teremtetett nyilvánosság technikáit, módszereit, stílusát, sőt lényegét tekintve is - hasonló maradt egészen 1918-ig. (Bár a tájékoztatás idővel rendszeressé vált, s abszolút terjedelme is sokszorosára növekedett.) A folyamat azonban, mint már jeleztük, különbözik attól, amit Habermas a polgári nyilvánosság funkcióváltásaként, felbomlásaként elemez. Itt nem felbomlásról, refeudalizálódásról van szó, hanem arról, hogy egy feudális reprezentatív nyilvánosság mennyire volt képes átalakulni. Hiszen mégiscsak valamiféle modernizációról, a nyomtatott publicitás, a közönség kiterjesztéséről beszélhetünk. A demokratikus nyilvánosság megteremtésének kísérlete 1848-49-ben elbukott, Kossuth s a demokrata körök, honvédegyletek törekvéseit 1867 után elnyomták. S amint az 1848-ban a nemzetbe emelt jobbágyparaszt-ságból mégsem lett autonóm kispolgár s a nemzet politikailag aktív alkotóeleme, úgy a neki jutott kalendáriumi nyilvánosság is csak látszatnyilvánosság, látszattájékoztatás lett. Valódi politikai, társadalmi kérdéseket nem vetett fel. Inkább csak a mindenkori hatalmon lévők pozíciópresztízsét erősítette. Demonstratív és manipulatív nyilvánosság volt ez, amely csak a közönség artikulátlan egyetértésének és helyeslésének a megnyerését célozta.

8. Világkép és mentalitás a szépirodalmi anyagban

Naptárainknak a szórakoztató funkcióhoz sorolt anyaga összességében a legterjedelmesebb valamennyi funkció között. Ez a matéria a *Nagy képes naptárban* a naptár rész nélküli összterjedelemnek az egyes évtizedekben 48, 83, illetve 73 százalékát, a *Kis képes naptárban* 44, 47, 67 százalékát, a *Keresztény képes naptárban* 97, 95, illetve 96 százalékát, a *Kossuth naptárban* 73 százalékát tette ki. A szórakoztatás részaránya ehhez hasonló volt a tízévenkénti keresztmetszetenél is: 54, 77 és 84 százalék.

A szórakoztató funkcióhoz sorolt szépirodalmi anyagból már bemutattuk azokat a közleményeket, amelyeknek a témája történelmi. A vallásos témájú irodalom egyedül a *Keresztény képes naptárban* található meg. (Ott a kalendárium felét, harmadát foglalta el.) Az útleírást, úti kalandozásokat az ismeretterjesztéssel együtt tekintettük át.

A mindezek után fennmaradó irodalmi anyag terjedelme még mindig számottevő, sokszor a naptár jellegét meghatározó. A *Nagy képes naptárban* a nem történelmi, nem vallásos és nem útleíró szépirodalom részaránya évtizedenként: 22, 45, illetve 37% (egy naptárra átlagosan 26, 67, illetve 50 oldal jutott). A *Keresztény képes naptárban* ugyanez 38, 53, illetve 46% (7, 8, illetve 8 oldal). Az arányok hasonlóak a keresztmetszetenél is (26, 45 és 38%). Kisebb terjedelmű ez az anyagrész a *Kis képes naptárban* (24, 23 és 33%), és a *Kossuth naptárban* (22%).

Az itt számba veendő műfajok közül az *anekdota* és az *adoma* részesedése majdnem elenyésző. Ez elég különösnek tűnhet, hiszen a kisnemesi szint hagyományos kalendáriumai-ban az anekdota törzsanyagnak számított több mint 100 éven át. A Bucsánszky-féle s más populárisabb naptárakban ez a műfaj a tárgyalt korszakunk utolsó évtizedében kezdett szaporodni, s csak a kilencvenes évektől lett igazán jelentős. Egyben azonban kezdett is átforgulni a városi vicc irányába. A lírai versek is csak egy-két évtizeddel a most tárgyalt időszak után kezdenek szaporodni, főleg a lírai hajlamú Kósa Rezső szerkesztősködése idején. Mesék a *Keresztény* és a *Kossuth naptárban* nem voltak. Az olcsó *Kis képes naptárban* volt a legtöbb mese, de a *Nagy képes naptár* is gyakran hozott egyet-egyét. A két naptár a 30 év alatt összesen 58 mesét közölt. Bár folytatásos *regényre* emlékeztető művek is jelentek meg kalendáriumainkban, az elemzendő maradék anyag lényegében *elbeszélő költeményekből* és hosszabb-rövidebb *prózai elbeszélésekből* állt. Az első két évtizedben ezek fele-fele arányban szerepeltek, s csak a hetvenes években csökkent a verses forma aránya 40% alá. Az egész szórakoztató funkción belül csaknem végig nagyjából 40% körül mozgott a verses művek részesedése.

Az erős kötődés a verses formához több tényezővel magyarázható. Egyrészt még a magasabb irodalom köreiből is erőteljesen élt a nemzeti verses epika eszménye. Esetünkben azonban ennél még talán fontosabb, hogy naptáraink olvasóközönségének egyik tömbje olyan irodalmi ízlésű rétegek köréből verbuválódott, ahol szinte Gyöngyösi óta igen magas volt a verses epika ázsiója. Az olvasóközönség másik, paraszti tömbje pedig egyrészt felső rétegében penetrálva volt az előbb említett köz- és kisnemesi, valamint honorácior szint ízlésvilága által, másrészt lényegében a szóbeliség világából jött, ahol a kötött formáknak szintén erős volt a hagyománya. Meg kell még jegyezni, hogy volt bizonyos jelentősége annak is, hogy a Bucsánszky-kiadó mindenese a maga személyében is megtestesítette a köznemesi-deákos joggyakornoki-honorácior kultúrának ezt a rímfaragó hagyományát. Az ő 1878-as halála után meredeken zuhant a verses forma részaránya.

Összességében ez a verses és prózai anyag meglehetősen nagy terjedelmű volt. Harminc év alatt a *Nagy képes naptárban* összesen 1430 oldalt, a *Keresztény képes naptárban* 218, a *Kis*

képes naptárban pedig 128 oldalt tett ki. E sok helyet elfoglaló írásokat a kiadó saját propagandájában előszeretettel nevezte „erény- és szívképző tanulságos történeteknek”. Próbáljuk meg feltárni, tulajdonképpen milyen eszközökkel, módszerekkel, milyen szemléletet sugallva folylt az „erény- és szívképzés”, valamint a tanítás!

Egyik eléggé külsődleges szempontunk az, hogy Magyarországon vagy külföldön játszódik-e az elbeszélés cselekménye. A *Nagy képes naptár* elbeszéléseinek 1875-ig általában 55-60 százaléka játszódik magyar helyszínen. A kisebb naptárakban ugyanez 70-95 százalékot tett ki. Önmagukban azonban elég nehéz ezeket az arányokat értelmezni. A nagy és kis naptárak különbsége azt mutatja, hogy az alsóbb társadalmi-művelődési rétegeknek, a zártabb paraszti kultúrához közelebb állóknak készített naptárakban tudatosan nagyobb a magyar tematika aránya. Az olvasók feltételezett nyitottságával való összefüggést látszik megerősíteni a meghosszabbított idősorok figyelembevétele is. A *Nagy képes naptárban* 1875-től süllyedt a magyar helyszín részaránya 50% alá, s folyamatosan csökkenve 1915-ig 20-30 százalékra szállt le. A csökkenés kisebb mértékben az olcsóbb naptáraknál is lejátszódott. A *Kis képes naptárban* 1880-tól csökkent a magyar helyszínű elbeszélések aránya, de csak 1900 után ment 50% alá. A *Keresztény képes naptárban* pedig az 1900 és 1910 közötti mélypontra is csak 52 százalékra esett le. Értékelni azonban még így is nehéz az adatokat. Hiszen amennyire a nyitottság jele lehet a külföldön játszódó elbeszélések szaporodása, ugyanilyen joggal mondhatjuk a művek elolvasása után, hogy ez az irodalom egyre jobban elszakadt az olvasókat körülvevő világ ábrázolásától, s a kiagyalt, minden hitel nélküli, üres kulisszaként használt külföldi helyszíneken játszódó műveknek egyre kevesebb közük volt a valósághoz.

Valamivel többet tudunk meg, ha megvizsgáljuk ennek az irodalmi anyagnak a társadalmi helyszínek szerinti megoszlását is. A kódolás során a helyszíneket 12 kategóriába soroltuk. A feldolgozásnál ezeket öt kategóriacsoportra vontuk össze: 1. vidék; 2. város; 3. arisztokrata környezet; 4. egzotikus és romantikus kalandtörténetek jellegzetes, illetve meghatározhatatlan, homályos, térben és időben lebegő helyszínei; 5. besorolhatatlan és vegyes. Ez utóbbi csoportba mindhárom naptárnál kb. a terjedelem 10%-a tartozik. Ennek nagyobbik része valamilyen okból besorolhatatlan, s egészen elenyésző az a vegyes kategória, amelyben vidék-város viszonylat szerepel. Erről azt feltételeznénk, hogy valamiképpen a falu-város irányú migrációval, mobilitással van összefüggésben, azt értelmezi, s a beilleszkedést segítő, társadalmi-kulturális mintát adó szerepe volt. Ez a változat azonban csak 1890 után kezd szaporodni, s 1900 után lesz elemezhető mennyiségű.

A legnagyobb terjedelmet az öt kategória közül a negyedik, az egzotikus és a romantikus helyszín foglalja el. A *Nagy képes naptárban* egyenletesen 42-45% tartozik ide. A *Kis képes naptár* elbeszéléseinek 52-55%-a játszódik ilyen helyszínen. Hasonlóan magas arányok jellemzik a tízévenkénti keresztmetszetet is. A *Keresztény képes naptárban* csak az első évtizedben volt jelentős ennek a kategóriának a részesedése. Egyébként valamennyi naptárban a magyar és a külföldi anyagnál nagyjából egyforma a kategória terhelése. A számba vett mintegy 1800 oldalnyi anyagból több mint 800 oldal tartozott ide.

E helyszíneket - mint már említettük - valami sajátos társadalmonkívüliség, meghatározhatatlan sejtelmes félhomály jellemzi; kitalált országok, tájak, esetleg megnevezett magyar várak, de a meghatározatlan idejű regéknél is lebegőbb elhelyezéssel az időben. Kivált a magyar, de gyakran a külföldi változat helyszíne is valamely vár vagy váromok, alagutakkal, rejtekajtókkal, csigalépcsőkkel, tömlőcövekkel, ember nem járta erdők, sziklaormok, rejtekadó ösvények, keresztutak. Néha a szereplőket több távoli földrészen is végighurcolja a szerző.

Ezek a szereplők várurak, grófok, lovagok, zsarnok apák, erényes és elvetemült nők, haramiák, kalózok, koldusok, remeték, zarándokok stb. Ráismerünk: ez bizony a 19. század

elején is dívott, a magyar „nagyközönséget” az olvasásra szoktató románok néhány típusának világa. A cselekmény vadromantikus, halmozottan kalandos, sokszor irgalmatlanul kusza, de mindig fordulatos. Az egész a meglepetésekre, a megdöbbenésre van építve. Semmi sem valószínű, minden rendkívüli. A jellemek következetlenek, illetve valójában nincsenek is jellemek, a cselekedetek motiválatlanok, az érzelmek hiteltelenek. Mindent az izgalmas meseszöveg ural, s az érzelmek áradása. Az izgalomkeltés romantikus elemei minden műben megtalálhatók: a cselszövény elmaradhatatlan, gyakori a tragikus félreértés, a gyerekcseré, gyereklopás, fogság, nőrablás, kényszerházasság, a tetszhalott felébredése, elveszett családtag váratlan megkerülése, felismerése, elásott és talált kincs, minden második szereplőről kiderül, hogy nem az, akinek látszik stb. Az érzelemkeltés, a „szívképzés” gyakori eszközei: az erényes és jobb sorsra érdemes nők méltatlan szenvedése, az ártatlanság meghurcolása, a szerelmesek fantasztikus bonyodalmai, árvaság, nyomorúság stb. A megoldás mindig a legváratlanabb helyzetekben a „legváratlanabb” módon érkezik, s az igazság kiderül. A gonosz általában elnyeri büntetését, vagy szelídebb változatban, mint tévelygő, jó útra tér, megjavul. Az erény, a jótett vagy elnyeri jutalmát, vagy önmagában hordja azt, alapja a boldogságnak még rossz körülmények között is. A képtelen kalandok, a szélsőséges érzelmek, a meglepetések ellenére ez a világ könnyen átlátható, felfogható, törvényei egyszerűek. Végső hatásában a felbolygatott olvasót megnyugtatja. Ugyanakkor talán a váratlan helyzetek által kiváltott lélektani élmények elő is segíthették, hogy a személyiség felkészültebben fogadja a mindennapok viszonyainak változását is.

Az arisztokrata helyszínek részesedése jóval 10% alatt maradt minden naptárban, s ezen belül idővel még csökkent is. Az ide sorolt elbeszélések nagyobb részükben igen sok hasonlóságot mutatnak cselekményben, eszközökben, világszemléletben az előbb jellemzett csoporttal.

Az egzotikus és romantikus helyszínek után a második legterjedelmesebb kategória a *vidéken játszódo* elbeszéléseké. A *Nagy képes naptárban* egyenletesen 25-30% a vidéki helyszín aránya. A kisebb naptárakban is ehhez hasonló, annyi különbséggel, hogy a hetvenes években a *Keresztény képes naptárban* 70 százalékig megy fel. Ezen belül a magyar vidéki terjedelem a *Nagy képes naptárban* kb. kétszerese a külföldi vidéknek, a kisebb naptárakban pedig csak magyar vidéki helyszín fordul elő. A továbbiakban a magyar vidéki helyszínen játszódo elbeszéléseket fogjuk megvizsgálni. (Összterjedelmük a *Nagy képes naptárban* megközelítőleg 400 oldal.)

A kategórián belül az egyik csoportot az anekdoták, tréfás, zsánerképszerű elbeszélő költemények alkotják. Ezek Tatár Péter viszonylag jobban sikerült rigmusai. Mai szemmel olvasva talán kicsit együgyűnek hatnak, s Göre Gábort vagy jobbik esetben Vas Gerebent juttatják eszünkbe. Mindamellet valami közük a népies kisrealizmushoz is volt a maguk sok jó apró megfigyelésével, sikerültebb humorral. A témák hasonlítanak a falucsúfolók ötleteihez. Olyan falusi eseteket dolgoznak fel, amelyeket - ha megtörténnek vagy ráfogják valakire - a hagyományos kis közösség megújuló élvezettel emleget fel évtizedekig. A szereplők falusi atyafiak, bírók, esküdtek, csőszök, falusi bölcsek, nagyokosok, esetleg a nótárius fia. Ezek a tréfás irományok legnagyobb számban 1858 és 1863 között születtek Tatár pennájából.

Még ezt megelőzően azonban a falusi történeteknek más típusai jellemezték naptárainkat. Főleg a *Keresztény képes naptár* első évfolyamában fordult elő gyakran az a típus, amelyben ugyan halvány utalások is voltak a kor falujára, de középpontjában inkább a szegénység, szenvedés kicsit elvonatkoztatott problémája állt. Ezeknek az volt a mondanivalója, hogy a földi életet el kell fogadni olyannak, amilyen, hogy tudniillik vannak szegények és gazdagok. A földi nyomorúságért pedig a másvilági boldogság nyújt vigasztalást. A gazdagok viszont

többnyire jólelkűek, s illik is jótékonykodniuk. Jólelkű kisasszonyok elemózsiát és pénzt visznek az ínségben szenvedő napszámosoknak, az uraság és az árendás lakomát rendez a szegényeknek ruhasorsolással és emlékpénzzel, a hercegkisasszony hét pengőt ad a mezőre ételt vivő parasztlánykának. „Az ily tettek mint csillagok ragyognak az égen, melyeket a másvilágon hervadhatatlan koszorú vár.” A szegények pedig hálásak a jótettért, imádkoznak jótévőikért. A barokk-feudális világkép köre ez, amelyben a szegények türelemmel viselik a nélkülözést és a nyomorúságot, s ha erényesek, jámborak, szorgalmasak, akkor „boldognak is tartatnak”.

A falusi történeteknek ez a típusa alakul, változik tovább 1855-től immáron Tatár Péter keze alatt. Egyre inkább felismerhetővé válik a kor falujának reális világa, bár az új típus egyik változata még közelebb van az előbb bemutatotthoz. Itt is minden a szegénység körül forog. A nyomorúság mindig valami véletlen külső ok (árvaság, özvegység) következménye, természet adta szegénység. Tatár Péter is vallotta: „egyenetlen a lét örökké barátom.” Azonban - mint egy elbeszélés címe mondja: „Ki az erény és becsület útján marad, Isten megsegíti.” A segítség itt mindig kívülről, felülről, véletlenül jön, váratlan örökség, kincstalálás, örökbefogadás, jó házasság, önzetlen jótévként révén. Az előző évtized elejének uralkodó típusához képest annyi a változás, hogy az erény már itt a földön elnyeri jutalmát. A gonosz, a tévelygő ebben a típusban általában jó útra tér. Végén itt is mindig levonatnak a tanulság. Az igazi érték az erényes élet, ami jelenti a becsületes munkát, istenfélelmet, becsületet, hűséget, őszinteséget, a család szeretetét, a szülők tiszteletét, jó bánásmódot az árvákkal.

A Tatár Péternél kifejlődő másik típus leggyakoribb alapképlete, hogy adva van egy telkes gazda rossz fia, aki kocsμάzik és elveri az örökséget. Később azonban jó útra tér, szorgalmas gazda lesz, s lassan gyarapodik. A tanulság itt az, hogy becsületes munkával helyre lehet hozni a hibát. Ez az épületes célzatosság különben szorosan kapcsolódott a jobbágyfelszabadítás utáni parasztság egyik jellegzetes hibájához, s a felülről sugallni kívánt polgáriasabb magatartásmintához. Itt a legfőbb érték a szorgalmas munka, ami polgári értéként jelenik meg. Egyébként elszórtan több helyen találkozhatunk Tatár falusi történeteiben - sokszor szervesen odacsatolva - polgárias minták propagálásával is. Viszonylag leggyakrabban a művelődésre, tanulásra, iskolaépítésre, tanítótartásra vonatkozó sorokat olvashatunk. Néhány elbeszélésben Tatár határozottan az okos, szorgalmas, új technikákat bevezető gazda mintáját állítja olvasói elé. Egyik hősről mondja:

„Mert okos gazda volt, úgy nyolcad rész telkén
Többet termelt, mint más két egész telkén.”

Itt a követendő minta már nem a hatökrös gazda, hanem az új eszközök, technikák bevezetője:

„Hogy vas ekéje volt, most már mind követték,
Több fiatal gazda követte példáját
S úgy intézte mint ő váltó gazdaságát.”

Az ilyen határozott, korszerű mintasugallások azonban nemcsak az összes elbeszélések tengerében, de a falusi történetek terjedelméhez képest is elenyészően ritkák voltak. A falusi történetek Tatár Péter-féle típusai - mint annyi minden kalendáriumaink környékén - inkább a 18-19. század fordulójára utalnak vissza. Részben az érzelmős családi románok világát juttatják eszünkbe, részben a német nyelvterületen a felvilágosodástól is megérintetten kialakult Dorfgeschichteket épületes moralizálásukkal. Mindebben van valami, a polgárias mentalitás felé lendítő elem („Ne hagyd el magadat, s nem hagy el az Isten!”), de elég korlátozottan. Míg azonban a *Nagy képes naptárban* ezek a falusi történetek a naptár

egészehez képest jelentéktelenek, addig a *Kis képes* és a *Keresztény képes naptár*nak a 60-as években éppen ezek a jellegadó elemei, s ez adja meg ezeknek az írásoknak a jelentőségét.

Hátravan még a *városi* helyszínű elbeszélések számbavétele. A *Kis naptár*okban a városi helyszínek elenyésző mértékben fordulnak csak elő. A *Nagy képes naptár*ban viszont az elbeszélések 10%-a, sőt a 60-as években 20%-a tartozik ide. Ennek nagyobbik része magyar városi helyszínt jelent. Körülbelül kétszáz oldalnyi anyagot kell megvizsgálnunk. Ez nem tűnik számottevőnek, de mivel egy új jelenséget, a kapitalista várost bemutató, mentalitástörténetileg izgalmas materiáról van szó, ezért ezt a kétszáz oldalt igen alaposan kell szemügyre vennünk és bemutatnunk. Ennek során az eddigieknél is többet vagyunk kénytelenek idézni, mert eléggé ismeretlen - bár voltaképpen feltételezhető - vonulatról van szó.

Az első tünet az 1858-as évfolyamban az alig háromoldalnyi tatáriáda: „Az augusztusi Pest-i vásár, avagy sem pénz, sem gyapjú.” Egy földesúr a pesti vásáron eladja a gyapjút a zsidónak, majd betér a Komlóba, ahol Patikárius Ferkó húzza a nótát a sírva vigadozáshoz. Hozzá szegődik mulatni báró Tréba és gróf Trágli, „egy pár iparlovag”. A két városi svihák mulatozás közben rövid úton kiforgatja a derék vidéki uraságot a pénzéből. Az úr felocsúdva így mérgelődik:

„Nem akarom már e várost látni, ahol
Bolondot csinálnak a jó falusiból,
S felsóhajtott: üsse meg a kő e Pestet!”

Mondhatjuk, nagyon valószínű történet, s a későbbiek ismeretében hozzátehetjük, - voltaképpen szelíd intonáció. Az 1859-es naptárban újabb tünetek jelennek meg. „A divatmajmolók vagy én is grófné akarok lenni” című írás az ügyvédnéről, bankárnéről és barátnéjokról, a boltos feleségéről szól. A boltosról ezt írja a szerző:

„... hajdanta egy kosár citrommal
Mint kucséber idejött éhes gyomorral
S e boldog országban úgy elgyarapodott...”

A három feleség a grófnét akarja utánozni: divatos ruhák százait csináltatják, kocsikkal járnak, estélyeket adnak stb.

„Megmutatjuk, hogy ott, hol pénz vagyon
Az úgy élhet, mint bármely grófasszony.”

A férjek azonban a vállalkozásba belebuknak, s minden semmivé lesz, míg a grófné az marad, aki volt.

„Mert csak a földbirtok a valódi vagyon,
A pénz elrepül, elfogy bíz az nagyon.”

A pénz hatalmával kapcsolatos eszmélkedést Tatár Péter folytatja a *Lutri* című elbeszélő költeményben ugyanezen naptárban. Ennek a kiindulási pontja az, hogy egy zsidó ember lutrin rengeteg pénzt nyert.

„Én pedig bámultam, hogy a pénz mit nem tesz
Nélküle az ember éppen semmivé lesz,
És a vakszerencse egy pillanat alatt
Ad tekintélyt és fényt, irigylett hatalmat...
Sőt tudományt gyakran és nagy tiszteletet.”

Szintén az 1859-es évfolyamban a „Mint járt a nótárius fia, ki okosabb akart lenni a falunál” című rigmus ugyan falun játszódik, de tulajdonképpen ebben is a város szelleméről van szó. A

köztisztelőben álló nótárius fia kitanul a városban, majd külföldet is jár. Gazdája tönkremenvén, hazakényszerül falujába, apja örökébe.

„S mint a féle külföld majmoló emberek
Kik minden hazait mindig becsmérelnék
Egész gazdaságát fenekétől kezdve
Felforgatta, számos újítást is kezdte.”

Jármos ökör helyett paripát tartott, trágyát Angliából verslóggal hozatott, juhot Amerikából rendelt.

„Aztán földét géppel munkáltatta,
A sok mesterembert szüntelen hordatta.”

A vetőgép minduntalan elromlott, s emiatt későn ért be a termés.

„Most látta, hogy ez a magyar föld nem olyan
Mint az angol és itt dolgozni komolyan
Kell ám a gazdának...”

Íme úgy tűnik, csírájában együtt is van a kis magyar antikapitalizmus jó néhány eleme: a bűnös város eszméje, a városellenesség, antiszemitizmus, idegenellenesség, a kalmárszellem és a romboló pénz, a mozgó tőke megvetése a nemzeti jellegű, megőrző földtulajdonnal szemben, az új szokások, a változások elítélése mint külföldmajmolás, a technikai fejlődés bírálata, s az a tétel, hogy a magyar sajátosságoktól idegen a tőkés polgári fejlődés. Hogy gyorsabban menjen ezen eszmék szárba szökkenése, Tatár Péter előveszi Gvadányi hervadhatatlan művét, az „Egy peleskei nótárius budai utazását”, a 18. század végi nemesi ellenállás eszméinek műbe öltözött gyűjteményét, az emlegetett ún. második nemesi kulturális szint legolvasottabb könyvét. Csatasorba állítja a jó öreg peleskei nótáriust, a történeti gyökerű, kikezdhetsélen magyar nemzeti hagyományok rendíthetetlen védelmezőjének az arche-típusát, a csorbítatlan magyar identitás őrállóját. Az 1860-as évfolyamban még csak a Gvadányi által megírtakat lopja el és plagizálja szokásához híven, de az 1861-es naptárban már új életre kél a hős: „A meghalt peleskei nótárius feltámadása, lelkének vándorlása és újra visszaköltözése az örök életre.”

A feltámadó nótárius először a vasúttal találkozik, s majdnem nyakát töri. Morog is, hogy anglusnak való az ilyen mesterség. A zsandárok bekísérik a megyefőnökhöz, aki megvacso ráztatja. A telegráfot, a villanyt már itt ördögi találmánynak nevezi, a kénköszagot árasztó, bűdös gyufát pedig az ördöggel cimboráló zsidók leleményének. Megtekinti az aratógép bemutatóját, s így kiált fel:

„Óh emberi elme, hiú nagyravágyás!
Lásd nagy tudományod hogy itten mivé lett.
Előbb vízmértékre vedd a szántóföldet
Midőn beteg elméd ily szüleményével
Fellépsz s nem bírsz a föld parányi gödrével.”

Nem tetszik neki az omnibusz, a gázvilágítás, a Lánchíd, a léggömb, a krinolin; dohog, hogy az anglus átfúrta a várhegyet. Rendületlenül szidja az angolokat, s mikor a gőzhajó „szét-pukkan”, így fakad ki:

„Hogy minél hamarabb elveszítsük egymást,
Gondoltunk vasutat, gőzhajót, egyet más.
Bizony ez a világ már nem sokáig áll,
Mert megromlott már ez s mindennap alább száll.”

Végezetül meglátogatja az Akadémiát is, ahol anglus könyvekből tanult tudósok gazdasági gépekről, vasekékről stb. beszélnek, s arról, hogy a nép balvéleményét ezekről el kell oszlatni. A nótárius ennek is ellene szól, s oda nyilatkozik, hogy a tudós urak először igazgassák az eke szarvát, s csak utána oktassanak anglus könyvből.

A második feltámadás a *Nagy képes naptárban* 1862-ben jelent meg. Nótáriusunkat itt nagy világjárásban találjuk. Ott van Solferinónál, a villafrancai békénél, Párizsban a tiszteletére adott lakomán töltöttkáposztázik, majd Palmerston hívására Angliába megy. A töltött káposzta fölött itt is nagy tósztot mond. Inti az angolokat, hogy a vasutat, gőzhajót hagyják el, s boldogabb lesz a világ. Ellene vetik, hogy ne ítéljen könnyen, nézze meg a gyárakat, nézzen jobban körül. Megteszi, de nem tetszik neki a kapitalizmus:

„Igaz, hogy hazánkban ilyen gyáripár nincs.
A föld ott még most is a legfőbb, legnagyobb kincs.
De mert jó anyánk az, éhen nem veszünk el.”

Ezzel szemben Angliában ugyan sok a pénz, mint a pelyva, de keveseknél van minden vagyon, sok a zsebtolvaj, a koldus. Ezáltal csak a státus terhe nő.

„És az a sok koldus válik mind terhére,
Lehetvén majd annak egykor veszélyére.”

El is indul jobb világba, a szabadság dicső hazájába, Amerikába. Természetesen hajótörést is szenved, s mindenféle kalandokon megy keresztül még Amerikában is. Viaskodik kígyóval, elefánttal, krokodillal. El is gondolkodik azon, hogy micsoda ország ez, ahol ennyi szörny és veszedelem, állandó halálveszély van. Itt mulatságos dolgok is történnek vele, mégsem tetszik neki az ország, mert Amerikában is csak anglusok vannak, s ott is a pénz az úr.

„Ugyan hogy ha angol és zsidó nem volna
Ezen a világon pénz tán nem is volna.
Ezek az aranyat s rongyot vásárolják
S a világ nyakára csak a jármot tolják.”

Itt már az internacionális kapitalizmus világuralmának réme is feltűnik. S hogy teljes legyen a legrosszabb magyar nézetrendszer, megjelenik a nemzetiségek csúnya pocskondiázása is. Az Amerikában feltűnő drótos tótot piszkos képűnek, gacsos térdűnek nevezi Tatár.

„Íme itt egy példány azon emberfajból
Melyet teremtett Isten csupa krumplihajból.”

Bucsánszky főtollnoka máshol is gúnyolódik a zabkása mellől a tejjel-mézzel folyó magyar földre vágó, korgó gyomrú tótokon.

Egyre erősödnek, sokasodnak az antiszemita kiszólások. Az *Új képes naptárban* Bohó Misi csínytevései közül egyet legalább mindig a zsidók kárára követ el. A *Regekunyó* sorozat 1868-as 28. számú füzetének minden írása zsidókról szól. Mindennek a koronája s a konzervatív, antikapitalista, modernizációellenes nézetek szinte teljes gyűjteménye „A megholt peleskei nótárius harmadszori feltámadása és utazása a földön, vagy milyen lesz a világ száz esztendő múlva” című Tatár-mű. Szertefutó gondolatait, burjánzó ötleteit elég nehéz rendbe szedetten előadni. Az első szakasz a jelen felvillantásával indít, s annak gúnyos emlegetésével, hogy „most szörnyen haladunk”.

„Ősi kastélyunkból lett szesz vagy cukorgyár
Melyekben kevélyen a Mózes fia jár.
Arany óra vagyon bársony mellényében
S a magyar fajt rontó vekszli erszényében.”

Ha ráírod neved a vekszlire, folytatja Tatár Péter, akkor magadat az ördögnek eladtad, egész vagyondod fizeti az árát. Egy kis papirosért ősi földet kell adni. (Ez az egyik mozgatója az antikapitalizmusnak és a vele összekapcsolt antiszemitizmusnak: a nemesség bizonyos térvessztése az új polgári viszonyok között.) Következik Budapest leírása, a fejlődés gúnyos bemutatása. De mit ér mindez, ha a dicső múlt, „a nemzeti erények dúsgazdag kincsesára” csak álom:

„Kalmárrá lett a nép, mely csatákat vívott
Nem szereti többé ezt a szentelt földet.”

Mi lesz száz év múlva 1967-ben, ha máris elvesztettük történeti nemzeti erényeinket, „ha ez a világ már most is ilyen elfajult”. Álmában a nótárius légszekérrel indul az 1967-es Budapestet megnézni. Kalauza Mózeszt mondja a hon alapítójának, s a városban csak egy rész „Magyaria”. Magyarul csak a parasztok beszélnek. Könyvet nem adnak ki, csak kereskedő, meg adókönyvet. Az utolsó magyar író csontvázát múzeumban mutogatják. Ez lett az eredménye, hogy Budapest világváros lett, a műveltségnek ajtót nyitott, s immár nem durvák az erkölcsünk. Győzött a „hasafiság”

„Ilyen eredményt János Vajdának köszönünk
Mert nála nélkül most is barbárok volnánk
S hon alapítónak Árpádot tartanánk.”

A gyerekek léghajóval Londonba járnak kereskedést tanulni. Nagy is a tudományuk, „de semmit sem tudtak a históriáról”. A nótárius elámul, amikor vendéglátója férjét utasítja, hogy főzzön valamit, mert vendégek lesznek. Ki is oktatja a múltból jött atyafit, aki még úgy tudja, hogy a nők dolga a gyereknevelés és a háztartás. Női országgyűlés, női hadsereg van, a házasság csak hat hónapra szól, az elnöknő már húsz férjet cserélt.

Óriási a haladás, a mezőn gépek dolgoznak, a ló csak állatkertben van. Kenyérpótlékot a Holdról hordanak. De a nótárius észreveszi, hogy csak „kevesen a kincsnek urai, s szaporodnak a város koldusai”. Ugyanaz az eszmefuttatás jön itt a kapitalizmus pauperizmusának veszedelmeiről, mint ami Londonban hangzott el. Hősünket elviszik a város Új Jeruzsálem nevű részébe is. A sarkon a kis Iczig üzletel, nyúlőrrel, ronggyal, s a pálinkába, ecetbe vizet tesz.

„Egy akóból így lett két akó itala
De hiszen a kalmárnak ez a hivatala.”

Sok gyárat is lát a nótárius, de az mind egy emberé. Egy gyereket kikérdez a történelemből. Az mind elrecitálja a sok derék férfit, akik nyúlőrkereskedéstől a báróságig vitték, de Attilát rablónak tudja, Árpád népét vad csordának, butáknak, tunyáknak, akik a művelődésben nem haladtak, ezért kiirtották őket, s a maradék a németek, oláhok, tótok közé olvadt. Peleske nótáriusa még megnézi a várost föld alatt összekötő vasutakat, aztán kijelenti, hogy inkább ne legyen Pestnek csatornája, 40 lánchídja stb. „ha elfelejti múltját, s idegen fajzat jár a szent porokon”. Majd felébredve örül, hogy mindez csak rossz álom volt, s le is vonja álma tanulságát:

„ne irigyeljünk ilyen műveltséget soha!

.....

igaz nincs gyáripár, de a föld a legfőbb kincs.
Jó anyánk az nekünk, éhen nem veszünk el
csak ne kalmárkodjunk a becsületünkkel!

.....
Azért ne hallgassunk az álprófétákra!
Tartsunk hát mi össze, a menny a tűrőké,
Hát legyünk magyarok most és mindörökké.”

Tatár Péter, született dalnoki és mezőmadarasi Medve Imre itt az egész polgári jellegű kapitalista fejlődés célszerűségét megkérdőjelezte. Nemcsak történeti alapú nemzeti identitásunkat látta veszélyeztetve általa, hanem ebből következően nemzet pusztító öngyilkosságnak ítélte az egész tőkés fejlődést is. Ezek a nagyobb művekben töményen penetráló eszmék szétszórva később is mindújra megjelentek, s immáron a kisebb naptárakban, így a *Kossuth* és *Honvéd* naptárakban is, ahol gyakran hangoztatja Tatár, hogy a „zsidók füstös gyárat csináltak kastélyainkból”. Azt jósolja, hogy az emancipáció következése az lesz, hogy zsidó országgá válunk. Új Jeruzsálem lesz egész Magyarország, s „tán idővel minket ők emancipálnak”.

Nem gondolhatjuk, hogy Tatárnak ezek az egyébként nem kis példányszámú írásai alakították ki a tőkés fejlődést kárhóztató, elítélő, ellenérzésekkel fogadó attitűdöket, hangulatokat. Úgy véljük, hogy Medve Imre - mint egy társadalmi-kulturális réteg tollforgató tagja - csak megfogalmazott, kifejezésre juttatott (nem éppen magas szinten, de ez a hatásnak nem akadálya) egy formálódó, alakuló, lappangó mentalitást. Lehetőségével élve nyomdafestékekhez juttatta azokat a feléledő, történeti gyökerű, nemesi szemléletű elemeket, amelyek az új körülményekhez alkalmazkodva, az új helyzetre, új jelenségekre egyfajta konzervatív választ adtak. Irinyi Károlynak igaza volt, amikor a Magyarország története 6-7-8. kötetéről rendezett vitában azt állította, hogy a „filozófiai rendszert egyáltalán nem alkotó, moralizáló kultúr-pesszimizmusnak a köznapi tudat és cselekvés szintjén” is van lecsapódása. „A magyar társadalom szinte valamennyi osztályát és rétegét megfertőzte, de legalábbis megérintette ez a szemlélet, amely a modern társadalomban csak a kor üzér-, kalmárszellemét, a bűn melegágyát, a patriarchális erkölcsök felbomlását, az ideálok elvetését az önérdék tobzódását, a mammon imádatát látta... Annak a szemléletnek a visszahúzó hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni és csak a dzsentrihez kötni, amely kárhóztatta a füstölgő gyárkémenes ipart, és egyenesen nemzetpusztító öngyilkosságnak ítélte a tőkés polgári fejlődést.”

A köznapi gondolkozásnak erre a széles talapzatára vetnek fényt a kalendáriumokban fellelt és sok százezer példányban kolportált nézetek. A magaskultúrában árnyaltan fogalmazva is csak később születnek a tőkés fejlődést megkérdőjelező művek. Kifejezett antiszemitizmusról, Budapest- és külföldellenességről, a liberalizmustól áthatott magaskultúrában ekkoriban nincs szó, még a napi sajtó szintjén sem. A mélyben, a mentalitások világában, a populáris műfajokban, ebben a múlthoz ezer szállal hozzászótt, mégis újmódi tömegkultúrában azonban már ott készülődnek az alvilági erők, ott gomolyognak a századvég és a századelő konzervatív színezetű mozgalmainak mentalitásbeli előfeltételei. Természetesen nem arról van itt szó, mintha a parasztot és kisiparost mozgósítanák a kapitalizmus ellen. Egyelőre inkább csak megerősítik saját világának értékeiben, a tradíciókhoz való ragaszkodásában. Ahhoz, hogy ebből a fentebb bemutatott eszmekörből tudatos antikapitalizmus szülessen, szükség lesz még számos transzformációra. Mindenekelőtt azonban arra lesz szükség, hogy a kapitalizálódás előrehaladásával nyilvánvalóvá váljék, hogy a kapitalizmus olyan gazdasági termelőrend, amelynek hatásai elől nem lehet elzárkózni, elbújni, hanem szembe kell vele nézni. Ennek felismertetéséhez, a modern antikapitalista nézetek hatékony terjesztéséhez azonban a termékeny alapot a mentalitások változásai adták. Ezt pedig a Bucsánszky-féle kalendáriumok itt leírt kultivációi is segítettek előkészíteni. Hiszen az itt megjelent, bevezetett és kultivált fogalmakból is szövődött az az új szimbolikus világ- és társadalomkép, amelynek hálója lassan meghatározta az emberek szemléletének, nézeteinek, világértelmezésének közös képzetanyagát, általános kereteit.

Az irodalmi anyag bemutatásának végére érve, s miután el is olvastuk mint műélvezők ezt a kalendáriumi irodalmat - anélkül, hogy az esztétika tudományában illetékeseknek éreznénk magunkat - illendő valamit nyilatkoznunk e művek mineműségéről is. Tisztán empirikus alapról indulva készítettünk el egy listát, a kalendáriumi szépirodalom kiemelt témáiról, konfliktusairól, megoldási módjairól, eszközeiről. Elvégezve a kódolást, s olvasgatva az anyagot, úgy látjuk, hogy ezekkel a sémákkal viszonylag könnyen, szinte gond nélkül megragadhatók a művek. 3-4, de legfeljebb 4-5 elemmel a legtöbb mű leírható volt. Ez a sémászerűség azt jelenti, hogy az írások mechanikus szabványeljárással születtek. Az egyszerűsítést, egyneműsítést - ami a modern tömegkultúra egyik legfontosabb eljárása, ismertetőjegye - leginkább a magyar- és a világirodalom nagy remekműveinek kalendárium-beli, zanzásított változatain szemlélhetjük. Csak a cselekmény fordulatai, a jellemek csontvázai, az egyszerű világképbe, sémába erőszakolható jelentések maradtak meg. Az így elkészült művek aztán semmiben sem lógnak ki a szabványosított művek sorából. Valamennyi mű világképe könnyen áttekinthető, felfogható, megérthető.

Ezeket az írásokat korabeli vélemény szerint az olvasók szívesen és élvezettel olvasták. A hatás titkát a kortársak éppen a művek egyszerűségében látták, s abban, hogy „közvetlenül ragadták meg tárgyukat”, s szélsőségesen hatásos eszközöket használtak. Romantikus fordulatossággal haladt a cselekmény, a szereplőknek nem volt bonyolult jellemük, a borzalmak rémségesen borzalmasak, az érzelmek szentimentálisan vagy szélsőségesen eltúlzottak voltak. Ha irodalomelméleti fogalmakkal kellene modellálnunk anyagunkat, úgy ezt talán a Naumann-féle befogadásesztétika nyomdokain járó Bojtár Endre elméletének keretei között tehetjük meg legcélravezetőbben. Egészen leegyszerűsítve Bojtárnak egyébként is röviden leírt tételeit, az irodalmi mű olvasásának, az élménynek három elméletileg elkülöníthető fokozata van: az értékelés, az értelmezés és a leírás. Ezekhez az egyetlen műalkotás három tárgya tartozik: 1. az esztétikai tárgy, a szépség; 2. a szemantikai tárgy, a jelentés; 3. a morfológiai tárgy, a struktúra. Ez azt jelenti, hogy az egyes műalkotások is hármasság szerint különülnek el. „Vannak irodalmi művek, melyek 1. képesek esztétikai tárgyat létrehozni, vannak, 2. melyeknek csak jelentésük van, s végül olyanok, 3. melyeknek csak struktúrájuk van. Az olvasók között ugyanúgy vannak 1. akik képesek, fogékonyak a szépségre, olyan, 2. akiknek csak a mű nem-esztétikai értékére: jelentéseire ... van fülük, s végül olyanok, 3. akik csak a mű strukturális elemeit (hősök, cselekmény stb.) vagy a csak struktúrából álló műveket érzékelik.”

A kalendáriumi elbeszéléseknek jobbra csak struktúrájuk van, illetve részben nagyon egyszerű, differenciálatlan jelentése. A rendszeresen csak ezt olvasók pedig a legjobb esetben is csak valamilyen egyszerű jelentések megértéséig juthattak el. Így bár elmondhatjuk, hogy a kalendáriumolvasásnak nagy szerepe lehetett a rendszeres olvasás szokásának kialakításában, egyszersmind azonban ez az olvasási gyakorlat az ízlésszint konzerválódásával járt, s akadályozhatta a magasabb olvasói szinthez való felemelkedést.

Összefoglalás

Könyvünk első része a kapitalizmus koráig vizsgálta a kalendáriumnak mint kommunikációs intézménynek a létrejöttét, fejlődését, funkcióinak alakulását, társadalmi létezés módjának változásait. A második részben azt igyekeztünk megmutatni, hogyan működik ez az archaikus intézmény a kapitalizmus első évtizedeiben. Mik a folytonosságok és mik az újdonságok.

Az első részben úgy találtuk, hogy a kalendárium születése szorosan összefüggött a kora-kapitalista fejlődéssel, az idő és az időpontok megnövekedett jelentőségével. Az időjelzés mint alapfunkció mindvégig meghatározó maradt. A kapitalizmus első évtizedeiben az idővel kapcsolatos információszükséglet tömegessé válása miatt nőtt meg robbanásszerűen a Magyarországon eladott kalendáriumok példányszáma. A tradicionális életformából kimoszuló parasztság is ezért kezdte tömegesen használni ezt az időjelző eszközt.

A kalendárium egyrészt jó segédeszközt jelentett a termelési év, az éves ciklusok hagyományos tagolásához, megkönnyítve az évosztás liturgiáját, másrészt segített tömegessé tenni az új időfogalmat is, a „természetadta” társadalmak ciklikus időfelfogásával szemben az idő lineáris jellegű percepcióját. Így a kalendárium valójában legitimizálta a hagyományosabb, de máig élő ciklikus és a modernebb lineáris időszemlélet egymás mellett élését, összefonódását. A kalendárium széles elterjedése hatékonyan hozzájárult ahhoz, hogy az idő megszabaduljon lokális korlátozottságából és össztársadalmilag, illetve nemzetközileg standardizálódjon.

A kezdeteknél, a 16-17. században kialakult kalendáriumtípus jellegadó matériája a jóslások szerteágazó rendszere volt. A jövődölések alapját az asztrológikus világkép adta, amelyet ókori elemekből középkori technikával épített fel a reneszánsz tudományosság. Mindez azonban ugyanakkor újkori, polgári funkciókat is kielégített. Az asztrológikus jövődölés ugyanis válasz volt a jövő kiszámíthatóságának terjedő igényére. (Az adott kor lehetőségei között adható válasz.) Ez azt jelentette, hogy az idővel kapcsolatos viselkedés új elemmel gazdagodott. A tradicionális társadalmakban megszokottnál nagyobb figyelem jutott immár a jövőnek. Terjedt az aktívabb jövőtudat, amiben bizonyos mértékig már ott munkált a születő új világ teljesítményszükséglete, a teljesítményorientáció is.

A felvilágosodás korában kezdeményezték a kalendáriumi jövődöléseknek mint kváziracionalitásoknak, sőt rációellenesnek az elhagyását. A felvilágosult magasművelődés által megfogalmazott kalendáriumeszmény a jövődölések helyett olyan új matériákat tartalmazott, amelyek szintén a változó temporális viselkedéssel voltak kapcsolatban. A népfelvilágosítás, az ismeretterjesztés a jövő praxisát, a lineáris előrehaladást, a fejlődést kellett hogy szolgálja. Az ideálhoz közelebb eső kalendáriumok, de még a Bucsánszky-féle ponyvanaptárak is nagyon sokféle anyagukkal orientálták az olvasókat a jövő felé, s egyszersmind a történetiség, a történeti változás szemléletét is segítettek kialakítani. Előkészítették a lineáris előrehaladás hitének egyre szélesebb elterjedését, majdani evidenciává válását a társadalmi tudatban.

Az 1730 és 1820 közötti időszakban megszorodtak a kalendárium funkciói, változott elhelyezkedése a társadalmi kommunikációs rendszerben s a művelődés egészében. Korábban szinte csak közvetlen gyakorlati funkcióról beszélhettünk, most azonban kifejlődött a szórakoztató és a hírközlő funkció, s kezdett kiforrni az ismeretterjesztő funkció. Az írásos kultúra reformációkori nagy nekilendülése után a szatmári békét követő száz évben ismét hatalmasan kiterjedt az írásbeliség, az új kommunikációs formák hatóköre. Míg azonban korábban ez a kultúra viszonylag egységes volt, s a kalendárium is ennek a majdnem egységes írásos kultúrának s az irodalomnak a része volt, addig a 18. század végére ez a kultúra

megoszlott, s az elkülönülő magas kultúrához képest a kalendárium alacsonyabb szintre szorult, s a 19. század elején lassan ki is záródott a kiformalódó új irodalomfogalomból.

Az írott kultúra gyors kiterjedésével, a kommunikációs eszközváltással szükségszerűen járt együtt a kulturális szintek kialakulása. Európa-szerte a felvilágosodás korától, illetve az ipari forradalom elterjedésétől kezdett karakterisztikusan különbözni a folklór feletti kultúrának a magasabb szintje az alatta elhelyezkedő, egyre szélesedő, alapjában szintén az írásbeliséghez hajló, de alsóbb kulturális szinttől. Ennek az alsóbb szintnek a hatóköre Magyarországon kiterjedt a mezővárosi parasztpolgári, kézművesrétegekre s bizonyos fokig a módosabb falusi paraszti csoportokra is, de legfőbb hordozói az emelkedő, megerősödő köz- és kisnemesi, kisértelmiségi tömegek voltak. A kalendárium ebben az időszakban ehhez a szinthez, a nemesi művelődés alsóbb szintjéhez köthető. E társadalmi-művelődési réteg klasszikusan kiérlelődő életkultúrájának szerves eleme volt. Gazdaságilag, művelődésileg emelkedő, az írásbeliséghez eljutó rétegről van szó, amely azonban az egész fejlődés visszafogottsága miatt nem lépett ki radikálisan a tradicionális termelési módból és technikából. A kalendárium egész létezménye ezt a kétarcúságot mutatja. Az évenkénti periodicitású kalendárium a korlátozott fejlődés tipikus kommunikációs eszközének tekinthető. Az előbbihez hasonló szerepet játszott a kapitalizmus első évtizedeiben a korlátozottan modernizálódó parasztság körében is. Ez az archaikus kommunikációs intézmény a magyarországi társadalmi kommunikációs rendszerben több időszakban sajátos újságpótló, a modern sajtót előkészítő funkciót töltött be a különböző átmeneti, felemásan emelkedő, kispolgárosodó rétegek körében.

Az 1820 és 1848 közötti időszakban a felvilágosodásból induló gondolat nyomán a liberalizmus eszmevilágától egyre jobban áthatott magyar közgondolkodásban kialakult az a nézet, hogy a kalendáriumot a racionális ismeretek, hasznos információk terjesztésével fel kell használni a nemzet színvonalának emelésére. A nemzet fogalmába egyre inkább a parasztságot is beleértették, s így nemcsak a műveltebbeknek készültek új fajta „oktatva mulattató és közhasznú” naptárak, hanem széles társadalmi támogatás eredményeként megszületett a nemes célokat szolgáló, a jobbágynéphez is eljutó *Mezei Naptár*. Ebben az időszakban a társadalmi rétegek és kulturális szintek szerint megoszló kalendáriumirodalom jelentékeny része szolgálta azt, hogy egyre nagyobb csoportokhoz lehetőleg kis csorbitással eljussanak a magaskultúra bizonyos elemei. Lehetségesnek látszott egy tagolt, de bizonyos szempontból homogén népkultúra kialakítása.

Az önkényuralom és a kiegyezés korában a nyilvános közokoskodás még szintén ebben az irányban, a kulturális emelkedés és a kulturális homogenizáció segítésének az irányában kereste a kalendárium lehetőségeit. A drágább közepes és nagy naptárak bár korlátozottan, de sok tekintetben jól szolgálták ezt a programot s a polgárosítás általánosabb céljait. Nem mondható el ugyanez Bucsánszky Alajos naptáiról. Nagyrészt ez a könyvkiadó és nyomdatulajdonos elégitette ki a parasztság növekvő naptárszükségletét. A parasztság lassú polgárosodásával párhuzamosan a Bucsánszky-naptárak évi összpéldányszáma az ezernyolcszázhetvenes évekre négyszázezer fölé emelkedett.

A Bucsánszky-féle vállalkozás létrejöttének, a teljes könyvtermelői vertikum kialakulásának, a kiadói módszereknek és stílusnak, a szerkesztői és írói munkának, a példányszámoknak és áraknak, a terjesztés módjának a vizsgálata mind azt bizonyította, hogy a magyar kulturális termelésben újszerű jelenségekről, egy kapitalista vállalkozás tömegtermeléséről volt szó. Olyan tömegtermelésről, ahol szinte minden vonatkozásban sajátos módon ölelkeztek, egymásba fonódtak az archaikus és a modern vonások. Ennek ellenére ez a kalendáriumirodalom a maga sokfunkciós mivoltában, szabványosító, egyneműsítő és egyszerűsítő technikájá-

val kétségtelenül a kialakuló magyarországi tömegkultúra egyik első megragadható és vizsgálható intézménye. A különösség éppen az, hogy az iparszerű kulturális produkció olyan archaikus jellegű műfajokban jelentkezett először, mint a kalendárium és a néhány leveles ponyvanyomtatvány.

A kalendáriumok tartalmát vizsgálva is azt láthattuk, hogy sok benne a meghökkentően, megragadóan újszerű, de ugyanakkor találkozunk 19. század eleji elemekkel, témákkal, motívumokkal, stílussal, alkotásmóddal is. Kétségtelen a visszahajlás mentalitásában, világképben a századelő populáris kultúrájához. A modernség különböző hangsúlyokkal ugyan, de szinte mindenben archaikus vonásokkal, század eleji tradicionális elemekkel fonódott össze. Valószínűleg a kétféle összetevő mesteri vegyítésében rejlett Bucsánszky hatásának titka. Ez a kalendárium és ponyvairodalom a tradíciók zártabb világából éppen hogy kilépő „kéknadrágosok kulturális blokkjához” fordult. Részben azokhoz, akik a század eleji írásos kultúrát hordozók leszármazottai voltak, részben azokhoz, akik közvetlen érintkezésben voltak ezzel a köznemesi-parasztpolgári-honorácior, deákos-kollégiumi-népies kultúrával. A hagyományos elemek ezért könnyítették meg ezeknél a befogadói csoportoknál a bekapcsolódás lehetőségét. Alapjában véve azonban a Bucsánszky-féle produkció mégiscsak újmódi tömegkultúra volt, amely a maga módján a megszülető új igényekre válaszolt. A könyvünkben bemutatott időhatárig, 1880-ig ez az átmenetiség, falusias, „népies” tradíciónak és újszerűnek ez a sajátos ölelkezése jellemezte a lassan mozduló falusi, vidéki és a frissen városba húzódott népességhez egyformán eljutó Bucsánszky-féle kalendárium- és ponyvairodalmat. (A nyolcvanas évektől a jogutódnál, a Rózsa Kálmán és neje vállalatánál megjelenő kiadványokban a hangsúly fokozatosan eltolódott a városiasabb, modernebb elemek irányába.)

A kettősségét tükrözi pl. a kalendárium „vezércikkének”, a beköszöntő rigmusnak s az olvasók által legpreferáltabb kalendáriumi matériának, a „Százestendős jövőmondónak” az értékszerkezete. Megtalálhatók itt a barokkban kialakult falusi élet, életkultúra, stílus, világkép elemei, a ráhagyatkozás a földöntúli legfelsőbb hatalom elrendelésére, a kiszabott sorsba, a megváltozhatatlanba való zúgolódság nélküli belenyugvás, a hagyományhoz, a hagyományos rendhez, gazdálkodáshoz és szokásszerűséghez való ragaszkodás. Megjelent azonban a polgári értékszerkezet magvának, a szabad individuumnak, az alternatívák között választó egyéniségnek, a vállalkozó, polgári erényekkel felruházott embernek a gondolata is. Olyan polgári értékeket is kultiváltak, mint a szorgalom, munka, takarékoság, kalkuláló piaci magatartás.

A kalendárium kultivációi segítették tehát a jobbágyfelszabadítás után az új paraszti szemlélet kialakulását is, a szorgalom, a munka, a takarékoság kultuszát, de lényegében a hagyományos paraszti kultúrára építve. Ezek a tömegnaplók nem közöltek semmit a korszerű termelési ismeretekből. Mindez megfelelt a parasztság zöme által járt útnak, a korlátozott modernizációnak és polgárosodásnak.

A sokféle különös ismeretterjesztő anyag, útleírás, idegen, távoli világok bemutatása látókörtágító, szemléletmozdító volt, nyitottabbá tette a tágabb világtól elszigetelten élő paraszti olvasók világképét. A kockázatokat, kalandokat rejtegető távoli világok s az olvasó nyugalma felbolygató izgalmas irodalmi anyag, a váratlan helyzetek, fordulatok által kiváltott lélektani élmények segítették a személyiség felkészülését a mindennapok viszonyainak változásaira. Mégis mindez együttvéve egyelőre inkább megerősítette a falusi, paraszti olvasót saját, nyugalmasabbnak tapasztalt, hagyományos világának értékeiben. Ugyanezt mondhatjuk az új városi világ bemutatásának, beállításának a hatásáról. E mögött a beállítás mögött a történeti gyökerű, patriarchális nemesi mentalitás bizonyos fokig modernizált, az új

helyzethez alkalmazott változatát érezhetjük. (További transzformációkkal ez mentalitásbeli alapját képezhette a későbbi antikapitalista eszmevilágnak is.)

A korlátozott fejlődés kétarcúságát mutatja a nemzeti hovatartozás, a hazafias eszme kultivációja s a kalendáriumi nyilvánosság minősége is. A polgári nemzettudat parasztságra való kiterjesztésekor is megmaradt e tudat történeties alapozása. A társadalom különböző rétegei számára ez a kicsit mitizált történelmi alap jelentette a közös nevező egyik fontos elemét. Vallásos jellegű rugalmassága révén ez a nemzet közösségébe tartozás érzetét tudta kelteni anélkül, hogy például a parasztság tényleges hatótényezőjévé, részévé vált volna a nemzetnek. Mint ahogy az is csak látszat volt, hogy a kalendárium a parasztságot bevonta a polgári nyilvánosság rendszerébe. Valójában a kalendáriumi nyilvánosság demonstratív és manipulatív pszeudo-nyilvánosság volt, amely legfeljebb a közönség artikulálatlan egyetértését kívánta elérni.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az elsősorban a parasztságnak szánt Bucsánszky-naptárak nem feleltek meg a reformkorban és az önkényuralom korában megfogalmazott ideális elképzeléseknek, a felvilágosító, ismeretterjesztő, folyamatosan informáló kalendárium eszményének. Nem segítették hatékonyan a kulturális emelkedést, nem szolgálták a kulturális homogenizációt. Ezért írhatta már 1856-ban a *Vasárnapi Újság* kritikusa ezekről a naptárakról: „Intjük és óvjuk tőle a jámbor keresztény olvasót!” A jámbor intés és óvás ellenére azonban Bucsánszky folyamatosan növelni tudta példányszámait. A tömegnaplók kialakulása szükségszerűnek, a közönség igényeire, keresletére adott adekvát válasznak látszik. Az iparszerű kulturális termelés beindulása után, a parasztság tradicionális keretek között folyó lassú modernizációja mellett a Bucsánszky-féle tömegnaplók sikere elkerülhetetlen volt. A *Mezei Naptár* 1852-es elenyészése, illetve az abszolutista hatóságok által támogatott népművelő célú kis naptárak elhalála után kizárólag a piac spontán törvényei határozták meg a nagyobb tömegekhez is eljutó kalendáriumirodalom változásait. Az azonban magyarázatot kíván, hogy Bucsánszky tömegnaplóinak diadala miért volt ennyire egyértelmű, kizárólagos.

Kétségtelen, hogy a kulturális árutermelésnél is alapvető, meghatározó tényező a közönség igénye. Az is tény, hogy az iparszerű termelők az igények kielégítésében a közönség minél nagyobb részét igyekeznek homogenizálni, s a legkisebb közös nevezőn elégítik ki a keresletet. Így tehát piaci előnyt szerezhetnek. Itt azonban érdemes különbséget tenni a piacon megjelenő kereslet, a megformálódó igények és a szükségletek között. A szükségleteknek kétségtelenül van egy kemény magja, ami nagy valószínűséggel erőteljesen megformálódik mint igény, s megjelenik a piacon mint kereslet. A szükségletek világa azonban többszintes, összetett világ. Vannak rövidebb és hosszabb távú szükségletek. Vannak szükségletek, amelyek latensek, s általában a szükségletrendszereknek van bizonyos rugalmassága. Még inkább így van ez az igényekkel és a kereslettel. Azt gondolom tehát, hogy a kulturális árutermelés fogalmába is belefér a szükségletek tudatosítása, az igények kialakításának támogatása, a kereslet megteremtése és stimulálása. S itt lehet bizonyos szerepe az olyan, nem csupán profitorientált, hanem más módon is motivált, de tökéletes intézményeknek, mint a *Gazdasági Egyesület* s az olyan vállalkozásoknak, mint a *Mezei Naptár*. A későbbi fejlemények is bizonyítják, hogy az ilyen intézmények az iparszerű kulturális produkció beindulása után is termelhetnek hasznos, ismeretterjesztő naptárakat. A 20. század elején az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* újra adott ki naptárt évi 50 ezer példányban. A *Gazdaszövetség* ugyanekkor évi 70 ezer példányt jelentetett meg. Ezekben a naptárakban a terjedelem 25-30 százalékát foglalták el a gyakorlati célú modern mezőgazdálkodási, egészségügyi stb. tanácsok, a felvilágosítás és az ismeretterjesztés. A Hangya-szövetkezet két világháború közötti naptáraiban pedig már 50-60 százalékot tesznek ki ugyanezek a tanácsok, megtoldva

közgazdasági s piaci értékesítéssel foglalkozó cikkekkel. S a *Hangya naptár* majdnem elérte a félmillió példányszámot.

Persze ellene lehet vetni, hogy a 20. század elejére egészen más lett a helyzet, hiszen válságba jutott a parasztság tradicionális keretek közötti lassú modernizációja. Immáron nem volt elegendő a hagyományos elemek, termelési technikák, üzemmenet paraszti tökéletesítése. A válságból való kilábalás kényszere megkövetelte az új európai racionális mezőgazdasági technikák, a belterjes üzemmenet, a közgazdasági ismeretek kultiválását. Az iparszerű kulturális tömegtermelésre beállt vállalatok azonban ekkor sem nagyon siettek élen haladni ennek az új kultivációnak.

Igaz tehát, hogy korábban parasztságunk lassú modernizációja miatt a gazdasági s egyéb ismeretterjesztés iránti igény nem artikulálódott annyira, nem volt olyan tömeges, hogy könnyen keresletté lehetett volna fejleszteni. Ezért lett volna a *Gazdasági Egyesülethez* hasonló társadalmi intézmények feladata, többek között jól szerkesztett ismeretterjesztő naptárakkal, hogy elébe menjenek ezeknek a szükségleteknek, felkeltsék, ösztönözzék a lappangó igényeket.

Vajon miért sikerült ez a reformkorvégi *Mezei Naptárnak*, s miért nem nagyon sikerült a következő ötven évben? Hiszen az 1850-es évektől a felszabadult jobbágyságnak átalakuló életében, termelésében igencsak szüksége lett volna a segítségre, a változó világ körülményeihez való felkészítésre. Szüksége lett volna olyan intézményrendszerre, amelyik közvetíti a korszerű termelési ismereteket, technikákat, tanít a termelés megszervezésére, a korszerűbb életvitelre. Alapvetően erről van szó, s nem csupán arról, hogy esztétikailag kicsit színvonalasabb irodalom juthatott volna a kalendáriumolvasó atyafiaknak.

Parasztságunk azonban ezt az érdemi segítséget nem kapta meg, magára hagyták a sorsdöntő időszakban. Illetve csak nagyon kevésbé sikeres kísérletek történtek a segítségnyújtásra. S itt paradox dologgal állunk szemben. Az emberek döntéseit, viselkedését a létfeltételek és az érdekek nem közvetlenül és nem önmagukban határozzák meg, hanem kultúrájuk közvetítésével. A kultúra alakítása, a kulturális elmaradottság felszámolása azonban nem lehetséges pusztán kultúrán belüli eszközökkel. Ezért nem járhattak sikerrel az abszolutizmus korában az értelmiségi csoportok elszigetelt felvilágosító, ismeretterjesztő törekvései a kalendáriumirodalom terén sem.

Itt van a lényeges különbség az 1848 előtti és utáni helyzet, a sikereesebb *Mezei Naptár* s a legfeljebb félsikert elérő abszolutizmus- és kiegyezéskori próbálkozások között. A forradalom és szabadságharc leverése nem csupán politikatörténetileg jelentett törést, hanem a társadalmi feltételek alakítása szempontjából is. Anélkül, hogy a „mi lett volna ha” kétes logikájába tévednénk, megállapíthatjuk, hogy a negyvenes évek *Mezei Naptára* sikerét széles társadalmi támogatásnak, az érdekegyesítés alapján álló, tehát a jobbágyságra is gondoló, a polgárosító nemzeti liberalizmustól áthatott nemesség, polgárság és értelmiség támogatásának köszönhetette. Az abszolutizmus és a kiegyezés korában viszont a nemesi vezetésű polgárosodás irányzatának felülkerekedése után a liberalizmus látóköréből kieseti a parasztság, s nem maradt a gazdasági és a társadalmi struktúrát is érintő programja a parasztság számára. Nem volt immáron olyan cselekvőképes társadalmi erő, amelyik a feltételeket úgy alakíthatta volna, hogy létrejöhessen olyan intézményrendszer, amely a paraszti kultúrát is úgy befolyásolja, hogy a parasztság ismeretháztartásába, a falusi társadalmon belüli cirkulációba bekerüljenek a modern termelési kultúra elemei, s kialakuljanak azok az intellektuális készségek, amelyek segíthetik az új körülményekhez való alkalmazkodást, a modernizációt.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, a *Mezei Naptár* által fémjelzett esély szerintem nem azt jelenti, hogy elkerülhető lett volna az iparszerű kulturális termelés, s kikerülhető lett volna a Bucsánszky-félékhez hasonló színvonalú és tartalmú ponyvanaptárak tömegtermelése. Csupán azt jelenti, hogy emellett lett volna esélye, nyilván nem dominánsan, de hangsúlyosan jelenlevően olyan köztes irányzatnak is, amely a magas kultúra bizonyos elemeit széles rétegeknek közvetíti, populáris módon beviszi a közkultúrába, s a kispolgárosodás útján meginduló rétegeknek eljuttatja a modernizálódáshoz szükséges ismereteket, intellektuális technikákat stb.

Az 1848-49-es kísérlet leverésével csökkent az esélye a kiegyensúlyozottabban fejlődő, értékek és értékirányultságok szerint rétegzett, tagolt nemzeti kultúra kialakulásának. Helyette erőteljes polarizáció fejlődött ki a lent és fent, a magas- és a tömegkultúra között. Visszazökkent a magyar művelődés a 18. század végi fejlődési irányba, aminek a bemutatásakor az írásbeli kultúra első nagy megoszlásáról beszéltünk s előre utaltunk a későbbi szakadásra. Tehát kialakult az európai szellemi irányzatokat is befogadni képes magaskultúra, s a középkorias hagyományaihoz, tradicionális gyökereihez visszahajló, szerkezetét csak nagyon nehezen, felemásan megújítani tudó tömegkultúra. Ez magában rejtette az elmaradott, alacsony színvonalú tömegkultúra feletti paternalisztikus gyámkodás csapdáját is. Ez a gyámkodás azonban sok eredményt nem hozhatott, mert csak kultúrán belüli eszközökkel törekedett a kulturális elmaradottság felszámolására.